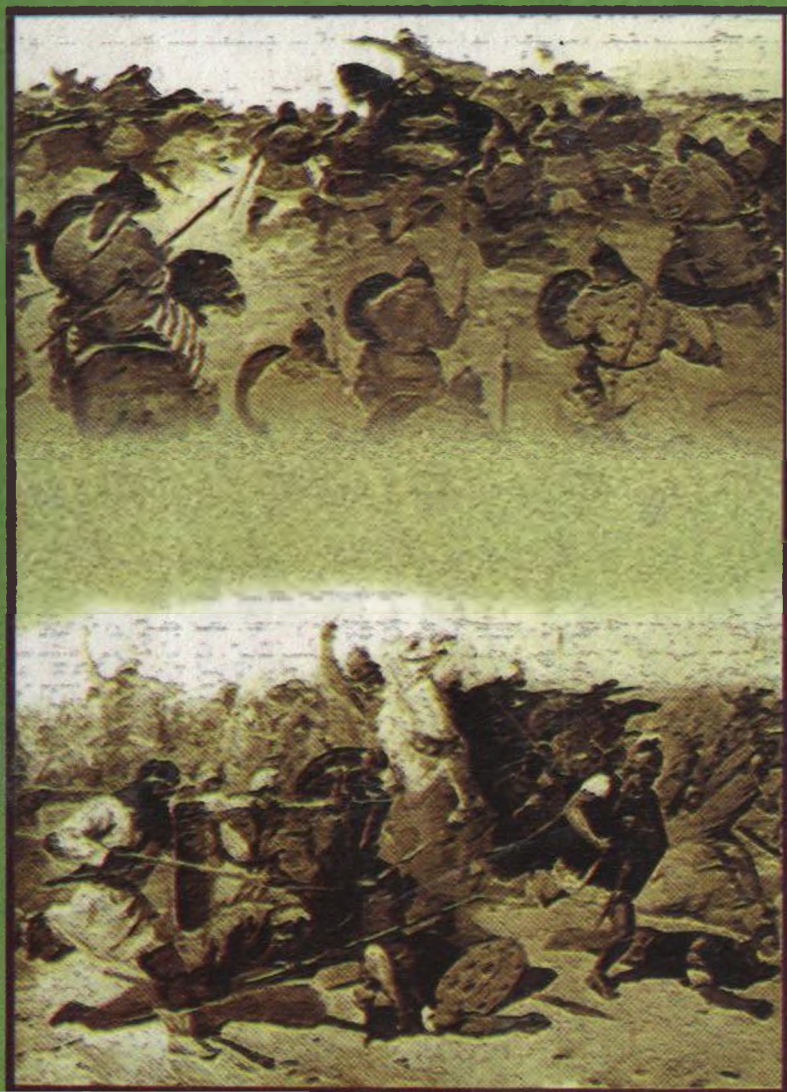
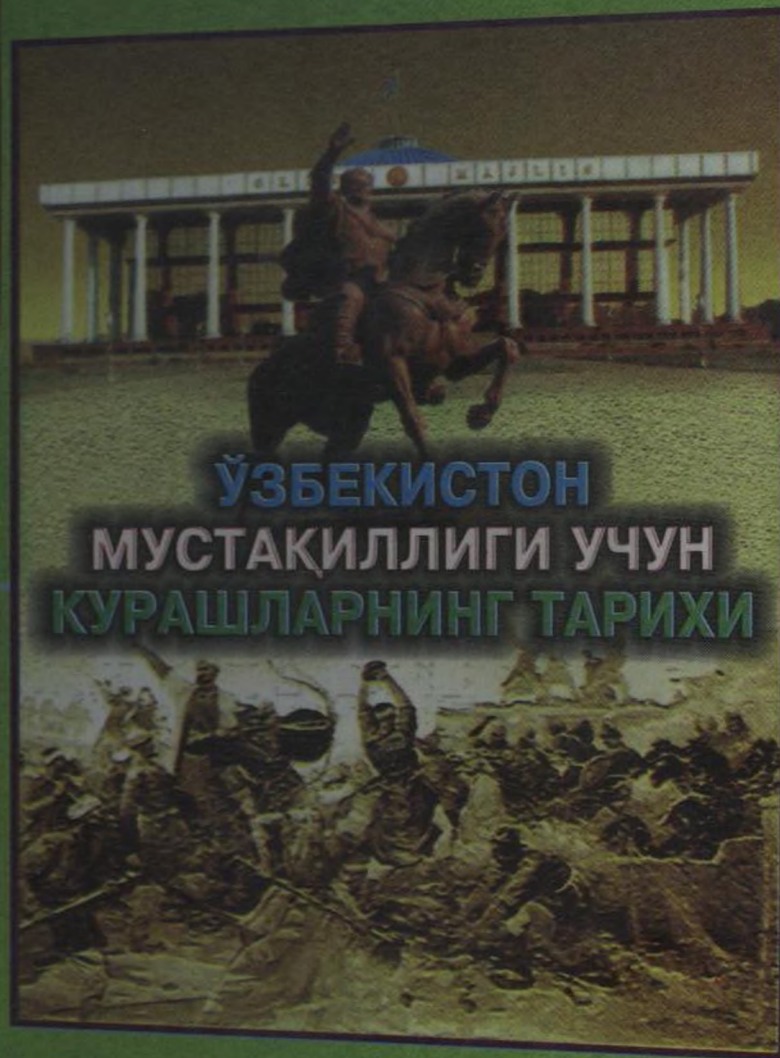

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ
УЧУН КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН
МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ

*Ўзбекистон мустақиллигининг
10 йиллигига
бағишлайман*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 йил

63.3(54)

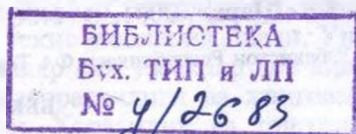
3-60

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ

(Милoddан олдинги асрлардан то 1991 йил
31 августгача)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 йил

Зиёев, Ҳамид.

Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи: (Милoddан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача. — Т.: «Шарқ», 2001. — 448б.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти.

ББК 63.3(5У)+63.3(2)2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2001 йил.

МУҚАДДИМА

Бу табаррук тупроққа милоддан олдинги VI асрда эронлик Кайхусрав, милоддан олдинги IV асрда юнонистонлик Искандар Зулқарнайн, милодий VII асрда араблар, XIII асрда Чингизхон, XIX асрда эса рус истилочиларининг тажовузлири не-не кулфатлар келтирмади.

... Ёвуз босқинчиларга ва истилочиларга қарши озодлик байроғини кўтарган Широқ, Спитамен, Маҳмуд Торобий, Темур Хотун (Тумарис), Малика Кабаж Хотун каби аجدодларимиз жасорати авлодлар учун ватанпарварлик ва шижоат тимсолидир.

Ислаом КАРИМОВ

Муҳтарам юртбошимизнинг мазкур сатрларда изҳор этган фикрлари тарихий ҳақиқатни акс эттириб, катта сиёсий ва илмий аҳамият касб этади. Маълумки, ватан озодлиги учун жонни ҳам, молни ҳам фидо айлаш, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намойиш этиш ҳар бир кишининг ор-номуси ва муқаддас бурчидир. Шу боис ватанни севиш иймондандир, деган ибора бежиз айтилмаган. Бизнинг ота-бобо ва аجدодларимиз бу нақлни юрагига туккан ҳолда ватанга содиқликни, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намойиш этиб келмоқда. Шунингдек, маданиятни ривожлантириб, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшди. Машҳур олим Маҳмуд ибн Валӣ узининг «Баҳр ал-асрар» китобида шундай деган: Туркистон кенг ва ҳавасни келтирадиган ажойиб мамлакатдир. У уз ичига қўп шаҳарлар, қишлоқлар, вилоятлар, тоғутошлар, қўл ва текис жойларни олади. Унинг аҳолиси ўзларини туркийлар ёки ўзбеклар деб юритадилар. Бу халқ узининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Хоразмлик ва тошкентликлар ҳам шундай фазилатларнинг соҳибидирлар.

Унинг аҳолиси ўз ватанини ҳар жиҳатдан бошқа мамлакатлардан юқори ўринга қўяди. У ҳозирда ислом динининг софлигини сақлаш, мадраса, масжид,

хонақо, талабаларнинг куплиги, оби-ҳавосининг юмшоқлиги, ажойиб боғ ва дарахтзорлари, тоғ ва дарёларининг гузаллиги ва озиқ-овқатларининг муллиги жиҳатидан бошқа мамлакатлардан устун туради. Туркистон заминида олим ва шоирлар шу даражада купки ҳисобига етиш амри маҳолдир. Унинг бойлиги «илм ва донишмандлик»дадир.¹

Ҳақиқатан ҳам Туркистон жаннатмакон мамлакат сифатида оламга маълум ва машҳурдир. Ўзбекистон эса бу минтақанинг юраги ва жавоҳиридир. Бу ердан инсон ҳаёти ва тараққиёти учун нимаики зарур бўлса барчаси мавжуд. Моддий ва маънавий бойликлар битмас-туғалланмасдир.

Ўзбекистоннинг бунчалик ажойиб ва ғаройиб мамлакат бўлиши жаҳонгашта ҳукмдорларнинг диққатини жалб этмасдан қўймас эди, албатта. Зеро, Аҳмонийлар, Македониялик Александр, Араб халифалиги, Чингизхон, Чор Россияси ва Совет давлати улкага бостириб кирдилар. Улар мисли қўрилмаган қиргин-баротларни, талон-тарож ва вайронагарчиликларни қилиб, ҳукмронлиги бир неча юз йиллар давом этди.

Хусусан, Аҳмонийлар — 200 йил, Грек-македонияликлар — 180 йил, Араб халифалиги салкам — 200 йил, Чингизхон босқинчилари — 150 йил, Чор Россияси ва Совет давлати — 130 йил улкани ўз панжаларида ушлаб турдилар. Умумлаштирганда мазкур рақамлар 800 йилдан ошади. Бинобарин, Ўзбекистон узининг салкам уч минг йиллик тарихидан урта ҳисобда 800 йилини босқинчиларнинг қўли остида утказишга мажбур бўлди. Бу ғоятда даҳшатли ва фожеали даврларда юз минглаб одамлар ўлдирилди ёки жароҳатлантирилди. Кўп бойликлар таланди, шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Бироқ ҳеч қандай қиргинлар ва вайронагарчиликлар қанчалик ваҳшийларча амалга оширилмасин, ўзбек халқининг ер юзидан супириб ташлай олмади. Чунки бу халқ Аллоҳнинг марҳамати ила «оловда ёнмайдиган ва сувда чуқмайдиган» қилиб яратилганки, мисли қўрилмаган талафот ва азоб-уқубатлардан бутун чиқаверди. Ҳамда босқинчиларга қарши курашни давом эттираверди.

Хуш, шундай экан, нима учун озодлик курашлари

¹ Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар. Тошкент, 1977, 32, 44, 76-бетлар.

мағлубиятга учраб босқинчиларнинг ҳукмронлиги урнатилган вақтлари булган?

Бунга биринчи навбатда тахтнинг меросхурлиги ва унинг учун олиб борилган узаро қонли урушлар сабаб булган. Маълумки ҳукмронлик қилаётган сулолада ҳамма вақт отаси ёки буvasига ухшаган ақл идрокли ва истеъдодли фарзанд туғилавермаган. Шунга қарамай меросхурлик қонуни бўйича ноқобил фарзанд ҳам тахтни эгаллай берган. Бу хилдаги ҳукмдорлар узларининг ожизлиги туфайли шахсий манфаат ва ҳузур-ҳаловатни умумдават манфаатидан устун қўйиб иш юритган. Натижада мамлакатда инқироз ва қолоқлик юзага келган. Ҳукмдорлардаги кўпхотинлик ва серфарзандлик ҳам катта зиён келтирган. Уларнинг орасида унта ва ундан ортиқ хотинли ва 10—20 та фарзандли ҳукмдорларни учратиш мумкин. Бундай отаси бир ва онаси бошқа фарзандларнинг ҳар бири «тахт менга тегишли» деган фикр билан яшаб, уни эгаллаш учун ака-укаларини ўлдиришдан тоймаганлар. Бундай тахт талашини шундай фожеали оқибатларга олиб келганки тасвирлашга қалам ожизлик қилади. Авваламбор у мамлакатда парокандалик ва тарқоқликни, хавотирлик ва нотинчликни юзага келтириб, ҳокимият бошқаруви ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Қушин орасида эса тарафкашлик ва ўзбошимчалик ҳукм суриб, мамлакат мудофааси жуда заифлашган. Ҳатто тахт учун курашлар қудратли темурийлар давлатини емирганлигини ким билмайди дейсиз.

Диний фанатизм ҳам мустақилликни қўлдан бой берилишига олиб келган эди.

Маълумки истеъдодли кишилар ҳар қадамда учрамай озчиликни ташкил этади. Шунга ухшаш ақл-идрокли, фаросатли, жасоратли, ватанпарвар ва моҳир ташкилотчи ҳукмдорлар юз йилларда бир дунёга келган. Унга ишонч ҳосил қилиш учун кейинги минг йиллик тарихга назар ташланса бас. Бу кўп асрлик давр мобайнида юқорида курсатилган олий фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, том маънодаги давлат арбобларининг хизматлари туфайли 900, 1370 ва 1991 йилларда уч маротаба ватан мустақиллигини тиклашга эришилди. Унинг биринчиси Исмоил Сомоний, иккинчиси Амир Темур ва учинчиси Ислом Каримов номи билан чамбарчас боғлиқдир. Бу табаррук

зотлар мустақилликни тиклаш билан бир қаторда мамлакатнинг куч-қудрати ва тараққиётини таъминладилар.

Амир Темурдан кейин 600 йил мобайнида озодлик курашларига бошчилик қилиб ғалабани таъминлашга қодир давлат арбоби кузга кўринмади. Ниҳоят, 1991 йилга келиб халқ орзиқиб кутган буюк давлат арбоби Ислом Каримов куз унгимизда намоён бўлди. Унинг доно раҳбарлиги туфайли Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. У шу даражада утқир сиёсат юргиздики, мустақиллик ва озодлик бамисоли шернинг оғзидан «бир томчи қонсиз», яъни жангу-жадалсиз ва қурбонларсиз тортиб олинди.

Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида мустақиллик ва тараққиёт учун олиб борилган курашнинг узига хос хусусиятлари мавжуд. Бу ҳақда кейинги саҳифаларда, яъни ўз уринда сўз юритилади.

Юртбошимиз айтганидек Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши тасодикий ва фавқуллоддаги ҳодиса бўлмай, унинг учун курашнинг илдизлари узоқ утмишга бориб тақалади. Мазкур асар мана шу нуқтаи-назардан ёзилиб, ўзбек халқининг милoddан олдинги асрларидан то 1991 йил 31 августгача олиб борган қаҳрамонона курашларини ёритишга бағишланган. Унда бу курашларнинг сабаблари, моҳияти ва йўналишларини кўрсатишга ҳаракат қилинди. Шу нарса аниқландики, миллий ғоянинг асоси бўлмиш — мустақиллик, озодлик ва тараққиёт учун кураш чуқур тарихий даврлардаёқ шаклланиб, қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик чуқур илдиз отиб борган. Чет эл босқинчилари миллий ғоянинг беқиёс катта куч-қудратини англаб қўприб ташлаш учун аёвсиз курашдилар. Инсон кўзи кўрмаган ва қўлоғи эшитмаган жазоларни қўладилар. Лекин миллий ғоя ўзбек халқининг онги ва қалбига шу даражада чуқур сингиб кетган эдики, ҳеч қандай даҳшатли куч уни йўқ қила олмади. Аксинча, бу ғоя вақти келиб халқ қалбидан вулқон каби отилиб чиқиб, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллиги ва озодлиги тикланди. Шу тариқа бу тарихий воқеа утмишдаги кўп асрлик миллий озодлик курашларининг мантикий давоми сифатида намоён бўлди.

Бу билан ота-боболаримизни асрлар мобайнида

озодлик учун олиб борган курашлари голибона якуланди. Уларнинг курашларда дарё каби оққан қонлари, мисли қурилмаган талафотлар ва зулмлар пировардида беҳуда кетмади. Зеро, қуллик занжирлари ва «темир қафас» парчаланиб, озод ва эркин халқ сифатида жаҳон даврасида муносиб уринни эгалладик. Чоризм ва Совет даврида жаҳон харитасидан учирилган Ўзбекистонни билмаган ва сийламаган мамлакат қолмади. Куз унгимизда содир бўлаётган буюк ўзгаришлар ва улкан ютуқларни қулга киритишда Президентимиз Ислом Каримов ҳал қилувчи уринни эгаллаб келмоқда. У дунёга юз йилларда бир марта келадиган буюк давлат арбобидир.

Ҳозирги замон авлодлари бахтлиларнинг бахтлисидир. Зеро, Президентимиз билан замондош бўлиб яшаш ва озодликнинг гаштини суриш Аллоҳнинг олий неъматидир.

* * *

Кенг ўқувчилар оммасига ҳавола қилинаётган ушбу китоб маҳаллий манбалар, архив ҳужжатлари ва адабиёт маълумотлари асосида ёзилди.

Шубҳасиз, салкам уч минг йилларда содир бўлган мустақиллик учун курашлар тарихини бир асар ҳажмида янада чуқур ва атрофлича ёритишнинг имкони йўқ. Аммо, шунга қарамай, асар муҳтарам ўқувчиларда маълум даражада қониқиш ҳосил этса узимни бахтиёр деб ҳисоблар эдим.

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

АҲМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ БОСҚИНИГА ҚАРШИ КУРАШ

Милоддан аввалги VII асрда Хоразм воҳасида биринчи ўзбек давлати ташкил топган эди. Бу давлат кейинги салкам уч минг йил мобайнида бирин-кетин ҳукм сурган давлатларнинг асоси сифатида намоён бўлди. Афсуски унинг тарихига доир ёзма манбалар жуда оз ва қисқа сақланган бўлиб, чуқур ва атрофлича таърифлашнинг иложи йўқ. Айрим маълумотларга қўра минтақадаги подшоҳлардан бири унинг нафратига дучор бўлган 400 кишини Хоразмга сургун қилган. У бир неча йиллардан кейин уларнинг аҳволини билиш мақсадида ўз одамларни юборган экан. Натижада шу нарса маълум бўладики, сургун қилинган кишилар соғ-саломат ҳаёт кечирганлар. Подшоҳ бу хабарни олгач, 400 кишидан иборат туркий аёлларни уларнинг ихтиёрига жўнатган экан. Шундан кейин Хоразмда оилалар юзага келиб одамларнинг сони кўпайиб борган. Шубҳасиз у ерга атроф-жойлардан бошқа одамлар ҳам келиб ўрнашганлар. Шу тариқа Хоразмда аҳоли кўпайиб, вақтларнинг ўтиши билан шаҳарлар ҳам пайдо бўлган. Воҳада Амударё туфайли сунъий суғориш ривожланиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ўсган. Давлат ва қўшиннинг куч-қудрати ошгандан кейин улуг давлатчилик ғоялари юзага келиб, узоқ жойларга ҳарбий юришлар уюштирилган. Натижада Хоразм давлати йирик империяга айланган. Хусусан, унинг чегараси Қора денгиз бўйлари ва Грузиягача бориб тақалган. Шуниси диққатга сазоворки, 1944 йилда Камчаткада милоддан аввалги асрларда Хоразмда зарб этилган танга топилган. Эҳтимол, буюк Хоразм давлатининг чегараси ёки таъсир доираси Камчаткагача етгандир.

Хоразм давлати асосан сак номи билан аталувчи туркий аҳолини ўз ичига олган. Бу халқ ўша қадимий

даврларда гарбда Днепр дарёсидан тортиб, шарқда Тянь-Шань тоғларигача чузилган улкан ерларда ҳаёт кечирганлар. Аммо, уларнинг илғорлашган қисми ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилганлар. Эрадан аввалги икки мингинчи йилнинг иккинчи ярмида ёзилган ҳиндларнинг «Маҳобхарата» достонида кўрсатилишича, Туркистон заминида уша даврда истиқомат қилган қадимий аҳоли юнг, ипак, пахта ва бошқа нарсалардан туқилган газламалардан либослар кийишган. Бу ҳолат уша чуқур тарихий даврлардаёқ деҳқончилик ривожланганлигидан далолат беради. Ҳунармандчиликда эса газламаларни туқиш, тикувчилик ва буюқчилик ўсган эди. Грек манбаларидан бирида қайд қилинишича аҳолининг куйлаклари усимликлардан тайёрланган буюқлар билан безатилган ола-була рангли газламалардан тикилган. Аҳоли чарм кийимларидан ҳам фойдаланганлар. Улар кийимларини қимматли тошлар билан безатиб турли хушбуй ҳидли атирларни ишлатганлар. Уларнинг ҳарбий қуроллари ҳам анча такомиллашган эди. Зеро, жангларда ўтқир қилич, ханжар, болта, ўқ-ёй, қалқон ва темирдан ясалган қуроллاردан кенг фойдаланилган.

Демак, минтақада маъданчилик ривожланган эди. Аҳоли узининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Қўшин отлик ва пиеда аскарлардан ташкил топган. Грек тарихчиси Клавдий Элланнинг ёзишича, сакларда кимки уйланмоқчи бўлса қиз билан кураш тушиши шарт бўлган. Мабода бу курашда қиз галабага эришса, у вақтда йигит унинг асирлиги ҳисобланган. Борди-ю йигит устун келса, қизга уйланиш ҳуқуқини олган.¹ Бундай тартиб бежиз қўлланилмаган, албатта. Чунки у даврларда ички ўзаро курашлар ва чет эл босқинчиларининг ҳужумлари тез-тез бўлиб турадиган воқеа эди. Ш боис нафақат эркаклар балки хотин-қизларни ҳам жангларда қатнашиши муқаддас бурч ҳисобланган. Ҳатто аёллардан махсус ҳарбий қисмлар ташкил этилиб, улардан моҳир лашкарбошилар етишиб чиққан.

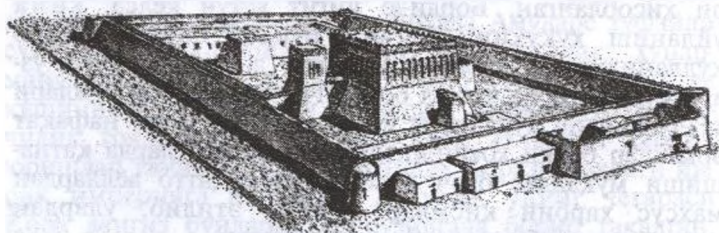
Курилайтган даврларда «ҳар бир сатрап қўл остида яхши қўролланган, ёлланма аскар тудаси булар эди. Булардан ташқари сатрапликдаги ҳар бир уруғ ёки қабила бошлиғи ҳамда қалъа бошлиқлари ўз қўл остидаги

¹ Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940, 23 с.

қуролли халқ оломонини бошлаб урушга чиқар эди. Аскар отлиқ ва пиедаларга айрилар эди. Жангчилар уқ-ей, найза ҳам шамшир (ханжарга ухшаган тугри ва узун қилич) ишлатар эди. Ҳар қушинда икки гилдиракли жанг араваси қисмлари ҳам булар эди. Ҳар бир жангчининг эғнида ҳам бошида уқ ва шамшир утмайдиган темир совут, қулида қалқон булар эди.

Елланган қисмлардан ташқари ҳар бир жангчи сафарга чиқишда талқон, қурут, гушт ва сув идишни олиб юришга мажбур эди¹.

Хавф-хатарли шароит шаҳарларни қалин ва баланд деворлар билан қуршаб олинишига олиб келди. Буни бунёд этиш учун кўп меҳнат билан маблағ сарфланиб, азоб-уқубатлари халқнинг зиммасига тушган. Аммо, унинг ватанпарварлиги шу даражада кучли булганки, мамлакат мустақиллиги ва озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан. Натижада шаҳарларни девор билан ураб олиш кенг қулоч ейган. «Бу даврда, — деб ёзади академик Яҳё Гуломов, — шаҳарларнинг ҳаммаси девор билан уралган булиб, ҳар қандай душманга қарши бардош бера оладиган даражада мустаҳкам қилиб қурилган эди. Улар бир одам зўрга кутара оларлик хом гиштлардан солинган. Шу даврда қурилган қалъалардан Жонбосқалъани олсак, унинг буйи 200, эни 170 метр булиб, икки қатор девори орасида узун айланма йулаги бор. Ташқари деворида 2000 га яқин ост-уст икки қатор тор-тор туйнуклар қуйилган. Бу туйнукларда қалъадагилар душманга уқ отиб, унинг

1-расм. Милоддан олдинги асрларда қадимги Хоразмнинг Тешик-қалъа номли ҳарбий истеҳкоми.

¹ Я. Ғ. Гуломов, Р. Н. Набиев, М. Ғ. Ваҳобов. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 1958, 48-бет.

хужумига қарши турганлар. Қалъанинг ичи 400 хонадондан иборат уйлар билан лик тулиб уртада фақат бир кучагина булган. Қалъанинг турида зардуштлар ибодатхонаси — «оташ-када» булган. Унда доимий равишда муқаддас олов ёниб турган. Қалъанинг гарбидаги ёлғиз дарвозасидан ташқарида асосий аҳоли турадиган деворсиз шаҳар майдони булган».¹

Мазкур маълумотлар Хоразмдаги фақат бир қалъага тегишли булса-да, лекин унга ўхшашлари куп булган. Чунончи амалда ҳарбий қалъага айлантирилган шаҳарлар Туркистоннинг барча ерларини қамраб олган. Хоразм давлатидан кейин Туркистон минтақасида Бактрия давлати юзага келган. Бу давлатнинг таркибига Амударёнинг урта оқимидаги ерлар, ҳозирги Тожикистоннинг жанубий туманлари, Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти, Туркменистоннинг шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий томони кирган. Унинг пойтахти Балхнинг атрофидаги Зариспа шаҳри ҳисобланган. Бактрия давлатида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Унинг довруғи узок мамлакатларгача таралган. Шу боис грек, ҳинд ва эрон манбаларида тилга олинган. Милoddан аввалги III аср бошида Сирдарёнинг урта оқимида Қанга давлати ташкил топди. Унинг аҳолисини негизини Тошкент воҳаси ва жанубий Қозогистонда истиқомат қилаётган саклар ташкил этган. Олим С. П. Толстов Қангани Хоразм давлатининг мантиқий давоми эканлигини айтиб, уни Қанга-Хоразм давлати деб таъкидлайди.

Қанга давлатининг пойтахти Сирдарёнинг урта оқимидаги Қанқа шаҳри булган. У ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққургон туманидаги Қанқа тепалигини ўрнида эди. Унинг харобаси 150 гектардан ошиқроқ ерни ташкил этган. «Қанғалиklar, — деб ёзади, — грек олими Страбон, — энг яхши отлик ва пиеда аскарлар ҳисобланиб, ўқ-ёй, қилич, қалқон, мис болталар билан қурулланган. Улар жангларда олтин белбоғни бойлаб оладилар»².

Қанга давлати ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини эгаллаган эди.

¹ Уша жойда, 47—48-бетлар.

² Уша жойда.

Шундай қилиб, милоддан олдинги асрларда Туркистон заминида Хоразм, сунгра Бақтрия ва Қанга давлатлари ҳукм сурган эди. Шунингдек Зарафшон водийсидан сугд номида давлат юзага келганлиги маълумдир. Уларнинг орасида Хоразм давлати энг қадимийси ҳисобланади. Умуман, минтақанинг туб аҳолиси — саклар қўлаб халқлар ҳамон ибтидоий жамиятда яшаётганларида ўзларининг қудратли давлатларни ташкил этиб, маданият соҳаларида улкан ютуқларни қўлга киритган эдилар. Шунинг учун ҳам қадимги грек манбаларида «қадимийликда улар (саклар) мисрликлар билан баҳслашадилар» — деб қайд қилинган.

Милоддан аввалги VIII асрнинг охириги — VII асрнинг биринчи чорагида Эронда Аҳмоний бошчилигида форс қабилаларининг иттифоқи юзага келган эди. Ундан кейин унинг ўғли Чишпиш тахтга ўтиради. Шу тариқа Аҳмонийлар давлатига замин ҳозирланган эди. Милоддан аввалги VI асрнинг урталарида Кир II қудратли Аҳмонийлар давлатини ташкил этади. Бу давлатдан олдин ҳозирги Эроннинг шимол-ғарбида Мидия давлати юзага келган. Милоддан аввалги 550 йилда Кир II уни эгаллаб Эронни бир мамлакатга бирлаштирди. Бу вақтларда Туркистонда, олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, «Катта Хоразм» ва Бақтрия давлатлари ҳукм сурмоқда эди. Кир II нинг шахсан ўзи катта қўшин билан бу давлатларга қарши ҳарбий юришларни уюштирди. Ватан ҳимоячилари душманга қарши қаҳрамонона жанг қилдилар. Шундай даҳшатли жангларнинг бирида Спаретра исмли аёл 200 минг эркак ва 200 минг хотин-қизлардан ташкил этилган аскарлар билан Кир II қўшинини мағлубиятга учратиб, эри Амаргани асирликдан қутқарган.

Демак, озодлик курашларида аёллар ҳам фаол қатнашиб, моҳир жангчилар сифатида намоён бўлганлар. Бу уларнинг ватанпарварлиги, ҳарбий жасорати ва мардлигидан далолат беради.

Кир II қаттиқ жанглардан кейин катта талафотлар эвазига Туркистонни бўйсундиради. Аммо улкада босқинчиларга қарши кураш тўхтамайди. Шу боис милоддан аввалги 530 йилда Кир II қўп сонли қўшин билан яна ҳужумни бошлайди. Бу вақтда Туркистонда сакларнинг ҳукмдори Тумарис исмли аёл душманга

2-расм. Милоддан аввалги V асрда яшаган кишиларнинг кийимлари.

қарши урушга моҳирона бошчилик қилади. Кир II Тумариснинг куч-қудратини англаб аввал унга уйлан-моқчилигини элчи орқали маълум қилади. Бу билан у тинчлик билан Туркистонни қулга киритишни кўзлаган. Тумарис Кирнинг шум ниятини англаб, таклифни рад этади ҳамда урушишга тайёрлигини маълум қилади.

Кир II қушин билан Амударёдан кечиб утиб ҳарбий лагерь куради. Аммо у бу ерда куп вино ва ноз-неъматларни қолдириб, гуё чекингандек бўлиб орқага қайтади. Тумарис бундан хабар топиб, угли бошчилигида ҳарбий қисмини жунатади. Унинг угли бу ерга келгандан кейин ёшлиги ва тажрибасизлиги туфайли душман томонидан қолдирилган виноларни аскарлари билан меъеридан ортиқ ичишиб, ҳушёрликни йўқотдилар. Худди мана шундай ҳолатни кутган Кир тусатдан ҳужум қилиб ватан ҳимоячиларини қириб ташлайди. Шу жумладан Тумариснинг угли ҳам улдирилади. Бундан қаттиқ газабланган Тумарис душмага қарши жангни бошлаб юборади. Бу жанг шу даражада даҳшатли тус оладики, душманнинг 200 минглик аскари қириб ташланади. Бу оламшумул аҳамиятга молик ғалаба Аҳмонийлар давлатига берилган қаттиқ зарба бўлиб, Тумариснинг давруғи грек дунёсигача тарқала-

ди. Айниқса қудратли империянинг подшоҳи Кирни аёл киши томонидан мағлубиятга учратилиши ута шармандали воқеа сифатида тарих саҳифаларига битилди. Тумарис Кир II нинг қалласини қон тўлдирилган халтага солиб: «Сен бутун умринг буйи қонга тўймадинг, мана энди уни тўйиб ич», — деб хитоб қилган. Аҳмоний давлати катта талафотга қарамай қандай булмасин Туркистонни бўйсиндириш учун ҳеч нарсадан тоймади. Унинг подшоҳи Доро I Туркистонга бостириб кириб Сирдарё буйига жойлашади. Бу ерга Широқ исмли бир оддий отбоқар қулоқ-бурни кесилган ҳолда келиб шундай дейди: «Сак ҳукмдори мени ноҳақ шундай жазолади, агар мен сизларни яқин йўлдан улар устига бошлаб борсам, ўзимнинг ўқимни олиб берасизларми?» Доро подачининг сўровини бажонидил инобатга олиб, унинг кетидан йўлга чиқади. Улар етти кун юришгандан кейин сувсиз саҳрога келишади. Бу вақтда душман аскарларининг ўзлари билан олиб юрган сувлари тугаган эди. Шунда Широқ уларни ҳалок этиш учун бу ерга олиб келганлигини хурсандчилик билан айтади. Бундай оддий бир кишининг ватанга ўта содиқлиги ва онгли равишда қулоқ-бурнини кесиб, ўзини қурбон этиши тарихда учрамайди. Шу боис унинг номи мана икки минг йилдан ошдики кишиларнинг хотирасида ҳамон сақланмоқда. Широқнинг жасорати ва ватанпарварлиги умуммиллат ва давлат манфаати учун курашнинг энг ёрқин намунасидир. Доро ва унинг ўғли Сарахс (Ксеркс) қатор жанглардан сўнг Туркистонни босиб олдилар. Умумлаштирганда Аҳмоний босқинчилари 200 йилдан ортиқ улкада ҳукмронлик қилиб, бойликларни таладилар. Шу орада Туркистон халқи озодлик курашини тўхтатмади. Бу ҳақда подшоҳ Доро I ёзади: «Мен Бобил (Вавилон)да банд бўлиб, суғ ҳаракат қилган пайтимда тубандаги мамлакатлар мендан бош тортиб, айрилиб кетдилар: Суғдиёна, Мидия, Асур, Армения, Парфия, Маргиёна (Марв), Саттакидия ва саклар». Маргиёнадаги ва Парфиядаги кураш ҳақида шундай ёзади: «Маргиёна вилояти мендан бош тортиди. Унда Фираат (Фарҳод) деган киши бор эди; уни ўзларига ҳукмдор қилиб кутардилар. Мен унга қарши Бақтрия сатрапи бошлиқ аскар юбордим... Шундан кейин бу вилоят яна менга қарам бўлди. Парфияликлар ҳам Гиркания (Гутон)ликлар менга қарши бош кутариб,

Фираат (Фарҳод)нинг томонига ўтдилар, мен сакларга қарши юриш қилдим, душманни ўлдирдим ва асир олдим. Менга қарши бош кутарган (саклар бошлиғи Сакука номли киши эди...) мен уни енгдим».¹ Аммо, улкада Аҳмонийларнинг ҳукмронлигига қарши кураш тўхтамади. Милоддан олдинги IV асрда Бактрия ўз мустақиллигини тиклади, лекин у яна Аҳмонийлар томонидан босиб олинди. Шундан кейин Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё ҳавзаларидаги жойлар Бактрия таркибига киритилди.² Айрим маълумотларга қура Хоразм, сунгра Сирдарё атрофида яшовчи саклар мустақилликка эришганлар. Хуллас Аҳмонийлар қирғин-барот ва вайронагарчиликлар ҳисобига ҳукмронликни ўрнатиб туб аҳолини қаттиқ зулм остида ушлаб турди. Бу ҳолат улканинг изчиллик билан ривожланишига йўл бермади.

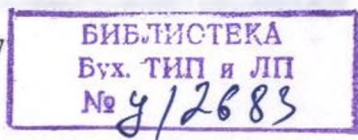
Қурилаётган даврда Аҳмонийлар империяси Греция ва Македонияда Александр бошлиқ юзага келган кучли давлат қаршичилигига учрайди. Уларнинг уртасида жаҳонда яккахокимлик учун кураш қизгин тус олиб боради. Оқибатда ҳар икки томон уртасида уруш бошланиб, македониялик Александр бирин-кетин Аҳмонийлар давлатига зарба бериб боради. Сунгра у катта қўшин билан Туркистонга ҳарбий юришни бошлайди.

МАКЕДОНИЯЛИК АЛЕКСАНДР ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ КУРАШ

Подшоҳ Александр милоддан аввалги 334 ва 333 йилларда Галлас-Понтдаги Граник дарёсининг бўйида, сунгра Исса шаҳрида Аҳмонийларнинг устидан ғалабага эришади. Шундан кейин у Кичик Осиё, Сурия, Фаластин, Финикия ва Мисрни эгаллайди. Милоддан аввалги 331 йилда Месопотамияда Аҳмонийлар қўшини яна мағлубиятга учратилади. Шундан кейин Македониялик Александр томонидан Бобил, Сузи, Персеполь ва бошқа Аҳмонийлар қўл остидаги жойлар босиб олинади. Подшоҳ Доро III эса қочишга мажбур бўлади. У нафақат катта бойликлардан, балки қўшинининг талай қисмидан маҳрум

¹ Я. Ф. Фуломов. Набиев Р.Н., Ваҳобов М.Ф. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 45—46-бетлар.

² Уша жойда.

булади. Мана шундай ниҳоятда огир вазиятда Доро III қурқоқлик, ожизликда айбланиб, қариндоши Бесс томонидан улдирилади.

Бесс ўзини Аҳмонийлар давлатининг ҳукмдори деб эълон қилади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Бақтрияни эгаллаб, Бессни асир олади. У маҳсус йигин ташкил этиб, Бессни унга хизмат қилиши ҳақидаги суровини айтиб: «Ўзининг ҳукмдорига хоинлик қилиб, уни улдирган Бессга ишонмаслигини маълум қилади ҳамда уни ўз ҳукмдорига хоинликда айблаб улимга маҳкум этади». Бурни кесилиб икки оёғи эгилган икки дарахтнинг учига боғланади. Шу тариқа унинг танаси ўртадан иккига ажратиб ташланган.

Александр қаерни босиб олса, шу ернинг аҳолисини қириб ташлади, бойликларини талади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Самарқандни босиб олади. Бу ерда у ҳарбий гарнизон ва атроф жойлардаги қишлоқларни ёндиради. Сунгра у ҳарбий юришни давом эттириб, Самарқанд билан Хужанд оралигидаги Усрушанга келганда ватан ғимоячилари билан туқнашган. Бу ерда шундай қаттиқ жанг бўлдики, 30 минг кишилик ватан ғимоячиларидан 22 мингтаси ҳалок бўлди. Ҳатто бу жангда Александрнинг ўзи жароҳатланди. У Усрушанликларни ваҳшийларча буйсиндиргандан кейин Сирдарё бўйлаб юришни давом эттиради. Бу ерда жойлашган етти та шаҳарнинг аҳолиси Александрга қарши бош қутариб мустақиллик учун курашдилар. Айниқса Крипол шаҳрида ватан ғимоячилари билан босқинчилар ўртасида қаттиқ жанг бўлиб тўб аҳолидан 8 минг киши ҳалок булади. Куп кишилар яраланди. Душман аскарлари катта талафот курди. Лекин улар галабага эришдилар. Бу ерда ҳам Александр жароҳатланган эди. У бундан ғазабга тулиб тошиб аҳолининг купини қириб ташлади.

Бу вақтда Бақтрия ва Самарқандда босқинчиларга қарши умумхалқ қўзғолони кўтарилди. Унга Спитамен деган шахс бошчилик қилди. Милоддан аввал 329 йилда бошланган бу қўзғолон шу даражада кучли бўлганки, ҳатто қудратли подшоҳ Александрни ҳам саросимага солиб қўйган. У қўзғолончилар томонидан Самарқандни қамал қилинганлигини эшитиб, уларга қарши қўшин жунатади. Қўшин яқинлашганда Спитамен Самарқанддан чул томонга чекинади. Қўшин қўзғолончиларнинг орқасидан юриб жанг қилишга

даъват этади. Аммо Спитамен қушинни журтага чўл ичкарисига яқинлаштиради. Сунгра унга ҳужум қилиб қириб ташлайди. Шундан кейин Спитамен Самарқанддаги душманнинг ҳарбий гарнизонини қайта қуршаб олади. Шу боис Александр катта қушин билан Самарқандга йўл олади. Спитамен жанг қилишдан бош тортиб чўлга чекинган. Аммо Александр чўлнинг ичкарисига кириб урушишнинг хавфлилигини англаб, Спитамен билан тўқнашишдан бош тартади. Бироқ у йўлдаги туб аҳолини қолдирмай қириб ташлаш ҳақида фармон беради. Шуниси диққатга сазоворки, ўлимга ҳукм этилган 30 та нуфузли кишилар ўлим жазоси бажарилаётганда ашула айтганлар. Душманлар уларнинг бундай мардлиги ва жасоратидан ҳайратланганлар. Қўзғолондан газабланган Александр Зарафшон водийсида кечасию кундузи билан одамларни қириш билан шугулланди. Унинг аскарлари 120 минг туб аҳолини бошини танасидан жудо этдилар. Қўп шаҳар ва қишлоқларнинг номигина қолиб, аҳолиси ҳалок этилди. Бундай қилишдан асосий мақсад озодлик курашларини илдизи билан қўпориб ташлаш ҳамда улкада грекларни жойлаштириш учун шароит яратиш эди. Шунинг учун ҳам минтақада греклар яшайдиган қатор шаҳарлар бунёд этилган эди. Александр милoddан аввал 329—328 йилнинг қишини Бақтрияда утказади. Бу ерга Хоразм подшоҳи Фарасман номидан элчи ташриф буюриб Александр билан дўстлик алоқаларини ўрнатиш ва унга Қора денгиз тарафига ҳарбий юришда ёрдам бериш истагини билдирди. Александр бу таклифни мамнуниятлик билан қабул қилиб, Ҳиндистонга ҳарбий юришида Хоразм ёрдамидан фойдаланишини маълум қилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, Хоразм подшоҳи босқинчиларнинг куч-қудратини ҳисобга олиб мурса қилишни лозим топди. Натижада Хоразм ўз мустақиллигини сақлашга эришди.

Милoddан аввалги 328 йилнинг баҳорида Александр яна Самарқандга келиб унинг атроф жойларида яширинган қўзғолончиларга қарши курашди. Шундан сўнг у Спитаменни ушлаш учун ҳарбий қисмни жўнатади. Аммо Спитамен 600 отлиқ аскарлар билан тўсатдан Бақтрияда пайдо бўлиб ҳарбий гарнизонга ҳужум қилади. У қўшимча душман аскарларини келатганлигини эшитиб чўлга чекинади. Бу ердан у яна Са-

3-расм. Спитамен қузголони.

марқандга хужум қилади, лекин 800 кишини йуқотиб чекинишга мажбур бўлади.

Хуллас, ватан ҳимоячилари Спитамен бошчилигида мустақилликни тиклаш учун фидокорона жанг қилдилар. Аммо улар мунтазам ва яхши қуролланган қушинга бардош беролмай пировардида тор-мор этилади. Ватан ҳимоячиларининг асосий қисмини эса ҳарбий маҳоратни яхши ўзлаштирмаган оддий кишилар ташкил этган эди. Бу озодлик курашини енгилишига олиб келган асосий омиллардан бири эди. Айрим маълумотларнинг кўрсатишича, Спитамен уйқудалигида хотини улдириб, калласини Александрга юборган. Бу ҳолат ҳам босқинчиларга қарши курашга қаттиқ зарба бўлиб тушган. Шунингдек айрим юқори табақа вакиллари шахсий манфаатларини қулаб душманга хизмат қилдилар. Бу хоинлик ҳам Александр ғалабасини таъминлашда муҳим урин эгаллади. Аммо халқ оммавий равишда Александр тажовузига қарши қаҳрамонона курашиб ватанпарварлик намуналарини намойиш этди. Озодлик кураши шу даражада қизгин тус олдики, Александрга ўз ҳукмронлигини урнатиш учун уч йил (329—327) вақт сарфлади. У милоддан аввалги 323 йилда вафот этади. Шундан кейин унинг тузган империяси Македония, Миср ва Суриядан иборат уч қисмга бўлиниб кетади. Айни пайтда меросхур

булмаганлиги учун ҳокимият лашкарбошилар уртасида тақсимланади. Улардан бири Селевка Бобил мамлакати (Бобил) ва унинг шарқига жойлашган мамлакатларга эга бўлади. У Эрон ва Туркистонни ҳам қул остига олади. Шундан кейин бу ерда ҳам Селевкийлар сулоласи ҳукмронлик қилиб, халқни эзиб, «суви»ни ичади.

Қангилар македониялик Александр ва Селевкийларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши қаттиқ қаршилиқ курсатганлар. Улар жанговар халқ булганликлари туфайли босқинчилар қанчалик ҳаракат қилмасин барибир уларни буйсиндира олмадилар. Аксинча Қанги қабилалари босқинчиларга қарши кураш жараёнида ўзларини мустақил давлатини ташкил этдилар. Милоддан аввалги учинчи асрнинг урталарида Грек-Бақтрия ва Парфия сингари мустақил давлатлар юзага келиб селевкийлар ҳукмронлиги тугатилди.

Грек-Бақтрия давлати Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон каби мамлакатларда ҳукмронлик қилди. Афғонистондаги Мозори Шариф атрофидаги Бақтрия шаҳри унинг пойтахти эди. Айтиш лозимки Грек-Бақтрия давлатини греклар бошқариб, уларнинг тили давлат тили ҳисобланган. Эрадан олдинги 70-йилларда Қанг давлати Сугд ва Амударёгача булган ерларни ҳамда Тошкент воҳасини Грек-Бақтриядан тортиб олган эди. Натижада грек ва македонияликларнинг ҳукмронлигига қақшатқич зарба берилади. Милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида сакларнинг қавмларини бир қисми — юэчжи қабилалари Грек-Бақтрия давлатини тамомила тор-мор этдилар. Эрадан аввалги I асрнинг охирида юэчжиларнинг Гуйшон (Кушон) хонадонига мансуб кишилар ҳокимиятни қулга олиб Кушон империясини туздилар. Бу маҳаллий давлат Туркистоннинг куп вилоятларини, шарқий Туркистонни, Афғонистонни ва шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олган. Самарқанд вилоятига қарашли Каттақургон Кушон империясининг пойтахти эди. Аммо, кейин пойтахт шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги Пешовар шаҳрига кучирилди. Империя I—IV асрларда, яъни тўрт аср ҳукм суриб, Туркистон тарихида салмоқли урин эгаллади.

Умуман айтганда грек ва македонияликлар Туркистонда озодлик курашларига зарба бериб 180 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилдилар. Бу ҳисобга 100 йилдан

ортиқ ҳукм сурган Грек-Бақтрия давлатининг ҳукмронлиги ҳам киради. Гарчанд бу давлат селевкийларнинг сиртмогидан чиқиб, мустақилликни қулга киритган бўлса-да, лекин ҳокимият грекларнинг қулида эди. Грек тили давлат тили ҳисобланган.

Агар Аҳмоний давлатининг 200 йилдан ортиқ ҳукмронлигига юқорида келтирилган 180 йил рақами қушилса, у вақтда умумлаштирилганда Туркистон замини 400 йил атрофида хорижий босқинчиларнинг панжасида ҳаёт кечирган. Мана шу тўрт аср мобайнида улка сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан инқирозни бошидан кечирди. Бунга мустақиллик ва озодликнинг йўқотилиши, қаттиқ зулм ва бойликларнинг таланиши сабаб бўлди. Аммо ҳеч қандай қиргинбарот, назорат ва таъқиблар халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик гояларини қупориб ташлай олмади. Натижада озодлик курашлари сунмай давом этаверди.

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглар

ХАЛИФАЛИКНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

632 йилда Пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалам вафотидан кейин унинг энг яхши сафдошларидан бири Абу Бакр халифалик тахтига утиради. У 632—634 йилларда мамлакатни бошқаради. Ундан кейин Умар (634—644), Усмон (644—656), Али (656—661) тахтни эгаллаб ҳарбий юришларни қизитиб юборадилар. Халифа аскарлари 634 ва 642 йилларнинг орасида Мисрни эгалладилар. 633—634 йилларда Месопотамиядаги Хир шаҳри босиб олинди ҳамда Сурияга қарши ҳарбий юриш уюштирилди. Ҳатто Византия қушинига зарба берилди. Сурия ва Фаластин ҳам буйсиндирилди. Шу тариқа араб халифалиги борган сари кучайиб, жаҳон даврасида салоҳиятли уринни эгаллаб борди. 651 йилда халифалик қушини бир қатор жанглardan кейин Эронни босиб олди. Бу ерга куп араблар урнашиб ислом динини тарғибот қилдилар. Натижада мамлакатда асрлар мобайнида ҳукм сураётган зардушт (оташпарастлик) дини тобора сиқиб чиқарилди. Араб тили давлат ва илм-фан тили сифатида намоён бўлди. Пировардида Эрон ислом динини Туркистон ва бошқа мамлакатларга тарқалишида муҳим урин эгаллади.

Халифа ҳукмдорлари Эрондан кейин Туркистонни эгаллаш учун ҳаракатни бошлаб юбордилар. Араб қушини 651 йилда Марв шаҳрини эгаллади. Шундан кейин улар Амударёни кечиб утиб, бир неча маротаба улканинг ички томонларига ҳарбий юришларни уюштирганлар. Бу вақтларда Эрондаги Хуросон вилоятида арабларнинг қароргоҳи ташкил этилиб, у ерга 50 минг араб қучириб келтирилган эди. Булар қушиннинг асосини ташкил этиб, босқинчилик урушларини олиб борганлар. Хуросоннинг пойтахти Марв шаҳри эди. Худди мана шу жойдан Туркистонга хужумлар уюштирилиб турилган. Буларга Хуросон вилоятининг ҳокимлари бошчилик қилганлар. Улардан бири — Убайдул-

лоҳ ибн Зиёд Бухорога ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлган. Бу Наршахий асарида қуйидагича таърифланган: «Араб қушини Жайхун дарёсидан утиб Бухорога келган вақтда Бухоро подшоҳи, ўғли Тағшода кичик ёшли бўлганлиги туфайли, бир хотин киши эди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Пайканд ва Ромитанни олиб куп кишиларни асир қилди. Турт минг бухоролик асирни шахсан узига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик тўртинчи йилнинг бошида (ноябрь-декабрь 673) бўлган эди. У Бухоро шахрига етгач, аскарларини саф қилиб, палаҳмонларни шаҳарга тургилаб қўйди. Хотин туркларга одам юбориб, улардан ёрдам сўради ҳамда Убайдуллоҳ ибн Зиёдга ҳам одам юбориб етти кун муҳлат талаб қилди ва: «Мен сенинг итоатингданам», — деб, куп ҳадялар юборди. Шу етти кунда турклардан ёрдам келмагач, Убайдуллоҳ ибн Зиёдга қайтадан одам юбориб, яна етти кун муҳлат сўради. (Нихоят) турк лашкари етиб келди ва бошқалар ҳам йиғилишиб лашкар купайди; куп урушлар қилдилар ва охири кофир (ватан ҳимоячи)лари енгилиб қочдилар, мусулмонлар (араблар) уларнинг орқаларидан бориб купларини ўлдирдилар. Хотин қалъага кирди. У (йиғилиб келган) лашкарлар ўз вилоятларига қайтдилар. Мусулмонлар қурол, кийим-кечак, тилла ва қумушдан ишланган нарсалар ва асирлардан иборат куп ўлжани қўлга киритдилар. Улар Хотин (ҳукмдор)нинг бир пой этигини ҳам пайпоғи билан топиб олдилар. Этик ва пайпоқ тилла ишлатиб тикилган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди, баҳо қилганларида икки юз минг дирҳам турди».¹

Куриниб турибдики, Бухорода босқинчилар билан ватан ҳимоячилари уртасида урушлар бўлган. Шубҳасиз куп одамлар ўлдирилган ёки жароҳатлангизилган. Уларнинг ғалаба қилишининг сабаби шундан иборат бўлганки, улкада тарқоқлик ва парокандалик ҳукм суриб, давлат анча заифлашиб, турк ҳоқонлиги инқирозни бошидан кечираётган эди. Аммо шунга қарамай араб истилочилари асосан турк ҳоқонлиги билан куп йиллар мобайнида кураш олиб борди. Бухоро ҳукмдори — Хотин, яъни аёл киши жанг майдонларида бевосита қатнашганки, босқинчилар унинг қим-

¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, 1991, 115-бет.

4-расм. VI—VIII асрлардаги Самарқанд жангчилари.

матбаҳо этигини улжага олганлар. Турт минг кишини асирга олиниши шу ҳақда гувоҳлик берадики, ватан ҳимоячиларининг сони анча кўп бўлиб, она-юрт мустақиллигини сақлаш умумхалқ курашига айланган.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд ғалаба қозонгандан кейин унинг «Фармони билан дарахтларни кесдилар, қишлоқларни вайрон қилдилар, шаҳар ҳам хатарда эди; Хотин одам юбориб омон тилади, бир миллион дирҳам баробарига сулҳ тузилди. (Хотин) мол юборди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд молни олиб қайтди ва мазкур турт минг бухоролик асирларни ҳам ўзи билан олиб кетди».¹

Афтидан Убайдуллоҳ ибн Зиёд гарчанд ғалабага эришган бўлсада, лекин шаҳар ичидаги Хотин яширинган қалъани забт эта олмаган. Хотин бу ердан туриб у билан сулҳ тузган ва белгиланган бойликни юборган. Босқинчилар яроғ-аслаҳа, олтин, қумуш, кийим ва кўп асирларни олиб орқага қайтганлар. Хуросон вилоятининг ҳокими этиб тайинланган Сайд ибн Усмон ҳам Бухоро ва бошқа жойларга бостириб қиради. У 676 йилда Бухорода Самарқанд, Шаҳрисабз

¹ Ўша асар, 116-бет.

ва Қаршидан келган 120 минг кишилик ватан ҳимоячилари билан жанг қилади. Аммо сарқандликлар нима учундир жанг майдонини ташлаб кетганлар. Афтидан узаро чиқишмовчилик орқасидан сарқандликлар Бухородан чиқиб кетганлар. Натижада босқинчилар устун келиб, Хотин подшоҳни сулҳ тузишга ва товон тулашга мажбур этадилар. Гаров сифатида 80 бухоролик нуфузли кишилар Сайд ибн Усмон қўлига топширилади. Сайд ибн Усмон Бухорони босиб олгандан кейин Самарқандга бориб урушни давом эттиради. «Шундай қилиб, — дейилади Наршахий асарида, — Сайд Бухоро ишларидан фориғ булгач, Самарқанд ва Сўғдга бориб қўп жанглар қилди ва зафар унинг томонида бўлди. У вақтда Самарқандда бирор подшоҳ йўқ эди. Сайд Самарқанддан уттиз минг кишини асир қилиб, қўп молни қўлга тушириб (қайтди). У Бухорога етиб келганида Хотин одам юбориб: «соғ-саломат қайтиб келдинг, энди гаров (80 киши)ни бизга қолдириб кет», — деди. Сайд эса «Ҳали сендан хотиржам булганим йўқ, токи Жайхундан утгунимча қўятур», — деди. Марвга етганида эса «Нишопурга етгунимча қўятур», — деди. Нишопурга етганида «Куфга етиб олай», — деди ва ундан Мадинага олиб кетди. Мадинага етгандан кейин, Сайд гулом (қўллар)га буюриб (у гаровга берилган одамларнинг) қилич ва камарларини ечтирди ва уларда бор булган кимхоб кийимлар, тилла ва қумушларнинг ҳаммасини олдирди. Кийимлар эвазига уларга шолча (кийим)лар бериб экин экиш ишларига банд қилиб қўйдилар. Улар бундан жуда хафа бўлиб: «Бу киши бизга бермаган яна қандай хурлик қолди? У бизни қўл қилиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хурлик билан улгандан қўра бир йўла фойдали иш қилиб улайлик» — дедилар ва Сайднинг саройига кириб эшикларни маҳкам беркитдилар. Сайдни ўлдирдилар ва ўзларини ҳам ўлимга топширдилар. Бу (воқеа 680—683 йилларда) булган эди».¹

Бундан минг йил муқаддам битилган ушбу мисрлар халифаликнинг ҳарбий юришларини асл мақсадини янада кенгроқ очиб беради. Авваламбор унинг вакиллари мол-мулк ва асирларни қўлга киритиш учун курашганлар. Шу боис уларнинг тажовузларини

¹ Уша асар, 117—118 бетлар.

қароқчилик деб баҳолашга барча асослар мавжуд. Уша мисраларда бухороликларнинг эрксеварлиги яхши баён этилган. Зеро, улар зулм ва ҳақсизликка қарши бош кутариб, онгли равишда ўзларини улимга маҳкум этиб, қаҳрамонлик намуналарини намоён этганлар.

Хуросон вилоятига ҳоким этиб тайинланган Муслим ибн Зиёд ҳам Туркистонга қўз олайтириб катта бойликни қулга киритишга аҳд қилди У 704 йилда урушга отланганда Бухоро, Самарқанд ва Туркистон шаҳарларининг ҳукмдорлари иттифоқ тузишиб, биргаликда курашдилар. Самарқанд подшоҳи Тархун 120 минг аскар билан, Туркистон шаҳридан Бидун бошчилигида жангчилар келдилар. Авваламбор халифаликнинг бир ҳарбий қисми Бидун қўшинининг ҳужумига йўлиқди. Бу жангда халифалик аскарларидан тўрт юз киши ўлдирилди, қолганлари қочишга улгурдилар. Кейинги туқнашувда ҳам Бидунни қўли баланд келаянда у ўлдирилди. Бу ҳолат ватан ҳимоячиларини сардорсиз қолишига олиб келиб уларнинг кучини заифлаштирди. Пировардида босқинчилар голиб келдилар. «Улжалар тақсимланганда ҳар бир отлиқ аскарга икки минг тўрт юз дирҳамдан тегди»¹. Бундан ташқари Бухоро ҳукмдори Хотиндан сулҳ бўйича қўп моллар олинди. Шундан кейин Муслим ибн Зиёд «чўнтаги»ни тўлдириб Хуросонга жўнади.

Халифалик томонидан Туркистонни тамомила бўйсиндириш Хуросон ҳокими Қутайба ибн Муслим зиммасига тушди. Унинг ҳарбий юришларининг тафсилоти Наршахийнинг асарида анча яхши берилган. Унда курсатилишича, Қутайба ибн Муслим 706 йилда Амударёдан утиб Бухоронинг яқинидаги Пайканд шаҳри томон йўл олган. Бундан хабардор бўлган пайкандликлар қаттиқ тайёргарлик кўрдилар. «Қадимги вақтда Пайкандни, — дейди уша муаллиф, — Шористон деганлар ва мустаҳкамлигидан уни «жез шаҳар» деб ҳам атаганлар. Қутайба жуда қаттиқ жанглар қилди; Мусулмонлар эллик кунгача (ҳисорни олиш учун) чора тополмай, заҳмат чекдилар ва (охири) ҳийла ишлатдилар. Бу гуруҳ (аскарлар) девор тагидан минорга ва ҳисорнинг ичкарисини томон лаҳм қазиб, отхонадан чиқдилар, (сўнг) деворни кавлаб раҳна очдилар; му-

¹ Уша асар, 119-бет.

сулмонлар ҳануз ҳам ҳисорга кела олмаётган эдилар, (энди) раҳна орқали ичкарига кирдилар. Қутайба: «ҳар ким шу раҳнадан ичкарига кирса унга хуни баҳосида (мукофот) бераман, агар у улдирилса (мукофотни) унинг фарзандларига бераман, — деб қичқирди. (Шундан кейин) ҳар ким ичкарига киришга қизиқди ва (ниҳоят) ҳисорни олдилар. Пайканд аҳолиси омон тилади. Қутайба сулҳ тузиб, мол олди ва Варқо ибн Наср Бохилийни уларга амир қилди-да, узи Бухорога қараб юрди... Қутайба Хунбун (қишлоғига) келганида унга: «Ҳисорнинг кишилари қузғолон қилиб амирни улдирди», — деган хабарни етказдилар. Қутайба лашкарига: «Боринглар, Пайкандни талон-тарож қилинглар. Уларнинг қонларини (тукишни) ва молларини (олишни) ҳалол қилдим», — деб буйруқ берди... У қайтиб Пайкандга келди ва у ерда кимки урушга яроқли булса ҳаммасини улдирди, қолганларини асир қилиб олди. Шундай қилиб, Пайкандда ҳеч ким қолмади ва Пайканд хароб булди».¹

Пайканд шаҳрининг аҳолисини талай қисми савдогарчилик билан шугулланиб, Хитой, Каспий денгизи ва бошқа жойларга қатнаб турганлар. Шу боис шаҳар узининг беқиёс катта бойлиги билан арабларни жуда ҳайратлантирган. Олтин ва бошқа қимматбаҳо улжаларнинг ҳисобини қилиш анча қийинчилик туғдирган. Бошқачароқ айтганда араблар Пайкандни эгаллаб, «жиққа мой»га ботганлар. Зеро «Қутайба Пайкандни фатҳ қилганида бир бутхонада огирлиги тўрт юз дирҳам келадиган битта кумуш бут топган. У яна бир кумуш жомлар топиб олган ва уларнинг ҳаммасини жамлаб тарозида тортганида бир юз эллик минг мисқол чиққан. У ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид ҳам топиб олган... Қутайба бу қимматбаҳо нарсаларни йиғиб ҳалиги иккита марварид билан биргаликда Ҳажжожга (халифаликнинг шарқий қисмининг ноиби)га юборди ва унга Пайканднинг фатҳ этилганлиги ҳақида хат ёзиб, у икки дона марварид қиссасини ҳам қайд қилиб утди».²

Қутайба Пайкандни талон-тарож ва вайрон қилиб атроф-жойлардаги қишлоқларни эгаллашга киришди. У Хунбун, Тароб, Ромитан сингари қишлоқларида ва-

¹ Уша асар, 120—121-бетлар.

² Уша асар, 120-бет.

тан ҳимоячилари билан қаттиқ жанглар қилишга мажбур бўлди. Ҳамда бу ерларни узига буйсиндирди. Уша вақтларда араблар орасида «токи биз (араблар) бу ерда эканмиз бу турклар биз билан уруш қиладилар», деган ибора юрарди. Ҳақиқатан ҳам Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойларнинг туб аҳолиси — туркийлар халифаликнинг ашаддий душманлари сифатида намоён бўлган эдилар.

Қутайба 708 ва 709 йилларда Бухорога қайта ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлиб икки томонидан куп одамлар улдирилди. Аммо у шаҳарни сўнгги туртинчи юришидагина эгаллашга муваффақ бўлди. «Қутайба ва унинг ёронлари, — дейди Наршахий, — яна Бухорога бордилар; Бу унинг Бухорога туртинчи марта келиши эди. У жанг қилар, мол олар, айрим вилоятларни талар, баъзи кишиларни улдирар, баъзиларни асир ҳамда қул қилиб олиб шу тарзда то Марвгача борар ва яна Бухоро вилоятига қайтиб келар эди... Қутайба туртинчи марта келиб Бухорони олганида у (қуйидаги) шартларга биноан сулҳ тузди; Бухороликлар ҳар йили юз минг дирҳам халифага, ун минг дирҳам Хуросон амирига, уйлар ва экин ерларининг ярмини мусулмонлар (араблар)га берадиган бўлдилар. Яна шаҳардан ташқарида турувчи бухороликлар арабларнинг отлари учун беда, ўзлари учун утин ва (бошқа) зарур нарсаларни бериб турадиган бўлдилар».¹ Қутайба Бухорони ваҳшиёна равишда буйсиндириб ва талаб бўлгандан кейин 710 йилда Несеф (Қарши) ва Кеш (Шаҳрисабз)ни эгаллади. Қутайба Самарқандда подшоҳ Тархун билан сулҳ тузиб улпон тулашни унинг буйнига қуйган эди. У 710 йилда мана шу улпонни ундириш мақсадида укаси Абдурахмонни юборган эди. Тархун улпонни тулаганда жамоа аҳли нафратланиб норози бўлади. Натижада у тахтдан туширилади. У бунга чидай олмай узини ўзи улдиради. 710 йилда Гурек тахтга утириб халифаликнинг босқинига қарши курашни қизитиб юборади. У ёрдам сураб Тошкент ва Фарғона ҳукмдорларига хат жўнатади. Тошкент қўшини келаетганда йулда пистирмада турган араб қўшини томонидан тор-мор этилади. Бундан ниҳоятда руҳланган араблар 712 йилда Самарқандга ҳужум қилиб қаттиқ жанглардан сўнг ғалабага эришадилар. Сўнгра ҳар

¹ Уша асар, 123—128-бетлар.

икки томон уртасида самарқандликлар учун ниҳоятда катта талафот келтирувчи сулҳ тузилади. Бунга кура подшоҳ Гурек ҳар йили 2 миллион 200 минг дирҳам тулашни, 300 минг соғлом кишиларни беришликни зиммасига олади. Шунингдек барча олтин ва кумушдан ясалган нарсалар бир жойга гуплиниб душманлар қулига топширилди. Улар оловда эритилиб қуйма ҳолига келтирилганда огирлиги 50 минг мисқолни ташкил этган. Қутайба Гурекни халифаликнинг вассали сифатида тахтда қолдириб ва ҳарбий қисмини урнаштириб Самарқанддан кетади. Аммо куп утмай ҳар аҳолиси қузғолон кутаради, лекин Қутайба қушин билан келиб уни ваҳшийларча бостиради.

712—713 йилларда Панжакент ҳукмдори Деваштичнинг ташаббуси билан Самарқанд, Тошкент ва Фарғона сингари шаҳарларнинг халифаликка қарши қаратилган иттифоқи тузилади. Бу қатор мағлубият ва катта талафотларга қарамай озодлик кураши тўхтамаганлиги ҳақида далолат беради. Қутайба қушинининг катта қисмини Тошкентга, уни иккинчисини Хужанд ва Фарғона томонга сафарбар этади. Гарчанд душман кучлари ғалабага эришган булсаларда, лекин озодлик курашини тўхтатолмади. Шу боис 714 йилда Қутайба Тошкентни эгаллайди. Сунгра у Сайрам ва Чимкентни буйсиндиради. 715 йилда яна Фарғонага бостириб кириб ғалабага эришади. У бу ерда кўрсатилган йили сафдошлари томонидан уюштирилган исён орқасида 55 ёшида ўлдирилган. Унинг қабри Фарғонадаги «Работи Сарханг» деган жойда, Коҳ номли қишлоқда жойлашган.

Қутайба ун йил давомида қушин билан Туркистон буйлаб кезиб ун минглаб кишиларнинг ҳаётига зомин булди. У куп шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирди. Наршахийнинг сузи билан таърифлаганда: «У куп жиду-жаҳид қилиб, ҳар кимники шариат ҳукмларини бажаришда камчилик содир булса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини ўқишга буйруқ берди».¹

Дарҳақиқат Қутайба қулини қонга белаб, ўлкада илк бор ислом динини илдиз отдириб ва масжид қуриб зардушт динига зарба берди. Аммо ислом динини туб аҳолининг онгига сингдириш ва ривожлантириш

¹ Уша асар, 13-бет.

ниҳоятда қийин кечди. Чунончи «Бухоро аҳолиси ҳар сафар (ислом лашкари келганда) мусулмон булар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир бўлган эдилар. Бу тўртинчи марта (келганида) Қутайба жанг қилиб Бухоро шаҳрини олди, куп қийинчиликлардан кейин (бу ерда) ислом динини юзага чиқарди ва ҳар турли йуллар билан уларга қийинчиликлар туғдириб дилларидан мусулмончилиқни урнаштирди».¹

Бу ерда шунини унутмаслик керакки, Туркистонда ислом динининг тарқалиши катта тарихий воқеа ҳисобланади. Чунки у зардушт динига нисбатан тақомиллашган ва илғор дин эди. Зардушт дини эса ибтидоий ҷамият бузилиб, эндигина давлат пайдо бўлганда юзага келган эди. Ҳали сиёсий ва иҷтимоий-иқтисодий ҳаёт ислом дини пайдо бўлган даврга нисбатан анча орқада эди. Шу боис зардушт динининг ожиз томонлари куп бўлиб, тобора ривожланаётган ҷамиятнинг эҳтиёжини қондира олмас эди. Шунинг учун ҳам у ҳар жиҳатдан замонавий ва келажаги порлоқ ислом динига қарши курашишга кучи етмади. Ҳатто араб халифалигига қарши курашнинг мағлубиятга учратилишига зардушт динини ожизлиги ҳам сабаб бўлган эди. Эндиликда у «ошини ошаб, ёшини яшаб», ҷамият тараққиётини таъминлашга қодир бўлмай қолди. Шунинг учун ҳам зардушт дини қанчалик вақтларнинг утиши билан шунчалик куп четга сурилди. Натижада VIII—IX асрларда ислом дини бутун Туркистон улкасини қамраб, маънавий ҳаётнинг таркибий қисмига айланди. Унинг улкада тарқалишининг ижобий томони шундан иборатки, у мамлакатда купдинликни бартараф этди. Маълумки мамлакатда зардушт динидан ташқари христиан, будда, шомон динидаги кишилар бўлиб, турмуш ва маънавиятда «ола-булалик» ва тарқоқлик мавжуд эди.

Бу ҳолат урф-одат ва ҳис-туйғуларда хилма-хиллик туғдириб ҷамиятнинг бирдамлиги ва ҳамкорлигига путур етказмоқда эди. Ислом дини эса бу ҳолатни бартараф этиб бир хилдаги маънавият ва турмуш тарзини ҳаётга жорий этиб ҷамиятни илғорлаштиришга кент имкониятларни яратди.

¹ Уша асар, уша жойда.

Аммо ислом динини кириб келиши туб аҳолининг ватанга содиқлиги ва эрксеварлигига тамомила алоқаси йўқдир. У халифаликка қарши қаҳрамонона курашганда биринчи навбатда она юрт мустақиллиги ва озодлигини сақлашни асосий мақсад қилиб қўйган эди. Олдинги саҳифаларда курсатилганидек халифаликнинг қушини илк бор 651 йилда Туркистонга бос-тириб кириб Марв шаҳрини эгаллади. Мана шу вақтдан то 715 йилгача, яъни 65 йил мобайнида халифалик улкага бир неча бор ҳарбий юришларни уюш-тирганда туб аҳоли ислом дини ҳақида тула тасаввурга эга ҳам эмас эди. Бундан ташқари арабларнинг ўзи ҳам то Қўтайбагача ҳарбий юриш қилганларида ислом динини тарқатиш эмас, балки кўпроқ бойлик ва асир-ларни қўлга киритишни назарда тутган эдилар. Шу-нинг учун ҳам улар бу ниятга эришишлари биланок Хуросонга қайтиб кетаверганлар.

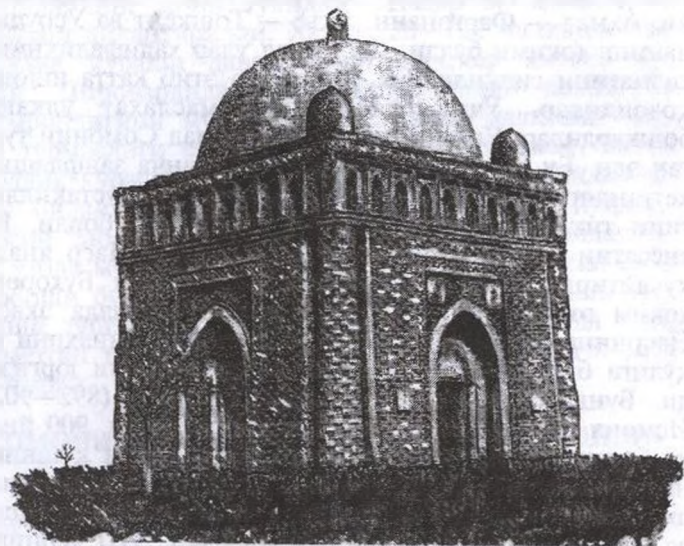
Ватан ҳимоячилари мана шундай босқинчилик ва талончиликка қарши курашиб, мустақиллик ва озод-ликни қўлдан бой бермаслик учун ҳеч нарсадан той-мадилар. Ватан озодлиги учун курашларда минглаб кишиларнинг қони тукилди. Шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Ҳатто 720—722 йилларда ҳам озодлик кураши давом этиб, жанглار қизгин тус олди. Пировардида босқинчилар ғолиб келиб, ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлади. Бунга халқнинг қар-ши турмаслиги ёки жанг қилмаганлиги эмас, балки озодлик курашларига мардлик, жасоратлик, билимон-лик билан раҳбарлик қиладиган кимсани йўқлиги асосий сабаб бўлди. Агар мана шундай фазилатлар-ни ўзида мужассамлаштирган давлат арбоби ёки лаш-карбоши бўлганда озодлик курашининг ғалабага эри-шиши турган гап эди. Шунингдек мамлакатда ҳукм сураётган тарқоқлик ва парокандалик ҳам катта зиён келтирди.

СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Халифалик Туркистонни Хуросон вилоятининг таркибига киритиб, у ерга тайниланган ҳоким орқали улкани бошқариб турди. Аммо унга гоҳ Туркистонда, гоҳ Хуросоннинг ўзида кутарилган қўзғолонларга қар-ши курашишга тўғри келди. Ҳатто баъзан Хуросон-нинг ўз мустақиллигини тиклаган вақтлари ҳам бўлди.

Бироқ халифалик уз ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлган эди. Умуман айтганда оддий халқнинг ҳам, юқори табақа вакиллариининг орасида ҳам халифалик ҳукмронлигига қарши кучлар мавжуд эди. Натижада қонли тўқнашувлар содир бўлган халифалик Хуросон вилоятининг ҳокими орқали Туркистондан ҳар йили катта ҳажмда маблағ олиб турган. Масалан, Самарқанд — 326 минг дирхам, Фарғона — 280 минг дирхам, Тошкент — 607 минг дирхам, Усрушана — 50 минг дирхамни солиқ тарзда халифа саройига юбориб турган. Бундай ҳажмдаги тўловлар уз даври учун салмоқли маблағ ҳисобланган. Халифалик томонидан мустақиллик ва озодликни барбод этилиши, зулм ва адолатсизлик нафақат меҳнаткаш оммани, балки маҳаллий юқори табаканинг илғор вакиллариини ҳам курашга отлантирган эди. Бундай кишилардан ташкил топган Сомонийлар сулоласининг фаолияти алоҳида аҳамият касб этади. Бу сулоланинг асосчиси Сомон қишлоғи бошлиғи Сомонхудоҳат ҳисобланиб, Хуросон ҳокими Маъмурнинг ҳурматига сазовор бўлган. Ҳатто, ҳоким унинг невараларини Туркистон вилоятларига раҳбар этиб тайинлади. Хусусан, Нух — Самарқандни, Аҳмад — Фарғонани, Яхъе — Тошкент ва Усрушанининг ҳокими бўлди. Даставвал улар халифаликнинг хизматини сидқидиллик билан адо этиб катта ишонч қозондилар. Учта ака-укалар бамаслаҳат улкани бошқардилар. Уларнинг тепасида Аҳмад Сомоний турган эди. Бу вақтга келиб, халифалик анча заифлашиб кетганлиги туфайли Аҳмад Сомоний улка мустақиллигини тиклаш чораларини амалга ошириб борди. Бу сиёсатни унинг Фарғонада тугилган ўғли Наср янада кучайтирди. 874 йилда у укаси Исмоилни Бухорога ҳоким этиб тайинлади. Бу ҳоким 893 йилда акаси Насрнинг вафотидан кейин бутун Мовароуннаҳрни уз қўлига бирлаштириб мустақиллик сиёсатини юргизади. Бундан газабланган халифа Муътазид (892—902) Исмоил Сомонийга қарши қўшин жунатади. 900 йилда бўлган жангда Исмоил Сомоний душман қўшинини тор-мор этиб, Хуросонни ҳам эгаллаб, мустақилликни тиклайди. Бунда халқнинг қўллаб-қувватлаши ва қатнашиши муҳим ўринни эгаллади. VIII асрнинг иккинчи ярмида мамлакатнинг мудофаасига катта аҳамият берилган эди. Хусусан Бухоро воҳаси «Кампирак» номли узундан узун ва баҳайбат девор билан

ураб олинди. «Бу девор Конимех районида Қоратоғдан бошланиб, Зарафшон дарёсининг унг бетида Конимех, Қизилтепа, Ғиждувон, Шофиркон районларининг шимолидаги чул чегарасини ураб олган. Сунгра ҳозир қум босиб қолган жойлардан утиб, Бухоро вилоятининг қадимги обод ерларини гарб ва жануб томондан урайди. Сунгра Қизилтепа райониға чиқиб, Зарафшоннинг чап томони билан кетиб, Кармана билан Қизилтепа оралиғида дарё лабида тугайди. Деворнинг узунлиги тахминан 350 километрга яқин булиб кенглиги баъзи ерларда 2 метрдан ошиқроқ сақланган. Девор ҳам гишт ва пахсадан қурилган булиб, бир қанча жойларда дарвозалари булган. Текширишларға қараганда, бу девор ҳақиқатан ҳам VIII асрнинг иккинчи ярмидаги обод, сувли ерларни ураб олган. Обод ерларнинг майдони уша вақтларда ҳозирғига нисбатан бир мунча кенг булган. Чунки Бухоро вилоятининг ҳозирги сугориладиган ерлари билан «Кампирак» девор чегараси ўтган оралиқдаги ерлар чулға айланган катта майдонни ташкил қилади. Бу ерларда хароб булиб қолган кўҳна қишлоқ излари, уй-

5-расм. Сомонийлар давлатининг асосчиси
Исмоил Сомоний мақбараси.

жой қолдиқлари ва рўзгор буюмларининг синиқлари жуда кўп».¹

Бу ниҳоятда катта ва узун девор Исмоил Сомоний вақтида таъмирлашни талаб этган. Бу ҳақда унга гапирилганда: «Мени узим Бухоро девориман», — деб жавоб берган. Бу билан Исмоил Сомоний узининг куч-қудратини англатиб, деворсиз ҳам Бухорони сақлашни баён этган. Ҳақиқатан ҳам у ақл-идрокли, мард ва жасоратли давлат арбоби бўлган эди. Шунинг учун ҳам у мамлакат мустақиллигини тиклашда ҳал қилувчи уринни эгаллади.

Исмоил Сомоний 907 йилда вафот этган. Унинг даврида мамлакатда тараққиёт кўзга ташланиб, пойтахт сифатида Бухоро шаҳрининг мавқеи жуда ошди. «У, — дейди Наршахий, — йигирма йил Хуросон амири бўлди. Хукмронлик муддати уттиз йил эди. Худойи таоло уни раҳмат қилсин, негаки уни даврида Бухоро пойтахт бўлди, Сомонийлар сулоласидан чиққан ҳамма амирлар Бухорода турадиган бўлдилар. Ундан олдин Хуросон амирларининг ҳеч бири Бухорода турган эмас. У Бухорода туришни ўзи учун муборак деб ҳисоблар, унинг кўнгли Бухородан бошқа ҳеч бир ерда ором топмас ва у қаерда бўлмасин: «бизнинг шаҳар, яъни Бухоро, ана бундай, — ана шундай дер эди».² Хуллас Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Эронни ўз ичига олган мустақил ва қудратли давлатни ташкил этиб, араб халифалигининг хукмронлигини тугатди.

¹ Ғуломов Я. Ўша асар, 117-бет.

² Абу Бахр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Ўша асар, 159-бет.

Мўғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

ХОРАЗМШОҲЛАР ИМПЕРИЯСИНИНГ АҲВОЛИ

Қадимий ва ажойиб Хоразмнинг ватанимиз тарихида тутган ўрни беқиёс каттадир. Айниқса бу ерда милoddан аввалги VII асрда биринчи ўзбек давлатининг ташкил топиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. Мана шу чуқур тарихий даврдан то XIII асрнинг бошларигача бўлган даврларда Туркистон заминида уша қадимий Хоразм давлатининг мантиқий давоми сифатида қўп давлат ва империялар юзага келдилар. Масалан, қанга, кушонлар, эфталитлар, турк ҳоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжўқийлар ва хоразмшоҳлар давлатлари шулар жумласидандир. Хоразмшоҳлар давлатининг асосчиси шимолий Хоразмнинг ҳокими Мамнун ибн Муҳаммад ҳисобланиб, 996 йилда Хоразмшоҳ унвонини олган эди. Унинг вафотидан кейин укаси Мамнун ибн Мамнун (997—1017) тахтни эгаллайди. У ниҳоятда ақл-идрокли, тadbиркор ва билимдонлик билан иш юритиб, қудратли давлатни ташкил этишга қаттиқ ҳаракат қилган. Пойтахт Урганчда ҳашаматли бинолар қурилиб, меъморчилик ва умуман санъатнинг юксак намуналари намойиш этилди. Айни пайтда Хоразмда Мамнун академияси ташкил этилиб, фаннинг турли соҳалари бўйича илмий ишлар олиб борилди. Хусусан Беруний ва Абу Али Ибн Сино сингари машҳур олимлар ҳам Мамнун академиясида илм билан шуғулландилар.

Аммо Хоразмшоҳларнинг гуллаб-яшнаши узоққа чўзилмади. У 1017 йилда Ғазнавийлар давлати томонидан босиб олинди. 1043 йилда эса Хоразмни ғазнавийларга зарба берган салжўқийлар давлати эгаллайди. Шу тариқа Хоразм бир қўлдан иккинчи қўлга ўтказилиб мустақиллигини қўлдан беради. Бироқ мустақил Хоразмшоҳлар давлатини тиклаш гоёси йўқолмади. Аксинча у эрксевар кишилар қалбида яшаб, вақти келиб у юзага чиқа бошлади. XI асрларнинг охирларида

салжуқий ҳукмдори томонидан тайинланган Хоразм ҳокими Ануштегин мустақил сиёсатни юргизишга дастлабки қадамни ташлади. У 1097 йилда вафот этгандан кейин Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127) исмли ўгли отасининг изидан бориб мустақилликни тиклашга ҳаракатни давом эттирди. Бироқ у салжуқийлар сиртмоғидан қутилолмай дунёдан қуз юмди. Унинг урнига тахтни эгаллаган ўгли Жалолиддин Отсиз (1127—1156) ғанимларга қарши ошкора сиёсат юргизиб, 1138 йилда Мангишлоқни ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги Жанд шаҳрини босиб олди. Кейинги йил Бухорони ҳам эгаллади. Шу равишда Отсиз узининг давлатининг чегарасини салжуқийларга қарашли ерлар ҳисобига кенгайтиради. Шу орада Туркистон заминида Тунгусдан келган қорахитойлар (туркий тилли манжурлар)нинг тажовузи давом этаётган эди. Улар Хоразмшоҳ давлатига ҳам, салжуқийларга ҳам катта хавф туғдирган. Шу боис Отсизни салжуқийларнинг султони Санжар билан муроса қилган вақтлари булган. Аммо 1141 йилда Санжарнинг қорахитойлар томонидан қақшатғич зарбага учратилиши салжуқийлар давлатининг тақдирини ҳал этади. Отсиз бу қулай вазиятдан фойдаланиб, Султон Санжарнинг пойтахти Марвни, сунгра 1142 йилда Нишопурни эгаллайди. Бироқ, қуп утмай Санжар Марвни қайта қулга киритишга эришади. Шундан кейин Отсиз ноиложликдан қорахитойларга товон тулаб туришни буйнига олиб у билан иттифоқ тузди. Султон Санжар узини унглаб тайёргарликни кўргандан кейин Хоразмга ҳужум қилиб Отсизни яна буйсиндиради. Аммо Отсиз ундан бош утириб салжуқийларнинг маркидаги Жанд шаҳрини эгаллаб, мустақил сиёсатни давом эттиради. У 1156 йилда Хоразмшоҳлар давлатининг тула мустақиллигини таъминловчи заминни ҳозирлаб вафот этади. Отсиз узининг ватанпарварлиги ва тараққийпарварлиги билан донг чиқарган эди. У Хоразмни қудратли давлатга айлантиришга куч-ғайратини аямади. Шунинг учун ҳам у халқнинг ҳурмати ва иззатини қозонади. «Алоиддин Отсиз, — деб ёзади муаллифлардан бири — тахтга ўтирганида 29 ёшда эди. У ҳам отасига ўхшаб Султон Санжарнинг пойтахти Марвда яхши таълим олган эди. Отсиз мусулмонлар подшоҳига хос ислом динига ва илоҳиёт олимларига ҳомийлик қилишдан ташқари, турли фанлар ва санъат

аҳлини қадрлар, узи ҳам форсча қасида ва рубоийлар ёзар, жуда кўп буюк шоирларнинг байтларини ёддан билар эди. У Хоразм аҳолисига ғамхўр, адолатли подшоҳлик қилди». Бир манбада айтилишича фуқаролар Хоразмшоҳ Отсизни яхши кураб, унинг замонида фуқаролар хавф-хатардан мутлақо ҳоли, тинчлик ва осойишталикда, адолатда яшади. Алоиддин Отсиз жасур саркарда эди, жангларда толеи кулиб боқарди.¹ Умумлаштирганда Отсиз 29 йил тахтда утириб, шундан 16 йил мустақил ҳукмронлик қилди. Шу орада унга бир неча маротаба жанг қилишга тўғри келди. Отсизнинг ўғли Ил Арслон (1156—1172) ҳам Хоразм мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилди. Бу борада унинг ўғли Такиш (1172—1200) анча муваффақият қозониб, 1187 йилда Нишопурни, 1192 йилда Рейни, 1193 йилда Марвни, Эроннинг шарқий томонини қўлга киритди. Бу билан у Хоразмшоҳлар давлатининг мустақиллигини сақлади. «Урта асрлар муаллифларининг, — ёзишларича — Хоразмшоҳ Такиш ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган, одатдан ташқари қобилиятга эга, буюк дипломат ва лашкарбоши эди. Ҳарбий кучдан уринли фойдаланиб ва сиёсий аҳволни тўғри баҳолаб, Такиш ўз мулки қаторига Мозандарон ва Ироқни қўшиб олди. Унинг мусиқани севиши алоҳида эса олинади. Ҳеч ким удни унингчалик қўйил қилиб чалолмаган... Такиш ҳозиржавоблиги, чечанлиги билан ҳам ажралиб турарди... Хоразмшоҳлар давлатининг кучайиши Алоиддин Такиш фаолиятининг натижаси бўлди. Бу эса узоқ давом этган оғир жанглар натижасида, шунингдек, яккаҳокимлик учун курашларда қўлга киритилди; Такиш мамлакат тахтига даъвогар биродари Султоншоҳга қарши йигирма йилга яқин кураш олиб борди. Такиш йилдан йилга аста-секинлик билан ўз мамлакат ҳудудини кенгайтириб, сарҳади халифа ан-Носир мулкига бориб тақалган йирик империя барпо қилмагунча кураш олиб борди. Манбаларнинг хабар беришича, Хоразмшоҳ қаерда бўлмасин, ўша ер аҳолиси унинг идора усули ва қўрган маъмурий чораларидан мамнун бўлган. Такиш давридаги ҳокимият марказлашуви ўлпон тўлайдиган халқ аҳволини анча енгиллаштирган кўринади.

¹ Зиё Бунёдоев. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати. Тошкент, 1998, 10-бет.

Такиш даврида давлат маъмурий идора бошқаруви қатъиятлиги ва тартиб-интизоми билан ажралиб туради».¹ Шунингдек Такиш кучли қушин тузиб шахсан узи ҳам жангларда фаол қатнашган. Уни 170 минг отлиқ аскарлари бор эди. Бундай куп сонли қушинни озик-овқат, яроғ-аслаҳа, от ва бошқа нарсалар билан таъминлашнинг узи бўлмаган, албатта. Аммо халқни ва шахсан Такишнинг мустақиллик ва озодликка қаратилган хоҳиш-иродаси қийин ва мураккаб масалаларни ҳал этиш имконини берган. Такиш уз ватанининг тараққиётини ва халқаро мавқеини таъминлаш учун фақат уруш билангина эмас, балки дипломатик усуллари моҳирлик билан қўллаб, мақсадини изчиллик билан амалга ошириб борди. У 400 га яқин шаҳарларни қўлга киритиб, давлатни йирик империяга айлантириш заминини яратди. Такишнинг ватанпарварлик сиёсатини ўғли Султон Муҳаммад (1200—1220) юқори босқичга кутарди. Натижада Хоразмшоҳлар давлатининг чегараси янада кенгайиб, халқаро мавқеи ошди. Зеро, 1217 йилга келиб унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Исфохон, Мозандарон, Кармана, Мекран, Кеш, Ғазна, Гур, Байман, Утзор, Озарбайжон, Арран, Ироқ, Сижистон, Форс, Табаристон, Журжон ва бошқа шаҳар ва ерлар кирган. Империя шаҳарларида ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди. Деҳқончилик ҳам ўсган эди. Айниқса унинг пойтахти Кўҳна Урганч энг йирик ва обод шаҳар сифатида шўҳрат қозонди. Бу хусусда урта аср муаллифи Ёқут шундай ёзган: «Хоразм ерларидай кенг ва аҳоли куп яшайдиган жой дуненинг ҳеч бир ерида бўлмаса керак, деб уйлайман; буниги устига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга урганиб қолган. Хоразмнинг аҳоли урнашган аксари жойлари, бозорлари, ғамлаб қўйилган нарсалари ва дуконлари бўлган шаҳарлардир. Аҳоли урнашган жойлар ичида бозори йўқлари камдан-кам топилади. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва тинчлик-хотиржамлик ҳукмрондир... Бойликларнинг мўллиги ва пойтахтнинг катталиги, аҳолисининг куплиги, яхшилиқка яқинлиги ҳамда дин ва мазҳаб буюрган нарсаларни бажариши жиҳатдан дунёда Хоразмнинг бош шаҳрига ўхшаш шаҳар бўлмаса керак».

¹ Ўша жойда, 83—84-бетлар

Хуллас, мустақиллик туфайли Хоразмшоҳлар давлати Шарқ оламининг энг йирик ва обод диёри сифатида учмас из қолдирди. Фан ва маданият ривожланиб ва ҳашаматли бинолар қурилиб, шухрати узоқ мамлакатларгача таралди.

Хоразм шоҳи саройида 27 ҳукмдор ёки уларнинг вакиллари итоат камарини белларига боғлаб, олтин ноғора чалиб турганлар.

Аммо Хоразмшоҳлар давлатининг шон-шухрати саройдаги ички зиддият ва фитналар, гуруҳвозлик ва шахсий манфаатларнинг авжига минishi орқасидан сўниб борди. Бу фитнанинг асосий айбдори Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун ҳисобланади. Бу мансабпараст ва узоқимча аёлнинг саройдаги таъсири шу даражада баланд эдики, ҳатто шоҳнинг фармонлари ва курсатмаларини бекор қилиб турган. У узининг қариндош-уруғларини қобилият ва ташкилотчилигини суриштирмай ута масъулиятли лавозимларга тайинлаган. Натижада давлат бошқарувида узоқимчалик ва тартибсизлик кенг қулоч ёйди. Султон Муҳаммад эса онасининг қилмишларига қарши чора қуришга ожизлик қилди. Чунки давлатнинг салоҳиятли лавозимлари онасининг қариндош ва тарафдорлари томонидан эгалланган эди. Туркон хотун фарзандларни орасига ҳам низо ва келишмовчилик уругини сепади. Натижада тахт учун кураш ҳаракати тобора кучайиб боради. Пойтахт Кўҳна Урганчда Туркон хотуннинг қилмишлари орқасидан сув шу даражада лойқалашиб кетадики, Султон Муҳаммад пойтахтни Самарқандга кўчиришга мажбур бўлади. Аммо, шунда ҳам унинг боши тинчимаи жасоратлик, мардлик, тadbиркорлик ва сезгирлик сингари фазилатлари ниҳоятда заифлашиб кетади. Натижада катта қурбонлар ва қийинчиликлар ҳисобига бунёд этилган империя ичидан чирий бошлади. Султон Муҳаммад эса давлатни бошқаришда изчиллик ва мувозанатни йўқотади. Хоразмшоҳлар давлати оғир кунларни бошидан кечирётган пайтда Чингизхон бошлиқ муғулларнинг тажовузи бошланди.

МУЎУЛЛАР БОСҚИНИНИНГ БОШЛАНИШИ

XII асрнинг охири — XIII асрнинг бошларида узоқ Муғулияда анча қудратли давлат ва жанговар қўшин

ташкил топган эди. Унинг асосчиси Чингизхон ҳисобланиб асли оти Темучин булган. У 1115 йилда туғилиб, ун ёшида отаси вафот этади. Мирзо Улуғбекнинг ёзишича у онадан туғиларкан, қулу мушти қонли эди. Замон донолари: бу бола соҳибқирон бўлиб туғилган дейишди. Яна шуки, муштида бир кафт қотиб қолган қон бор эди. Бу шундан далилки, вақт утиши билан замон аҳлини қатл этур; куплаб подшо-ларни оёқ ости қилади. Худодан бошқа ҳамма унинг қул остида хор бўлади.¹ Темучин куч-қувватга тулиб, балогатга етгандан кейин атрофига 43 жасоратли йигитларни туپлаб ҳарбий гуруҳни тузади. Бу вақтларда Мугулияда кучманчи қабилалар узаро урушиб улкада парокандалик ҳукм сурмоқда эди. Темучин ташкилотчилиги ва ҳарбий маҳорати туфайли қабилаларни уз қул остига бирлаштиришга эришади. 1206 йилда унга Мугулиядаги юқори табақаларининг қатнашувида утказилган қурултойда Чингизхон номи берилиб, мамлакатнинг ҳоқони деб эълон қилинди. Чингизхон шоҳлар шоҳи маъносини англатади.² У ва унинг сафдошлари узларининг ғоятда шавқатсизлиги билан она юртида ҳам ном чиқарган эдилар. Уларнинг қилмишларининг жонли гувоҳи ва ватандошларидан бири шундай деган: Чингизхоннинг атрофидаги кишилар одам гушти бериб боқилган ва темир кишанга солиб қуйилган итлардир. Уларнинг пешоналари мисдан, тишлари қайрилган, тиллари бигиз сингари уткир, юраклари темирдан ясалган. Буларда қамчи ўрнига қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гуштини ейди. Ҳозирда улар занжирдан бушатиб юборилган.

Дарҳақиқат, Чингизхон бошлиқ мугул газандалари одамлар қонини дарё каби оқизиб, 100 минглаб кишиларни ёстигини қуритган. Улар инсоний фазилатлардан маҳрум этилган ваҳший ҳайвонлар эди, холос. Зеро, улар уз мақсадлари йулида ҳеч нарсадан тоймай куз курмаган ва қулоқ эшитмаган жазо усулларини қуллайдилар. Бу хусусда урта аср муаллифи Ибн ал-Асир шундай ёзган эди: «Тангри таоло одамни ато қилгандан бошлаб то ҳозиргача жаҳонда шу тариқа ҳодиса руй бермаган», — деса, унинг гапи ҳақдир.

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, 1994, 81-бет.

² Уша жойда, 100-бет.

Чиндан ҳам солномаларда баён қилинган воқеаларнинг энг даҳшатлиси Навуходоносорнинг исроилликларни қириб юборгани ва Қуддуси Шарифни вайрон қилганидир. Бу, лаънати муғул лашкарлари ер билан яксон қилган мамлакатларга қиёс қилганда Қуддуси Шариф ҳеч нарса бўлмай қолади, бу мамлакатларда муғуллар қириб ташлаган одамлар улдирилган исроилликларнинг сонидан кўп марта ортиқдир. Улар ҳар қайси шаҳарда ҳамма исроилликлардан ҳам кўпроқ кишини қириб юбордилар. Одамзод охиратгача яъжуж ва маъжуждан бўлган бундай даҳшатни асло кўрмаса керак. Булар (муғуллар) ҳеч кимга раҳм қилмайдилар, хотинларни, эркакларни, гудак болаларни улдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини чавақлаб, она қорнидаги болаларни нобуд қилдилар. Шундай бир ҳодиса руй бердики, унинг учқунлари (ҳар томонга) сочилиб кетди ва балоси ҳамманинг бошига тушди; у шамол қувган булутдек ҳаммаёқни босиб утди».

Ушбу сатрларда баён этилган даҳшатли фожеалар даставвал Туркистон заминида содир бўлган эди.

Чингизхон 1211 йилда Етгисувнинг гарбий томонига бостириб қириб, унинг бир қисмини эгаллади. 1215 йилда у Хитойга ҳужум қилиб Пекинни босиб олди. Бу ерда у ваҳшийларча жанг қилиб улдирилган одамларнинг суяклари тоғ сингари уйилиб ётди. Муғулларнинг қонхўрлиги шу даражада даҳшатли бўлганки, уларнинг қўлига тушмаслик учун 60 минг қизлар ўзларини ҳалок этганлар. Чингизхоннинг Хитойдаги ғалабаси ва қўлга туширган катта бойликлари номини тарқалишига олиб келди. Бундан хабар топган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳақиқий аҳволни билиш мақсадида Муғулияга, Чингизхон ҳузурига Баҳовиддин Розий бошчилигида элчиларни жўнатади. У билан катта савдо қарвони ҳам йўлга чиққан эди. Бу вақтларда Туркистон савдогарлари ип ва ипак газламалар, кийим-бош ва бошқа моллар билан Муғулияда савдо билан шугулланмоқда эдилар. Чингизхон Хоразм элчиларини ҳурмат ва иззат билан қарши олиб Султон Муҳаммад билан тинчлик ва дўстлик алоқаларини урнатиш зарурлигини баён этган. Чингизхон жавоб тариқасида хоразмлик Маҳмуд Ялавоч, бухоролик Алихужа ва утрорлик Юсуф Канқга сингари кишилардан иборат ўз эчиларини юборади. Улар савдо қарвони билан йўлга чиқиб Хоразмга етиб келадилар. Элчи-

лар Чингизхон томонидан юборилган бир катта булак олтин қуймаси, қимматли тошлар, туя юнгидан ишланган нафис газмоллар ва бошқа совғаларни Султон Муҳаммадга топширишади. Бу ерда айтиш лозимки, Чингизхон Муғулия билан савдо қилаётган хоразмлик, бухоролик ва бошқа шаҳарлик савдогарларнинг айримларини ўз тарафига оғдириб олган эди. Улар Чингизхонга Хоразмшоҳлар давлати ҳақидаги маълумотларни етказиб турганлар. Бу хусусда айниқса юқорида қайд қилинган элчиларнинг бошлиғи Маҳмуд Ялавоч жонбозлик курсатган. У ўз ватанига хиёнат қилиб, ошкора Чингизхонга сотилган эди. Султон Муҳаммад тунда Маҳмуд Ялавочни ҳузурига чақиртириб ўз ватанига хизмат қилишга даъват этди. Зеро, унга Чингизхон даргоҳида айғоқчилик қилиш топширилганда, улдирилишдан қурқиб розилик билдирди. Аммо у умрининг охиригача Чингизхонга содиқлигича қолаверди. Султон Муҳаммад унинг қуруқ ваъдасига ишониб Чингизхон ҳузурига қайтишига рухсат берди. Ҳамда унга узининг Чингизхон билан тинч-тотувликда алоқада бўлиш ҳақидаги ёзма ҳужжатни топширади. Бу аҳдномага кура Чингизхон 1218 йилда Умархўжа Утрори Ҳаммол Марачи Фахриддин Дизак Бухорий ва Аминаддин Харави бошчилигида 450 киши ва 500 туялардан иборат карвонни Утроргача жўнатади. Туяларга олтин, қумуш, хитой ипак газламаси ва турли қимматли мўйналар ортилган эди. Карвон Утрор (ҳозирги Туркистон шаҳри атрофи)га келганда фожеа рўй беради. Бир манбада курсатилишича Утрор ҳокими Гайирхон карвондаги молларни ўзлаштириш мақсадида савдогарларни улдиртирган. Бошқа манбада эса бу иш Султон Муҳаммаднинг курсатмасига биноан амалга оширилган. Карвон фожеаси Чингизхоннинг газаби ва нафратини қўзғитиб Туркистон заминига ҳарбий юриш бошлашга катта баҳона бўлган. Буни англаган Султон Муҳаммад саройда кенгаш ўтказганда қўшинни бир жойга тўплаб, душманга зарба бериш ҳақида фикр билдирган. Бунга қарши улароқ ҳарбий кучларни вилоятларга тақсимлаб бўлинган ҳолда жанг қилиш таклифи ўртага ташланган. Мирзо Улугбекнинг асарида курсатилишича «Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ихтиёрида саноксиз аскар, қўпгина лашкар бўлган. Муҳосиблар унинг сони 400 мингдан кам бўлмаганини айтганлар. Аммо,

мўгул лашкари юришидан кейин Қорача Ҳожибни ун минг киши билан Утрорга Ғайирхонга мадад учун жунатди. Токи, у Утрор муҳофазасини уюштирғай. 30 минг кишини Бухоро мудофааси учун тайинлади. 110 минг кишини Самарқандга қолдирди. Шу жумлада, 60 минг турклар эди. Уларнинг сардори Султон ашрофу аёнларидан булган хонлар бўлиб, ҳар бири уз даври асфандиёрларидан эди. 40 минг кишига қалъалар ва ҳисорлар қуришга фармон берди».¹ Аммо бундай чоралар ўзини оқламади. Чунки Султон Муҳаммад империянинг ҳали у, ҳали бу жойида кезиб юриб жанг тақдирини ҳар вилоятнинг ҳокимларининг ўзига топшириш билан чегараланди. Мамлакат тақдири қил устида турган бир пайтда душманга қарши курашни бошқарадиган марказ ташкил этилмади. Бунинг устига-устак Султон Маҳмуднинг онаси Туркон хотуннинг сиёсатга аралашуви оғир вазиятни янада кескинлаштирди. Давлат бошқарувидаги парокандалик авжига минди. Минг афсуслар бўлсинки, агар саройда аҳиллик ва бирдамлик ҳукм суриб, оқилона иш юритилганда душман кучларини ғолиб келиши ҳеч мумкин эмас эди. Чунки Чингизхон давлатининг ҳарбий кучлари ва салоҳияти Хоразмшоҳлар давлатига солиштирганда анча паст эди.

Чингизхон Хоразмшоҳлар давлатининг заиф томонларини ҳисобга олган ҳолда устун келишига қаттиқ ишониб, даставвал Утрорни босиб олишни режалаштирди. 1220 йилнинг кеч кузида унинг бошчилигидаги қушин у ерга бостириб кирганда ватан ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. У бу ердаги урушни ҳузилишини англаб, Чигатой ва Угатай сингари ўғилларини ҳарбий қисм билан Утрорда қолдирди. Қушиннинг қолганини уч қисмга тақсимлаб, биринчисини Утрор атрофидаги Жанд ва Барчинлигкентни, иккинчисини Банокат билан Хужандни босиб олиш учун жунатди. Унинг ўзи ўғли Тулуй билан Бухорога йўл олди. Мўғуллар Утрорни беш ой мобайнида қамалда ушлаб турди. Шу орада ҳар икки томон уртасида қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Аммо лашкарбошилардан бири — Қорача Ҳожиб қўл остидаги 10 минг кишилик ҳарбий қисм билан шаҳар дарвозасидан чиқиб мўғулларга таслим бўлиши ватан ҳимоячилари-

¹ Мирзо Улуғбек. Уша асар, 135-бет.

га қаттиқ зарба бўлиб тушди. Душман кучлари мана шу очилган дарвозадан шаҳарга бостириб кирадилар. Бу ерда даҳшатли жанглардан сунг шаҳар босқинчилар томонидан эгалланади. Бу тугрисида Абулғози ёзади: «Муғуллар дарвозаи Суфийдан кириб Утрорнинг ичига кирдилар ва Утрорнинг жами халқини сахрога чиқариб, шаҳид қилдилар. Ул ҳолда Ғайирхон йигирма минг киши билан аркка қамалди. Ҳар кунда чиқиб урушур эрди. Яхши мардоналиклар қилди ва муғул аскарларидан куп кишиларни улдирди. Узининг қушинидаги кишилар тамом шаҳид бўлди. Муғуллар Аркнинг қалъасини тақи олди. Аҳирул амр Ғайирхон икки киши билан қочиб бир томнинг устига чиқди. Ул икки навқари ҳам шаҳид бўлди. Ахир уруша-уруша Ғайирхоннинг ўқи тугади. Оқибат канизлари девордан гиштларни олиб бера бошладилар. Ул гиштларни отиб урушди».¹ Пировардида Ғайирхон асирликка олиниб улдирилади. Демак амир Ғайирхон бошчилигидаги ватан ҳимоячилари шу даражада қаҳрамонона жанг қилдиларки, у беш ой давом этди. Шунинг учун ҳам босқинчилар шаҳар халқини кириб ташлади. «Утрорнинг бутун аҳолисини, — дейди Мирзо Улуғбек — (муғуллар) сахрога ҳайдаб чиқдилар ва қатли ом қилдилар. Ғайирхон йигирма минг киши билан қалъага кириб олишди. Барчаси жонидан умид узиб, улим юзига тик боқиб, қарию ёш улимни замирлари лавҳига чекиб жанг қилдилар. Бу орада муғул лашкарининг кўпчилиги қалъага кириб олишди. От, яроғ, сипоҳи қолмаганидан уйи ва тоmidан булак паноҳи қолмади. Муғул сипоҳи уларни қулга олди. Бу гулдек нозикларни от ёлига босдилар Утрор ҳисорни қулга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва ҳунармандларнинг баъзиларини ҳибсга олдилар, баъзиларини эса қул қилиб ҳайдадилар».² Бинобарин утрорликлар «бир томчи» қонлари қолгунча мустақилликни сақлаш учун жанг қилган эдилар. Муғулларнинг қиргин-баротидан кейин салоҳиятли савдо-ҳунарманд шаҳри Утрор харобага айлантирилди. Бу вақтда муғулларнинг Жужу бошчилигидаги қушини Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сигноқ шаҳри ёнига келиб хоин савдогар Ҳасан хожини тас-

¹ Абулғози. Шажараи Турк. Тошкент, 1992, 65-бет.

² Мирзо Улуғбек. Уша асар, 142-бет.

лим булишликни сураб элчи сифатида жунатди. Аммо шахарликларнинг газаби ва нафрати қузиб элчини улдирадилар. Шундан кейин муғуллар билан ватан ҳимоячилари уртасида етти кун давомида жанг бўлиб пировардида улар галабага эришадилар. Шаҳарликларнинг барчаси қириб ташланади. Муғуллар 1219—1220 йилларда Ўзганд, Барчин, Лигкент, Ашносни ва Жанд шаҳарларини эгаллаб куп кишиларни улдирадилар, асирликка оладилар. Банокат ҳам ваҳшийларча босиб олинади. Бу ерда бойликлар таланди, одамлар улдирилди ёки асирликка олинди.

Муғуллар қулга киритилган жойлардаги аҳолини маълум қисмини асирликка олиб, уларни турли ишларда қул каби меҳнат қилдирган. Хусусан асирларни ҳарбий юриш вақтида қалқон сифатида олдинги сафга турғизганлар. Шунингдек, улардан қамал қилинган шаҳарларга ҳужум қилишда фойдаланганлар. Натижада жанглار пайтида биринчи уқлар ва зарбалар асирларга тегарди. Бундан ташқари улар душманларнинг отларини оёғи остида ҳам қолиб ҳалок булганлар. Асирларни олдинги сафларда турғизилиши ватан ҳимоячиларининг ҳужумини даф этиш мақсадида қилинган, албатта. Худди мана шундай усулни қулланиши муғулларнинг галабаларини таъминлаган омиллардан бири эди.

ТЕМУР МАЛИК БОШЧИЛИГИДАГИ ЖАНГ

Муғуллар Банокатни босиб олганларидан кейин 50 минг кишидан иборат асирларни олдига солиб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Алақ-нуён бошчилигида Хужанд шаҳрига яқинлашдилар. Бу вақтда ўзбек уғлони Темур Малик шаҳарнинг ҳокими эди. У табиатан паҳлавон ва жасоратли киши бўлиб ватанпарвар ва моҳир жангчи ҳисобланган. «Шаҳар валийси, — дейди Мирзо Улугбек, — Темур Малик эди. Шижоатда шундай мартабада эдики, Рустаму Зол тирик булганда унинг савлатидан фахрланган буларди. Агар Соми Сувар ҳаётдан баҳрадор булганда, унга булган бандалиги ҳалқасидан боши осмонга етарди. Лекин давр толёи инқилобидан ночору ноилож қолди ва Сайхун номи билан маълум Хужанд дарёси уртасидаги Ҳисорда сув икки шоҳга булиниб оқадиган жойда, бир олий қалъа бино қилган эдилар. Муътамид ул-ис-

теъдод минг нафар киши билан у ерда урнашиб олиб, тезлик билан ҳисорни мустаҳкамлаш ва жангга тайёргарлик билан машгул бўлди».¹

Аммо, Темур Малик қанчалик пухта тайёргарлик кўрмасин барибир душман кучлари куп бўлиб жанговарлиги ҳам баланд эди. Шунга қарамай ватанпарварлик ва жасоратлик туйғулари билан тулиб тошган халқ ва Темур Малик имкони бориचा босқинчиларга қарши курашишни муқаддас бурч деб билдилар. Мўғулларнинг 20 минглик аскарлари Хужандни қуршаб олдилар. Улар 50 минг кишидан иборат асирларни ҳам ўзлари билан олиб келиб ҳарбий ишларда фойдаландилар. Шиддатли жанглардан сунг Темур Малик мингта аскар билан Сирдарёдаги оролларнинг бирига чекинишга мажбур бўлди. Абулғозининг маълумотиға кура «Темур Малик ун икки кема ясатиб эрди. Усти сарпушлик».² Анга ўқ отмоқ ва тупанг учун даричалар тортиб бериб эрди. Ул кемаларга бир амал қилиб эрдиким, ўқ ва тупанг ва ҳеч нимарса анга ўтмас эрди. Ул кемаларни миниб кунда андоғ урушлар ва мардоналиклар қилдиким, тамом мўғуллар таҳсинлар қилдилар ва ҳеч бобда ани олабилмадилар. Оқибат мўғуллар эллик минг хашарий (асирлар)ни олдига солиб тош ва кесак ташитдилар, ўзлари тошни ва кесакни сувга солур эдилар. Ахирул Амр мўғул лашкари ғолиб бўлган сабабдин Темур Малик етмиш кемага, қуш ва асбоб юклаб, ул мазкур бўлган ун икки кемасига минг йигити билан миниб кеча бўлгач, рудхонасининг ичи билан юрийберди. Алак нуён бирлан Сукату Бука мўғулларга сизлар ҳам дарё лаби бирлан Темур Маликнинг ортидан юрунг, деб ҳукм қилди. Мўғуллар таки рудхонанинг кемасига енашиб уруша-уруша юрур эрдилар».³

Куриниб турибдики, Темур Малик душманнинг Сирдарёнинг икки қирғогидан ёғдирган ўқлари остида жанг қилган. Мўғуллар куп минглик асирларни тошларни келтиришга мажбур этиб оролга ташиттирган. Бу билан ўзларига йўл қуриб ватан ҳимоячилари билан юзма-юз жанг қилишга ҳаракат қилганлар.

¹ *Мирзо Улуғбек*. Уша асар, 145-бет

² Бу ерда гап кемаларни лой суртилган намат билан ўрашиб ва сирка септириб ўқ ўтмайдиған қилинганлиги ҳақида гап кетаяпти.

³ *Абулғози*. Ушар асар, 67-бет.

Аммо, Темур Малик душман режаларини барбод этиб уларни яқинлаштирмаган, шу тариқа уруш узоқ давом этиб ватан ҳимоячиларининг қуроли ва озиқ-овқатларида етишмовчилик қаттиқ сезилди. Четдан эса ҳеч қандай ердам берилмади. Натижада ватан ҳимоячилари Темур Малик бошчилигида 70 кемада Сирдарёнинг қуйи оқими бўйлаб суздилар. Улар Банокат шаҳрига яқинлашганларида курдиларки мўғуллар дарёнинг бир қирғоғидан иккинчи томонига темир занжирни тортиб қуйишган экан. Бироқ Темур Малик кемалари билан занжирни ёриб утиб йўлни давом эттиради. У Утрор, Сигноқ ва Жанд шаҳарларини босиб утиб Барчинлигга келганда душманларнинг қайиқларидан ясалган тўсиққа дуч келади. Темур Малик уни ёриб утишни иложи йўқлигини англаб ва кемаларини соҳилга яқинлаштириб ташқарига чиқадилар. Бу ерда «Темур Малик ҳар соатда ўз дўстлари билан елкамаелка туриб жанг қиларди, токи дўстлари узоқроқ кетгайлар. Яна ўз дўстлари ортидан югуришарди. Бир кечаю кундузда шу тарзда лашкарининг аксари нобуд бўлди, баъзилари ярадор бўлдилар. Могул мулкларини душманлар талаб олди. Темур Малик бир гуруҳ барқарор одамлари билан шошилмай душман йўлини тўсди. Ёнидагилар ҳам нобуд бўлгандан кейин, унинг қурол-яроғи қолмади. Фақат уч ўқи қолганди. Уларнинг ҳам бири синган ва пайконсиз эди. Уч мўғул некомиш билан елиб келарди. Темур Малик ҳалиги синиқ пайконсиз ўқ билан бир мўғулнинг кўзини чоғлаб отди. У кур бўлиб қолди. Қолган иккисига деди: «Бу ўқ бирла сизларга жавоб бера олурман десам бўлади; қайтингларки, сизнинг тақдирингиз шу ўқларда. Ул икки мўғул Темур Малик қўлидан келган, кўз унгиларида бўлган ишларни кўриб, уни сўзини тасдиқладилар ва қайтиб кетдилар. Темур Малик соғ-саломат қолди. У Хоразмга жўнади ва халқ ишига аралашди».¹

Ушбу сатрларда баён этилган воқеалар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Хужандда шиддатли жанглар бўлиб Темур Маликнинг моҳир лашкарбошилиги туфайли куп сонли босқинчиларга қарши узоқ ва мардонавор курашилган. Бунда шахсан Темур Маликнинг ўзи ниҳоятда билимдонлик билан иш юритиб душманга қақшатғич зарбаларни бериб турган. Мўғуллар Те-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 146-бет.

мур Маликни ўта хавфли душман ҳисоблаб, уни қандай бўлмасин қўлга туширишга қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бунга эришмак учун барча чораларни қуришди, лекин уддасидан чиқа олмадилар.

Темур Малик ўзининг ватанпарварлигини, моҳир жангчилигини шу даражада намоиш этдики унга душманларининг ўзлари тан беришга мажбур бўлдилар. У ҳақиқатан ҳам халқ қаҳрамони, мустақиллик ва озодлик учун жонини тиккан шахс эди. У охириги ўқи қолгунча жанг майдонидан кетмади. Темур Малик Хоразмга боргандан кейин ҳам курашни давом эттирди. У ҳарбий қисм билан Катта бориб, бу ерга тайинланган мугул ҳокимини улдириб қайтади. Шундан кейин Урганч мудофаасида қатнашади, сўнгра Жалолиддин билан биргаликда курашни давом эттиради.

БУХОРО, САМАРҚАНД ВА КЎҲНА УРГАНЧДАГИ ЖАНГЛАР

Чингизхон ўғиллари Тулуй, Жеба нуён ва Субутой билан биргаликда Қизилқум чуллари бўйлаб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Зарнуқ ва Нури Бухоро сингари кичик шаҳарларни эгаллаб бир неча юз ёшларни асирликка олдилар. Шундан кейин босқинчи ғалалар 1220 йил 7 февралда Бухоро шахрининг остонасига жойлашиб урушни бошлаб юбордилар. Бу вақтларда Бухоро ҳар жиҳатдан обод ва ривожланган шаҳар сифатида шуҳрат қозониб, «Ислоҳ қуббаси» деган юксак баҳога сазовор бўлган эди. Бухороликлар мустақиллик ва озодликни сақлаш учун жон-жаҳдлари билан жанг қилдилар. Ватан ҳимоячилари Ихтиериддин Қушну, Инанчхон Уғил Хожиб, Ҳамид Пура, Суюнчхон ва Гурхон сингари лашкарбошилар раҳбарлигида шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қилганлар. Ҳар икки томондан куп кишилар улдирилди. Кечқурун Кукхон, Ҳамид ва Севинчхон қумондонлиги остида уч минг кишилик аскарлар шаҳардан чиқиб душманлар билан тўқнашди. Қаттиқ жанглардан кейин душман ғалаба қилиб шаҳарга бостириб кирди. Шаҳарнинг нуфузли кишилари тўпланишиб таслим бўлишликка розилик билдирдилар. Чунки куп аскарлар ва оддий кишилар қирилиб, урушни давом эттиришнинг иложи қолмади. Мугуллар шаҳар аҳолисини дўппослаб ва аёлларни зурлаб, қулоқ эшитмаган азоб-уқубатларни

намоиш этдилар. Улар масжид ва хонадонларни талаб ва Қуръони каримни отларининг оёғи остига ташлаб талон-тарожни уччига чиқардилар. Бунга чидай олмаган дин пешволари Рукиаддин Имомзода ва угли, қози Садриддинхон ва Садр Мажиддин муғуллар билан жанг қилиб ҳалок бўлдилар. Чингизхоннинг шахсан узи шаҳарнинг бойликларини талаш ва уни вайронга айлантириш ҳақида курсатма бериб турди. У буйруқ берди: «Шаҳарда нимаики зоҳирда турган бўлса, келтиришнинг ҳожати йўқ. Махфий сақланаётган нарсаларни бизга топширишларингиз зарур». Бунга жавобан, — деб ёзади Мирзо Улуғбек, — бойлар ва амалдорлар иттифоқ бўлишиб, ўз бошларини олтин эвазига сотиб олдилар.

Бухоронинг барча давлатманд кишилари тотор (муғуллар) сипоҳи дастидан омбордаги моли, харвор-харвор тиллаларини бериб, Чингизхондан ўз бошларини сотиб олдилар. Хоразмшоҳ сипоҳидан башарти ўз уйларида утирмай, шаҳардан ташқари чиққанлари бўлса, қаҳрдан бошқа нарсани топмадилар... Қазою қадар амри билан тоторлар Бухорода ажаб қотилликлар қилдилар... Хоқон (Чингизхон)нинг газаби қайнади. Шоҳ қаҳридан оташ чиқарди. Шаҳар аҳолиси ундан ениб адо бўлди. Бир кунда ҳулу қуруқ ениб битди: на жонсиз нарсаси қолди, на жонли. Шаҳарда бирорта ҳам сипоҳ қолмади. Уларни урнида фақат қора тутун бурқсирди.

Шаҳар батамом ениб бўлгандан сунг, атроф-теварақда яшайдиганларни тўплаб, қалъа пойига ҳайдаб келдилар, қалъа ҳандақининг тўлдирилмаган жойларини кумдирдилар. Тез кунда қалъани ҳам қулга киришиб, ўт қўйдилар. Унинг ҳокими Куюкхонни, уша қалъадагилар билан бирга сиёсатга етказдилар. Ҳисорни ер билан яксон қилдилар.

Шаҳру бору, дарвозадан қолмади нишон; Бунда-йин дардга ким топар дармон»¹. Шаҳар аҳолиси суягича шилингандан кейин фақат эгниларидаги кийим билан шаҳардан ташқарига чиқарилди. Бақувват эркаклар асирликка олинди, аёллар муғулларнинг аскарлари уртасида бўлинди. Аскарлар ва шаҳарликлар душман бостириб кирганидан кейин қалъага киришиб курашни давом эттирган эдилар. Улар ҳам тор-мор этилиб, битта қолдирмай улдирилди.

¹ Уша жойда, 141—142-бетлар.

Хуллас, Бухоро босқинчилар томонидан мисли қурилмаган даражада вайрон этилди.

«Бу шаҳар, — деб ёзади Ибн Баттута, — бир вақтлар Жайхуннинг соҳилидаги шаҳарларнинг энг улуғи эди. Лаънати Муғул Тенгиз (Чингиз)... уни шу қадар хароб қилганки, масжиду мадрасалар, бозорлар деярлик бари вайрона бўлиб ётибди. Ҳозир улар орасида билим — фандан хабардор ё унга қизиқувчи бирон кимса йўқ»¹

Мазкур маълумотлар XIV асрнинг биринчи ярмида Бухорода шахсан булган Ибн Баттутанинг қаламига мансубдир. Унга кура Бухоро муғуллар томонидан шу даражада қаттиқ вайрон этилганки, 100 йилдан ортиқ вақт утган булсада ҳамон ўзига келмаган. Ваҳоланки, Бухоро муғулларнинг босқинидан олдин киши ҳавасини келтирадиган обод шаҳар ҳисобланган. Бу хусусда аллома Ёқут ал-Ҳамавий шундай ёзган: «Шубҳасизки, бу жуда қадимий шаҳар, унда боғлар, сархил мевалар кўп. Мен борганимда Бухоро мевалари ун саккиз кун йўл босиб Марвга, ун беш кун йўл юриб Хоразмга ҳам элтиб сотилар эди». «Китоб ас-сувар» асарининг муаллифи ёзади: Мовароуннаҳр ерларининг гузаллигига келсак, (айтиш керакки) мен ислом мамлакатларининг бирортасида Бухородан кўркамроқ шаҳарни кўрган эмасман. Унинг аркига чиқсанг, атрофида зангори осмон туташ кўм-кўк масофаларни кўрасан... Мовароуннаҳр ва Хуросон юртларида ўз ерларини бухороликларчалик яхши парвариш қиладиган аҳоли йўқдир... Бухоро текис ерларга жойлашган шаҳар, бини синчлари ёғочдан. Ҳамма турар жойлар, кўрғонлар, боғлар, расталар, тош йўллар ҳамда беҳисоб туташ маҳаллалар, 12 фарсах узунликдаги девор билан ўраб олинганки, бу девор барча ўша кўрғон, уй-жой ҳам аҳоли яшайдиган жойларни шаҳар маркази билан бириктириб туради. Буш қолган тақир жой ёки бирон вайронани кўрмайсиз. Ҳалиги девордан ташқари... Унга туташ солинган, қишин-ёзин аҳоли яшайдиган шаҳар уй-жойлари, сарой, дўкон ва боғларини қўраб турувчи бошқа девор ҳам бор... Бутун Мовароуннаҳрда Бухорочалик зич ва гавжум шаҳар йўқ».²

¹ Иброҳимов Н. Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993, 23-бет.

² Ўша жойда, 22—23-бетлар.

Аммо муғуллар Бухорони «култепа»га айлантирган эдилар.

Чингизхон Бухородан олинган бир неча минг асирларни қушиннинг олдига солиб Самарқанд томон йуналди. Бу шаҳар ҳам шарқнинг энг сулим ва обод масканларидан бири булган. Бу ерда Султон Муҳаммаднинг 110 минг аскарлари шайланиб турган эди. Бундан ташқари аҳолининг талай қисми мудофаага жалб этилган. Қушин тепасида Тоғайхон, Алп Эрхон, Шайхон, Болахон ва бошқа лашкарбошилар турган. Душман қамалидаги шаҳарда хоҳ аскар, хоҳ оддий кишилар булсин барибир барчани фикри-зикри мустақиллик ва озодликни сақлашга қаратилган. Бунга эришишга етарли имконият ва ҳарбий кучлар мавжуд эди. Аммо уларни билимдонлик билан бошқарадиган раҳбар топилмади. Авваламбор лашкарбошилар ҳарбий тактика ва стратегия соҳасида хатога йул қўйдилар. Зеро, Чингизхон уз қушинининг оз қисмини ҳужумга ташлади, катта қисмини пистирмага қўйди. Лашкарбошилар душман кучларининг сонини оз деб ҳисоблаб катта қушин билан дарвоза ташқарисига чиқишиб жангга бошладилар. Шу онда пистирмадаги муғуллар уларни қуршаб қириб ташлаганлар. Бу фожеали мағлубият шаҳар аҳолисини анча ваҳимага солиб қўйди. Бир гуруҳ нуфузли кишилар гуё халқни оммавий қирилишидан қутқозишни уйлаб таслим бўлиш ҳақидаги таклиф билан Чингизхонга мурожаат қиладилар. Бу таклиф қабул қилиниб босқинчилар шаҳарга «намоз вақтида кирдилар. Шу кун ва кечаси шаҳарни хароб қилиб, барча халойиқни — эру аёлни... шаҳардан саҳрога ҳайдаб чиқардилар. Одамлари горат булган лашкар шаҳарни горат ва талаш билан шугулландилар. Бурчак ва магоратлардан кимни топсалар қатл этдилар....

Қоронғу тушганда муғул лашкари шаҳардан чиқди. Қалъа аҳли ваҳмда, шикаста дил, на бошини кутаради, на ерга қарайди. Эртаси тонг отиши билан Олашхон — Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бири жасорат қўғғузиб, жонидан умид узиб, минг йигити билан муғул лашкари миенасига зарба бериб, бадар кетди. Кейинги кун муғул лашкари Самарқанд ҳисорига қараб йуналди. Девори, боруларини вайрон қилиб, саловотлар оралиғида дарвозани қулга киритдилар. Шаҳарга кирдилар... 20 мингдан

ортик Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан булган амирни, у ерда турган барча лашкари билан қатл этдилар. Самарқанд аҳлидан уттиз минг эркакни ажратиб олиб, уз фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берди».¹

Куриниб турибдики мўғул аскарлари шаҳарга биринчи маротаба кирганларида қалъада Султон Муҳаммад аскарлари мудофаада турганлар. Мўғуллар кечаси уларнинг хужум қилишидан чучиб шаҳардан чиқиб кетишга мажбур булганлар. Эртасига эрта тонгда шаҳарга қайтадан киришиб қалъадаги аскарларга хужумни уюштирган. Бу жангда ватан ҳимоячилари, хусусан 20 минг киши тамомила қирилгунча жангни давом эттирган. Мўғуллар яна бир бор Самарқандни вайронага айлантириб ва халқнинг бойликларини талаб, уз ҳукмронлигини урнатади. Бу даҳшатли воқеа 1220 йил 17 мартда содир булган эди. Бундан олдин Самарқандда 100 минг оила яшаган, урушдан кейин эса унинг тўртдан бир қисми қолган эди, холос. Вайронага айлантилган шаҳарда қаҳатчилик ва очлик ҳукм сурган. Шубҳасиз бу ҳолатдан ҳам куп одамларнинг ёстиги қуриган. Мана шундай ниҳоятда даҳшатли ва фожеали шароит юзага келиб ватан ҳимоячилари катта талафот кураётган кезларда Султон Муҳаммад ваҳимага тушиб аллақачон Туркистон заминини ташлаб қочади. Ваҳоланки шахсан унинг ўзи душманга қарши курашларни тепасида бош-қош бўлиб туриши шарт эди. У мўғуллар томонидан Бухорони босиб олганлигини эшитиб, куп миқдордаги олтин ва бошқа қимматли хазина молларини олиб йулга чиқади. Аммо бу моллар Амударёдан утилаётганда сувга гарк булади. Чингизхон Султон Муҳаммадни тутиш мақсадида Жеба ва Субутой бошчилигида 20 минг аскарни орқасидан жўнатди. Бунни эшитган Султон Муҳаммад Нишопурга, сунгра Бисом деган жойга кетади. Бу ердан йўлни давом эттириб пировардида Каспий денгиздаги Ашур оролига ўрнашади. Бу ерда у қаттиқ касалга чалиниб, 1220 йил декабрда оламдан ўтди. У жон бериш олдидан ўгли Жалолиддинни тахтга меросхўр деб эълон қилди. Султон Муҳаммаднинг қочишидан кейин Хоразмшоҳлар давлатини алғов-далғов қилиб турган Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хо-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 148-бет.

тун 1220 йил мартда 22 кишидан иборат Султон Муҳаммаднинг хотинлари ва ёш болаларини, хазина бойликларини олиб Хоразмни тарк этади. У узи билан бирга кетаётган катта-кичик қариндошларининг барчасини улдиртириб мурдасини Амударёга чуқтиради. Афтидан улар душман қўлига тушмасликлари учун қатл этилган бўлса керак. Туркон хотун йўл юриб Мозандарондаги Илал қалъасига жойлашди. Бу ерда мўғуллар томонидан асирликка олиниб Мўғулияга Чингизхон ҳузурига юборилди. Бу ерда 1233 йилда Чингизхон дастурхонидан ортган овқатлардан озикла-ниб хор-зорликда вафот этди.

Шундай қилиб Султон Муҳаммад ва онаси Туркон хотун биргаликда яқиндагина шарқ дунёсини ларзага солиб турган Хоразмшоҳлар давлатини ўзларининг нодонлиги орқасидан душман оёғи тагига ташлаб бердилар. Уларнинг касрига юз минглаб одамларнинг қони тўкилиб, шаҳарлар харобага айлантирилди. Бу борада Кўҳна Урганч шаҳри ҳам четда қолмади. Ўз ҳолича ташланган Хоразмда тартибсизлик ва ўзбошимчалик ҳукм суриб ҳокимиятни бошқарадиган етук одам топилмади. Шу орада Жалолиддин укалари Ўзлғишоҳ ва Оқшоҳлар билан биргаликда отасини дафн этишгандан кейин Хоразмга келишади. Туркон хотуннинг қариндошлари — амирлар Жалолиддинни тахтга ме-росхўрлигини тан олмай Туркон хотуннинг укаси Хумор тегинни Султон деб эълон қилдилар ҳамда Жалолиддинга қарши суиқасд уюштиришга киришдилар. Шу боис Жалолиддин ва Темур Малик биргаликда 300 аскар билан пойтахтни тарк этишга мажбур бўлади. Уларнинг орқасидан йўлга чиққан Жалолиддиннинг юқорида кўрсатилган укалари мўғуллар томонидан улдирилади. Чингизхоннинг уғиллари — Угадай, Чигатой бошчилигидаги аскарлар Кўҳна Урганчни босиб олиш ҳаракатини қизитиб юборадилар. Қаттиқ жангларда кўп одамлар ҳалок этилгандан кейин мўғуллар шаҳар ичига бостириб киришга эришдилар. Душманнинг шаҳарни етти ой мобайнида қамалда ушлаб туриши орқасидан аҳолининг ҳаёти жуда оғирлашган эди. Шунга қарамай халқ оммаси ёппасига босқинчиларга қарши жангни давом эттираберди. Абулғозининг асарида кўрсатилишича мўғулларнинг бир гуруҳи шаҳар дарвозасининг олдида турганда 100 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари у ердан чиқиб, улар ке-

тидан қувган. Пойтахтдан бир чақирим наридаги бог-
да куп сонли душман аскарларига дуч келишиб, шун-
дай қаттиқ жанг бўлганки, 100 минг кишидан беш-ун
киши тирик қолиб шаҳарга қочиб келган. Бу ерда худ-
ди Самарқанддаги воқеа юз берган. У ердан ҳам муғул
лашкарбошилар оз сонли аскарларини девор ёнига
яқинлаштириб ва бу билан рақибларини жангга даъ-
ват этиб пистирмадаги куп сонли аскарларининг
хужумига мубтало этилган эдилар. Афтидан душман
томонидан 100 минг кишилиқ ватан ҳимоячиларини
улдирилиши шаҳар аҳолисини қаттиқ ваҳимага сол-
ган, албатта. Аммо, улар қандай бўлмасин онаюртини
муҳофаза қилишга жонларини аямадилар. «Муғул-
лар, — дейди Абулғози. — Урганчга элчи юбордилар.
Айтдиларким, бизга тобеъ бўлиб эл бўлсангиз, узин-
гиз омон бўлиб, ўғлон ва ушоқингиз улжа ва асир
бўлмас. Урганч халқи ани қабул қилмадилар ва итоат-
га буюн эгмадилар. Андин сунг етти ой-кунда Хоразм
лашқари эртадан оқшомгача урушур эрдилар. Муғул-
лар Урганч атрофинда манжаниқга (тош отадиган
дастгоҳга) тош топмай тутнинг кундаларини кесиб
манжаниқга солиб отор эдилар. Ул вақтда муғуллар
хоҳладиларким Жайхунни боғлагайлар, то Урганчга
сув бормагай. Жайхунни боғламоқ учун уч минг муғул
боғлар ерга келдилар. Ул ишдин Урганч халқи хабар-
дор бўлиб, келиб уч минг муғулни ўртага олиб андоғ
урушдиларким, у уч минг муғулдан бир киши қутул-
мади ва ҳеч важҳ бирлан муғуллар Урганчни ола бил-
мадилар.

...(Муғуллар) лашкарни хоразмийларга рубару
қилиб қаттиқ урушдилар. Аҳирул (муғуллар) Урганчни
олиб маҳалла-маҳаллага ут қуюб тамом халқни саҳрога
чиқардилар. Токи юз минг эвлик кишини аҳли ҳунар
турур деб олдилар. Жувон-хатун ва ёш ўғлонларни та-
ки банда қилмаклиқ учун олдилар. Андин ўзга халқни
лашқарига хизмат қилди. Ҳар бир киши (муғул)га йи-
гирма тўрт киши тегди ва ҳукм қилдиларким, улди-
ринлар. Муғуллар улдирдилар»¹.

Демак, муғуллар ун минглаб кишиларни жангларда
улдириш билан бир қаторда минглаб ҳунарманд ва
бошқа касб эгаларини хизматларидан фойдаланиш
мақсадида асирликка олганлар. Аёлларни зурлаб ва

¹ Абулғози. Ўша асар, 69-бет.

узаро тақсимлаб ваҳшийларча муносабатда булганлар. Ҳар бир мугул аскарига улдириш шарти билан ватан ҳимоячиларидан 24 киши биркитилган. Буларнинг ҳаммаси улдирилди. Урганч учун курашларда ўзбек хотин-қизлари жасорат ва мардликни кўрсатдилар. Бу хусусда таниқли олим Зиё Буниёдов шундай ёзади: «Мугуллар Кабилон дарвозаси орқали Гурганжнинг ташқи деворининг ичига кирдилар. Лекин улар аскарлардан ташқари шаҳар аҳолиси — эркаклар ва хотинлар томонидан ташкил қилинган шундай қаршиликка дуч келдиларки, кечга томон улар Танур маҳалласига етиб борганларига қарамай, шаҳардан бутунлай ҳайдаб чиқарилдилар.

Кейинги кун и мугуллар яна уша шикастланган Кабилон дарвозаси орқали шаҳарга ёриб киришга уриндилар, лекин улар Гурий гуруҳининг аскарлари томонидан улоқтириб ташландилар».¹

Демак, ўзбек аёллари ҳарбий қурооллардан фойдаланишни ўзлаштирганларки жанг майдонида босқинчиларга зарба беришга қодир булганлар. Уларнинг ватанга содиқлиги ва қаҳрамонлиги мугул газандаларининг қаҳр-газабини қайнатган. Чунончи улар 1220 йил декабрда шаҳарга бостириб кирганларидан кейин аёллардан ҳам ўч олишга киришиб қулоқ эшитмаган жазо усуллари кўлладилар. Улар «Урганчнинг асир аёлларига қип-яланғоч бўлиб утишни буюрдилар ва уларни икки гуруҳга бўлиб, бундай буйруқ бердилар: «Сизнинг шаҳрингиз аёллари жуда яхши мушткаш жангчилар эканлар. Шунинг учун буюрамиз: иккала гуруҳ аёллари бир-бирлари билан муштлашиб урушсинлар. Бу разил томоша билан кўнгил очишиб, мугуллар аёлларни бурдалаб ташладилар».²

Шундан кейин мугул жаллодлари Амударё суви билан Урганчни чуқтириб ҳашаматли бинолар, обод кўчалар, нодир асарларни ўз ичига олган кутубхонани ҳаммасини барбод этдилар. Яқиндагина Шарқнинг порлоқ юлдузи бўлиб турган машҳур Урганч шаҳари харобага айлантирилди. Унинг ун минглаб аҳолиси улдирилди, асир олинди ва бойликлар таланди. Ур-

¹ Зиё Буниёдов. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати, Тошкент, 1998, 192-бет.

² Уша жойда, 194-бет.

ганчдаги жангларда таниқли дин пешвоси, аллома Шайх Нажмиддин Кубронинг курсатган жасорат ва қаҳрамонлиги тилларда дoston бўлди. У 1145 йилда Хива шаҳрида туғилиб умрини охиригача она юртига сидқидиллик билан хизмат қилди. У ёшлик йилларидаёқ Эрон, Миср, Шому Ироқ каби мамлакатларга бориб билими ва тажрибасини оширди. У Кубравия тариқатининг асосчиси ҳисобланиб тариқати ва таълимотида ҳалоллик, поклик, инсонпарварлик, мурувватлик ва ватанпарварлик сингари фазилатлар ўз ифодасини топган. У қатор асарларнинг муаллифидир. Чингизхон Шайхнинг обрўини инобатга олиб шаҳар қамалидан ихтиёрий равишда чиқиб кетишини ва унга ҳеч қандай зиён етказмаслиги ҳақида хабар қилади. Аммо Шайхнинг онги ва қалбида она юрт ва халқига муҳаббат ва содиқлик шу даражада барқ уриб турган эдики, таклифни рад этди. Ватан учун жонини тиканлигини ҳам маълум қилди. «Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси, — дейди Абулғози, — оламга машҳур эди. Ул сабабдин шаҳзодалар (Чингизхон уғиллари) ҳазрати Шайхга киши юбордилар. Шайх оёқ остида қолмасунлар, ўғлон ва ушқлари бирлан қалъадан чиқиб келсунлар» деб. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, мен якка эмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шаҳзодалар айтиб юбордиларким, ўн киши бирлан келсунлар. Шайх айтдиларким, ўндин кўп турур. Шаҳзодалар айтдиларким, юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар, юздан кўп турур. Шаҳзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, яхши кунда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст эрдим. Эмди ёмон кунда нечук буларни ташлаб бораёин, мен бора билмасмен, деди. У маҳалла мўғуллар ҳазрат Шайхнинг маҳалласига куюлиб келдилар. Ҳазрат Шайх бир неча мўғулларни ўз қўллари бирлан дарҳол жаҳаннамга юбордилар (ўзлари ҳам) шаҳид бўлдилар».¹

Бинобарин Шайх ўз жавобида халқ билан бир тан бир жон эканлигини англатиб ватан манфаатини шахсий манфаатдан юқори қўйган. Шубҳасиз у ўзининг ҳаётини уйлаб иш юритганида омон-эсон қолиши мумкин эди. Аммо у халқининг бошига ёмон кунлар

¹ Абулғози. Ўша асар, 69—70-бет.

тушган вақтларда хиёнат қилишликни виждони қабул қилмай душманга қарши курашди.

Буюк давлат арбоби ва олим Улугбек ҳам Шайх Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлиги ва жасорати-га юқори баҳо берган эди. У шундай ёзган: «Муршиди Аъзам Шайх Нажмиддин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини ҳақ, иқлимнинг шоҳи ул пийр сарпанжасидан ун забардаст йигит яловни чиқариб ололмадилар. Сайидлар шайхи сарпанжасида кофир яловини куриб ҳайратда қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: ялов учини Шайх тугиб, таърих айтдики, вафотим санаси «Шоҳи Шухудо» («Шаҳидлар шоҳи)дир»¹ Шайх Нажмиддин Кубронинг бундай жасорати ва қаҳрамонлиги унинг қалбидаги ватанпарварликнинг ёрқин намунаси.

Чингизхон узининг ваҳшийлигини Термизда ва бошқа жойларда ҳам намоёиш этади. У қўшин билан Термизга келганда маҳаллий аҳоли қаттиқ жанг қилдилар. Аммо, пировардида, душман ғалаба қилиб, кўп одамларни қиличдан утказди. Шу орада муғуллар «бир хотунни улдиришга олиб келдилар. Ул хотун айтди: «Мени улдирманглар. Мен сизларга бир яхши дур берайин», деди. Алар дедилар: «Дуринг қайда турур?» Ул хотун айтди: «Дурни юткан турурман, дур қорнимда турур». Муғуллар ул хотуннинг қорнини ёриб дурни олдилар. Ул сабабдин ҳеч улук қолмади, тамомининг қорнини ёрдилар»².

Қуриниб турибдики, босқинчилар бир дона дур баҳонасида қанчадан-қанча аёлларнинг ичак-чавогини ағдар-тунтар қилиб ташлаганлар. Улар Термизни вайрон этиб, кўп одамларни қиргандан сўнг Балхга боришиб, обод ва қуркам шаҳарни ҳам ер билан яксон қилдилар. Улар Марв шаҳрини босиб олишда ҳам ваҳшийларча ҳаракат қилдилар. Тулихон бошлиқ муғуллар шаҳарга қирганларида одатдагидек бойликларни талаб қилдилар. Улар аҳолини шаҳардан ҳайдаб мол-мулкни таладилар, сўнгра одамларни ёппасига қирдилар. Ҳар бир аскарга 40—50 кишини улдириш вазифаси юклатилди. Бу топшириқ дарҳол бажарилди.

¹ Мирзо Улугбек. Ўша асар, 165-бет.

² Абулғози. Ўша асар, 70-бет.

БАТАН УЧУН ЖОНИНИ ТИККАН ЖАЛОЛИДДИН

Жалолиддин 300 киши билан Урганчдан чиққандан кейин Ғазна шаҳарига боришни ва бу ерда куч туплашни режалаштиради. Аммо у Нисо шаҳрининг атрофига келганда 700 кишилиқ мугул аскарлари билан тўқнашади. Икки томон уртасидаги жангда душман кучлари тор-мор этилади. Жалолиддин кўп яроғ-аслаҳа ва бошқа нарсаларни улжага олади. У Нишопурга келиб атроф жойлардаги ҳокимларга биргаликда мугулларга қарши курашишни сўраб мактубларни таркатади. Аммо унга Нишопурда туришлик хавфли бўлиб қолди. Чунки у мугул аскарлари уни излаб келаятганлиги ҳақидаги хабарни олади. Шу боис у 1221 йил февраль ойида Ғазнага йўл олди. Қандаҳор атрофида отасининг қариндоши Ҳирот ҳокими Амин Малик 10 минг қўшини билан келиб Жалолиддинга катта ёрдам кўрсатади. Шунингдек Ҳалаж қабиласининг бошлиғи Сайфиддин Бўғроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон лашкарбошиси Музаффар Малик, қарлуқларнинг сардори ал-Ҳасан билан Жалолиддинга қўшиладилар. Булардан ташқари Амин Малик деган кимса ҳам ўз қўшини билан келган.¹

Хужанд жангининг қаҳрамони Темур Малик ҳам Жалолиддиннинг энг ишончли кишиси сифатида фаолият кўрсатмоқда эди.

1221 йил баҳорида Жалолиддин Қобул дарёсининг атрофидаги Валиён қалъасини қуршаб турган мугул аскарларига ҳужум қилиб ва минг кишини ўлдириб галаба қозонди. Мағлубият хабарини олган Чингизхон «ўзининг тажрибали саркардаларидан бири — Шиқи Хутху деган кишини 45 минг қўшин билан Жалолиддинга қарши юборади. Мугуллар Жалолиддин қўшини билан Парвон деган мавзеда учрашади. Жалолиддин ўз аскарларига отдан тушиб, от жilовини белларига боғлаган ҳолда пиёда бўлиб жанг қилишга фармон беради. Икки кун жанг бўлади. Мугуллар чарчаганидан сўнг Жалолиддин ўз аскарларига отга миниб жанг қилишга буйруқ беради. Мугуллар бардош беролмай қоча бошлайдилар. Жалолиддин бу жангда аскарнинг ўнг қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфид-

¹ *Шихоб ад-дин Мухаммад ан-Насаби. Жизнеописание Султана Джалалидина Манкбурни. Баку, 1973, С.124—125.*

6-расм. Жалолиддин Мангуберди жанг майдонида.

дин Аърақга топшириб, ўзи марказда турган. Энди мугуллар ҳийла-найранг ишлатишга ҳаракат қилиб, ҳар бир жангчи узини заҳирада етаклаб юрган отининг устига кигиздан одам шаклида қугирчоқ ясаб, отта миндириб жангга кирсин деган буйруқ берилади. Эртасига жангда мугуллар сафи купайиб, хоразмликларни ваҳимага солади. Мугулларнинг ҳийласини сезган Жалолиддин ўз аскарларига далда бериб, душман ҳийласини фош қилади ва ўз аскарларини жангга олиб киради. Жалолиддин ҳарбий маҳорат курсатиб, мугулларни ураб ҳалқа ичига олади. Хутху нуён душманга бардош беролмаслигига кузи етгач, қолган аскарни сақлаб қолиш учун жанг майдонини ташлаб қочади. Жалолиддин жуда кўп ўлжага эга бўлади.¹

Жалолиддиннинг душман устидан қўлга киритган ажойиб ғалабаси шуни курсатадики, агар росмана аҳиллик ва бирдамлик билан ҳаракат қилинса қўзланган мақсадга эришиш мумкин. Аммо, шунга қарамай ғалабадан кейин лашкарбошилар ўртасида ўлжаларни тақсимланишида узаро жанжал кўтарилди. Оқибатда ёрдамга келган афгонлар, ҳалажлар ва қарлуқлар Жалолиддинни ташлаб кетдилар. У уларни тинчитиш ва

¹ Файзиев Т. Султон Жалолиддин Муҳаммад бин Ховандшоҳ Мирхонд талқинида. «Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди». Тошкент, 1999, 69-бет.

яраштиришга кўп ҳаракат қилди, лекин шахсий манфаатлар ва жоҳиллик устун келиб фойдаси бўлмади. Шундан кейин Жалолиддиннинг ҳарбий кучи жуда заифлашиб душманга қарши курашни давом эттиришининг имкони қолмади. Бу вақтда Парвондаги мағлубиятдан газабланган Чингизхон Жалолиддинга қарши шахсан ўзи катта қўшин билан йўлга чиқди. Бундан хабар топган Жалолиддин Ғазнадан чиқиб Ҳиндистон томонга йўл олади. Орадан икки ҳафта ўтгандан кейин Чингизхон Ғазнани босиб олди. Сўнгра Жалолиддиндан ажралиб кетган афғонлар, ҳалажлар ва қарлуқларнинг барчасини қириб ташлади. Чингизхон ҳарбий қисми Жалолиддинни излаб топиш учун юборади. Бу ҳарбий қисм Ғазнанинг атрофидаги Ғардиз деган жойга келганда унга Жалолиддин ҳужум қилиб, тор-мор этади. У Чингизхонни катта куч билан келишини англаб, Синд дарёси орқали Ҳиндистонга ўтиш мақсадида у томонга кетади. У бу ерга етиб келганда Чингизхон катта қўшин билан пайдо бўлади. Шу тариқа Жалолиддин дарё билан душман ўртасида қолади. Бу шиддатли жанг уч кун давом этади. У бир маълумотда 1221 йил 23—25 ноябрда, иккинчисида 1223 йилнинг августида бўлган. Уни Мирзо Улугбек қуйидагича таърифлайди: «Жалолиддин баҳодирлик отини кураш майдонига солиб, тотор кофирларидан кўпини ҳалокат тупроғига қоради ва ҳеч бир қулфатсиз жанг қилдики, агар Рустами дoston тирик бўлганда, унга бўлган муҳаббат ёпигини ўз елкасига солган буларди. Агар қумуштан Исфандиёр бу жангни мушоҳада қилганда, унинг хизматида қўллик лавозимини жону дили билан қабул қилган буларди... Султон Жалолиддин лашкарининг қалбида етти юзта мард билан бирга мардоналик оёғини ерга маҳкам қўйиб, тонгдан то туш пайтигача қаршилик курсатиб, уларни чапдан ўнгга, ўнгдан чапга қўвди ва ҳар бир ҳамлада қанчалаб томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўғли курса эди, у Султон Жалолиддиннинг қўлини ўпган буларди.

Чингизхоннинг лашкари беҳисоб эди, улар соатма-соат кўпайиб боришарди ва гоҳ-гоҳ кураш майдонини Жалолиддин учун танг қилар эдилар».¹

¹ *Мирзо Улугбек. Ўша асар, 182-бет.*

Ушбу сатрларда Жалолиддин қушинининг анча озлигига қарамай қаҳрамонларча жанг қилиб мугулларнинг талай қисмини улдирганлиги баён этилган. Бошқа тарихий манбаларда ҳам Жалолиддиннинг жасорати ва ҳарбий маҳоратига юқори баҳо берилган. Агар унга қушимча ёрдам кучлари келганда бу гал ҳам ғалабага эришиши турган гап эди. Ҳа, у ёлғиз эди, фақат бир неча минг содиқ аскарлари бўлиб улар «бир томчи» қон қолгунча курашдилар. Бу жанг хусусида Мирзо Улуғбек сузини давом эттириб: «Мугуллар Султон Жалолиддинни (жанг майдонида) қулга туширай деб қолганларидан кейин Хон Султоннинг угли Ахос Малик Султон Жалолиддин отининг жиловидан тутиб, орқага олиб чиқди. Султон юраги гирён, кузлари нигорон бўлиб, болалари ва угиллари билан минглаб дарду фироғ ила видолашиб, қора туриқ отини миниб, мугулларнинг беҳисоб қушинига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб ташлаб, сўнг жиловни орқага тортди. Совутини елкадан ташлаб, чатрини қулга олди, чубини ерга отиб, отига қамчи босди. Синд дарёси қирғоғидан то узан (сув)гача ун газдан ортиқроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тудаси унга эргашган эди, мугулларнинг уқидан, йуқлик денгизига ғарқ бўлди... Айтишларича, сувда қатл этилган мурдаларнинг кўпчилигига шу даражада уқ теккан эдики, сув уликларнинг қони билан қипқизил бўлиб кетган эди».¹ Жалолиддин дарёдан соғ-саломат сузиб нариги қирғоқда дам олаётганда одамларидан етти киши сувдан чиқиб, унга қушилади. Жалолиддиннинг моҳир лашкарбошилиги, жасорати ва мардлиги шахсан Чингизхонни лол қолдирган эди. У унинг шаънига мақтов сузларини изҳор этиб: «Отадан дунёда ҳали бундай угил туғилмаган. У саҳрода шер каби голиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан ҳеч бир моҳарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазои қадар қаршисида қудрат қулини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) қутулиб бўлмайди». У угилларига юзланди ва деди: «Отага шундай угил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди».²

¹ Уша асар, 183-бет.

² Уша жойда, 183—184-бетлар.

Шуни айтиш лозимки, Жалолиддиннинг оила аъзолари ҳам жасорат ва мардлик, ватанга содиқлик намуналарини кўрсатди. Уша Синд дарёсининг қирғоғидаги жангда Султон Жалолиддиннинг 7—8 яшар угли асирликка олиниб Чингизхон ҳузурида улдирилган эди. Унинг онаси, хотини ва бошқа аёллар душман қулига тушгандан кўра улганимиз яхши дейишиб, дод-фарёд билан узларини дарёга чўктирилишини Жалолиддиндан ёлвориб сурашди. Ҳақиқатан ҳам уларни душман қулида улишлари турган гап эди. Буни яхши билган Жалолиддин қатъий талабларга биноан дарёга қайту-алам билан чўктиради. Маълум вақтдан кейин дарёдан омон-эсон сузиб чиққан 4 минг аскарлари Жалолиддинга қўшилди. Шунингдек жангда тирик қолиб, дарёдан утган лаш-карбошилар — Кулбарс Баҳодир, Кабқух, Саъдаддин Али аш-Шаробдорлар келишади. Бу катта хурсандчиликни уйғотиб, бамисоли онадан янги тугилгандек бўлишган. Жалолиддиннинг кейинги фаолияти Ҳиндистонда кечди. У бу ерда уч йил мобайнида унга қарши бош кутарган айрим маҳаллий ҳокимлар бошчилигидаги аскарларга зарба беради. Ҳамда уз мавқеини анча мустаҳкамлаб олади. Бироқ унга қарши кучларнинг зўрайиши орқасидан Эронга йўл олади. Бу ерда у Хоразмшоҳлар давлати номидан ҳукмдорлик қилаётган укаси Гиёсиддин Пиршоҳни қаршилигини енгиб, узига бўйсиндиради. Қарийб бутун Эронни эгаллаган Жалолиддин Озарбайжонни ҳам қулга олишга ҳаракат қилди. Натижада у бу мамлакатни бўйсиндириб, Хоразмшоҳлар давлатининг бу ердаги илгариги ҳукмронлигини тиклайди. Табриз шаҳари бу давлатнинг пойтахтига айлантирилади. Шунингдек Жалолиддин тўрт йил мобайнида Тифлисида ҳукмронлик қилиб Хоразмшоҳлар давлатининг мавқеини анча оширади. Бутун умри хавф-хатар ва жангларда утиб, тинчлик ва хотиржамликни билмаган Жалолиддин 1231 йил 16 августда Курдистон тоғида бир курд киши томонидан улдирилади. Бу хусусда таниқли Туркия олими Ойдин Тонарий шундай ёзади: «Султоннинг улими тўғрисида тарихчилар берган маълумотлар аксарият бир-бирига ухшашдир. Фикримизча бу масалада Насавий билан Жувайнийнинг маълумотлари энг тўғрисидир.

Мўғулларнинг 15 суворийси Султонни таъқиб

қилишга тушди. Улардан иккитаси унга етиб олди. Султон бир ҳамлада уларнинг икковини ҳам улдирди ва яна қочди. У баланд тоққа тирмашди ва қароқчи курдларга дуч келди. Курдлар уни улдирмоқчи бўлганларида Султон уларнинг бошлиғига: «Мен Султонман. Мени улдиришга шошилманг. Мени ё Малик Музаффар Шаҳобиддин ҳузурига ёки мени улкаларимдан бирига олиб бор, сени амир қилиб тайинлайман», деди. Қароқчилар бошлиғи иккинчи таклифни қабул қилди ва Султонни ўз овулига олиб кетди. Сўнг у Султонни хотинига топшириб, от топиб келиш учун кетди. Бироқ куп ўтмай найза кутарган бошқа бир курд кириб келди ва хотиндан: «Бу хоразмлик ким? Уни нега улдирмаяпсизлар?» деб суради. Хотин: «Хужайиним унга омонлик берди. Чунки у Султон эканини сўзлади», деди. Курд: «Бу гапга қандай ишониш мумкин? Улар Охлатда бундан ҳам азизроқ укамни улдирдилар», деди ва бир найза зарби билан Жалолиддинни улдирди.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, Майафориқин ҳокими Малик Музаффар тоққа одам юбориб Султонга тегишли нарсаларни, оти, эгари, машҳур қиличи ва бошидаги кокили (тилсимли)ни олди. Жалолиддиннинг яқинлари бу нарсалар Султонники эканлигини тасдиқлади. Малик Музаффар Жалолиддиннинг жасадини Майафориқинга келтириб дафн қилди. Бироқ бу ерга кумилган бошқа купгина улў одамлар сингари Жалолиддиннинг қабри қаерда эканлигини аниқлашни иложи бўлмади.

Жувайнийнинг ёзишича, Жалолиддин Амид тоғларига чиқиб олгач, тунаш учун чодир тиклаган. Курдлардан ташкил топган бир гуруҳ кишиларнинг қимматбаҳо кийимларини тортиб олиш учун «нима қилаётганларини ва қандай инсон эканлигини билмасдан» Султоннинг куksига ханжар уриб улдирдилар.»¹

Жалолиддин вафоти Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кавказдаги барча мўғулларга қарши халқлар учун ниҳоятда катта йўқотиш ҳисобланди. Чунки унинг асосий мақсади уларни ва мусулмон динини мўғуллардан ҳимоя этишдан иборат эди. Шунинг учун у курсатилган мамлакатларда куп мингли

¹ Ойдин Тонарий. Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. Тошкент, 1999, 57-58-бетлар (Бобоҳон Муҳаммад Шариф таржимаси).

қушинни ва курашни ташкил этишга эришади. Ваҳоланки у Хоразмдан бор-йўғи 300 киши билан чиқиб кетган эди. Аммо Жалолиддин хорижий мамлакатларда икки томонлама, яъни мугулларга ва муҳолифатдаги кучларга қарши тинимсиз жанг қилди. Бу кучлар купроқ шахсий манфаатларини уйлаб ва нодонлик қилиб Жалолиддин олиб бораётган озодлик курашларига катта зиён келтирди. Жалолиддин бу ута зарарли ҳаракатларни бартараф қилиш йулида куп аскарлари ва маблағини йўқотди. Бу ҳолат мугулларга қарши курашга салбий таъсир этиб уларни ғалабаси учун кенг имкониятларни яратди. Жалолиддин улимидан кейин мугулларга қарши курашни моҳирлик билан бошқарадиган ҳукмдор ёки лашкарбоши кўринмади. Натижада 1258 йилда халифаликнинг пойтахти Бағдод мугуллар томонидан эгалланиб вайронага айлантирилди. Куп ёшу-қари кишилар ҳалок этилди. Ваҳоланки, халифалик уз вақтида Чингизхонга хат юбориб, Хоразмшоҳлар давлатига қарши уруш очишга чақирган эди.

Жалолиддиннинг замондошлари унинг озодлик курашига юқори баҳо берган. Чунончи, Зиё Буниёдовнинг маълумотларига кўра қотил курдлар Жалолиддиннинг қимматли безаклари ва эгар-жабдуқларини олишган. Улардан бири унинг либосини кийиб ва қуроолларини ўзига осиб Амид деган жойда гердайиб юрганда Жалолиддиннинг яқинларидан бири Майафориқиннинг ҳокими Ал-Малик ал-Ашрафга маълум қилади. Бу кишини Жалолиддинга нисбатан душманчилиги бор эди. Аммо, у адолат юзасидан унинг бевақт улимидан қаттиқ қайғуради. У қотил курдни улдириш, у яшаётган қишлоқ аҳолисининг барчасини қириб ташлаш ҳақида кўрсатма беради.¹ Жалолиддиннинг либослари ва қуроолларини топтиради. У ҳузуридаги кишиларга дейди: «Сиз мени уни улими билан табрикляпсизларми? Бироқ сиз бунинг самарасини йиғасиз, чунки Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати мугулларнинг ислом ерларини истило қилишларини англатади. Энди биз билан йаъжуж ва маъжуж уртасида девор булиб турган Хоразмшоҳлардек бирор кимса йўқ.»²

¹ Зиё Буниёдов. Уша асар, 235-бет.

² Уша жойда, 236-бет.

Дарҳақиқат муғул босқинчиларига қарши курашишда Жалолиддинга тенглашадиган кузга ташланмади. Шунинг учун ҳам унинг вафотидан сунг шоншухрати сунмади. Ҳатто уни улдирилмаганлиги ҳақида овозалар кенг тарқалди. У ҳақда афсоналар туқилди. Ойдин Тонарийнинг курсатишича, Жалолиддиннинг дарвешлар орасида суфий кийимида турли мамлакатларда юрганлиги ҳақида сўзлар тарқалган. Ироқи аҷам ҳокими эса бу гапларни инobatга олиб Жалолиддинни қидиртирган. 1236 йилда Мозандарон минтақасида бир киши ўзини Жалолиддин деб қўзғолон кутаради. У Жалолиддиннинг озодликни рамзи ҳисоблаб муғулларга қарши қўзғолон уюштирган, албатта. Аммо у фош этилиб, муғуллар томонидан осиб улдирилди. 1254 йилда Амударё бўйида бир киши ўзини Султон Жалолиддин эканлиги ҳақида гап тарқатади. У қўлга олинади, лекин умрини охиригача ўз сузидан қайтмади.¹

Шундай қилиб Султон Жалолиддиннинг мустақиллик ва озодлик рамзи сифатида донғи олам узра таралди. Бу йўлда унинг ҳаёти ва жўшқин фаолияти гоётада хавф-хатарли, мураккаб ва ўзаро зиддият ва курашлар шароитида кечди. У хотиржамлик ва осойишталикни курмай у мамлакатдан бу мамлакатга, у шаҳардан бу шаҳарга, чулу, тоғу-тошлар бўйлаб кезиб юришга мажбур бўлди. У барча қийинчиликлар ва азоб-уқубатларни, ҳатто улимни бўйнига олиб турли халқларни Хоразмшоҳлар давлатининг байроғи остига бирлаштириш учун тинимсиз курашди. Бундан қўзланган асосий мақсад уларни муғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигидан холи этиб, мустақиллик ва озодликни таъминлашдан иборат эди. Зеро, у узбеклар, эронликлар, ҳиндлар, озарбайжонлар, афғонлар ва бошқа халқларнинг умум манфаатлари учун курашган буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши эди. У ўзининг олий фазилатлари билан ҳам ҳурмат ва иззатга сазовор бўлган. Шаҳобиддин Насавий уни шундай таърифлайди: «Қорачадан келган, ўрта бўйли, тили бўйича турк, лекин форсча ҳам сўйлар эди. Унинг жасоратига келганда, у шерларнинг шери эди ва отлик йигитлар ичида энг довюрағи эди. У юмшоқ эди, жаҳли чиқмас эди ва сўкинмасди ҳам. У жиддий эди, ҳеч қачон кулмасди, фақат жилмаярди ва

¹ Ойдин Тонарий. Ўша асар, 60-бет.

камгап эди. У адолатни севарди, бироқ, у дуч келган су-
ронли йиллар унинг устидан ғалаба қилди ва унинг феъ-
лини узгартирди. У фуқароларнинг ҳаётини осонлашти-
ришни ёқтирарди, лекин таназзул пайтида бошқаргани
учун жабр қилишга борди. Жалолиддин оғир ҳолатлар-
да матонатли эди ва машаққатли синовларда совуққон
эди».¹

Демак Жалолиддин юз йилларда бир келадиған
том маънодаги давлат арбоби ҳисобланиб, узида олий
фазилатларни мужассамлаштирган тарихий шахс
булган. У барча эрксевар халқларнинг қалбида учмас
из қолдирган эди. У билан бир тан, бир жон булиб
озодлик йулида жанг қилган минглаб узбекларнинг
катта хизматларини ҳам курсатиш айна муддаодир.
Улар уй-жойлари ва бола-чақаларини ташлаб муғул-
ларга қарши 11 йил мобайнида мардонавор курашди-
лар. Жалолиддиннинг вафотидан кейин улар ўз она
юртига қайта олмадилар. Чунки бу ерда муғуллар
ҳукмронлик қилмоқда эдилар. Шу боис улар хо-
размликлар номида хорижий мамлакатларда яшашга
мажбур булдилар. Ватан ва оилаларининг дийдорини
куролмай қайғу-аламда дунёдан утдилар.

Жалолиддин вафотидан кейин лашкарбошилари
амир Ҳисомиддин Қирхон Маликни тахтга утқазди-
лар. Бироқ у узининг қобилятсизлиги орқасидан
ҳокимиятни ушлаб туролмади. Бебош қолган хо-
размликлар Туркиядаги у ёки бу вилоят ҳокимлари-
нинг хизматида булишга мажбур булдилар. Улар Миср
ва Сурияда ҳам ҳарбий юришларда қатнашдилар. Уму-
ман айтганда вақтлар утиши билан хоразмликларнинг
ҳарбий салоҳияти заифлашиб турли жойларга тар-
қалиб кетишади. Натижада хоразмликларнинг қол-
диқлари Мисрда, Сурия шимолида, Ироқда ва
Анадулининг жануби-ғарбида утроқ булиб қолдилар.
Хоразмликларнинг авлодлари ҳозирги кунда ҳам
Ироқнинг шимолида Мосул ва Қирқук атрофидаги
қишлоқларда яшайдилар, улар ўзларини туркман дей-
дилар. Анадулида улар ҳурзумлу деб аталадилар ва
ҳозирги кунда ҳурзум (Хоразм) деб аталадиган қиш-
лоқларда яшайдилар. Шундай қишлоқлардан саккиз-
таси Эгей денгизи соҳилида Маниса (Туркия) вилоя-
тида жойлашган.

¹ Зиё Буниёдов. Ўша асар, 237-бет.

Ибн Бибининг хабар қилишича, Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг улиmidан сўнг унинг амирларидан бири — Сарухон Қунё Султони Аловиддин Қайкубод I нинг хизматига утади. Турк олимларининг тахмин қилишича шу Сарухон Маниса вилоятида ҳукм сурган Сарухонийлар сулоласига асос солган. Бу сулола 815 (1412) йилгача ҳукм сурган. Хоразмликлар Шарқий Анадўлидаги Кушаҳия ва Алашеҳр вилоятларида утроклашиб қолган. Уларнинг авлодлари энди Ҳурзум аширани Увачиқ, Ҳурзум Алаяка, Ҳурзум Саздаре, Ҳурзум Кесерлар, Ҳурзум Энбелли қишлоқларида яшайдилар.

Булардан ташқари Урфа вилоятида Хоразм деб аталадиган уч қишлоқ бўлиб уларда Суриядан қочган хоразмликларнинг авлодлари яшайди.¹

Шундай қилиб, Жалолиддин бошлиқ минглаб узбеклар мустақиллик ва озодлик учун жонларини фидо айлаб бегона мамлакатларда қолиб кетдилар. Бундай ватанга ўта содиқликни тарих ҳеч қачон унутмайди.

МАҲМУД ТАРОБИЙ — ОЗОДЛИК КУРАШЧИСИ

Муғул қўшинлари уч йил мобайнида Туркистон заминини қонга белаб ва вайронага айлантириб ўзларининг ҳукмронлигини урнатдилар. Йиллар ўтиб бораберди, лекин қирғин-баротларни ва вайронагарчиликларнинг даҳшатли оқибатлари ҳамон кўзга ташланиб турди. Шу боис бу ғоятда фожеали воқеанинг тилга олмаган бирорта тарихчини топиш амри маҳол. XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг бошларида яшаган Рашидиддин шундай ёзган эди: «Солномаларни ақл-идрок билан урганиш шу ҳақда гувоҳлик берадики инсон зоти дунёга келгандан буён муғул қўшинлари томонидан қилинган вайроналар ҳеч бир мамлакатда бўлган эмас. Чингизхон ва унинг авлодларига ухшаб одамларни қўп қирган ва қўп мамлакатларни босиб олган ҳукмдорлар ҳеч қачон бўлмаган. Ҳатто, номи чиққан жаҳонгашта македониялик Александр ҳам Чингизхонга тенглаша олмайди. Чингизхон шошмай ҳаракат қилиб қўп халқларни бўйсиндирди. Унинг ўғиллари ва сўнгра авлодлари урушиб олинган

¹ Ўша жойда. 249—250-бетлар.

ерларни сақлаш билан бир вақтда бошқа мамлакатларни ҳам босиб олдилар. Босқинчиларнинг уруши жараёнида йирик шаҳар ва вилоятларнинг аҳолиси шу даражада куп улдирилдики, тирик қолганлар озчиликни ташкил этди. Масалан, Туркистон, Балх, Шабурган, Таликан, Марв, Сарахс, Ҳирот, Рай, Ҳамадон, Қум, Исфаҳон, Марағ, Ардабил, Барда, Гянджа, Бағдод, Мавсил, Ирбил ва бошқа бу шаҳарларга тегишли вилоятларда шундай фожеа содир бўлган эди.¹ Мугул қушинлари куп утиб турган вилоятларда эса одамлар куп улдирилди ёки улар қочиб жон сақладилар. Турар жойлари эса култепага айлантирилди. Ҳозирда фақат ундан бир қисм жойлардагина ободончилик ва бунёдкорлик кузга ташланмоқда. Тутри айрим жойларда сунъий сугориш, бозорларни ва шаҳарларни тиклашга ҳаракат қилинмоқда, лекин бу ишларнинг охирига етказилмаганлиги гувоҳи бўлиб турибмиз. Бордию курсатилган ишлар ниҳоясига етказилганда ҳам вайрона бўлиб ётган жойларда солиштирилса ҳеч нарсага арзимаёди.»² Дарҳақиқат Туркистон ҳудудида шаҳар ва қишлоқлар узларининг асл ҳолига келмаган эди. Бу камдек мугул ҳукмдорларининг зулми ва талон-тарожи тобора кучайиб бора берди. Маълумки улар кучманчи ва ярим кучманчи бўлганликларини учун давлат бошқаруви бўйича билимга ва тажрибага эга бўлмаганлар. Шунинг учун улар маҳаллий юқори табақанинг сотқин гуруҳларига таянган ҳолда иш юритдилар. Хусусан, Чингизхонга катта ёрдам берган Маҳмуд Ялавоч Мовароуннаҳрнинг бошқарувчиси этиб тайинланди. Бу киши Хужанд шаҳрини узига пойтахт этиб, босқинчиларга сидқидиллик билан хизмат қилади. У шу даражада бойиб кетган эдики, улкадан олинадиган солиқ ва бошқа туловларни олдиндан босқинчиларга ўз ҳисобидан тўлаган. Сунгра йил давомида солиқларни ошиғи билан ўз фойдасига йиғиб ола берган.

Маҳмуд Ялавочнинг ихтиёрида мугуллардан ташкил топган ҳарбий қисмлар бўлиб, улар бутун улка халқини ўз сиртмоғида ушлаб турганлар. Уша ҳарбий қисмларнинг таъминоти халқнинг зиммасига юклатилган эди.

¹ Рашидиддин. Сборник летописей, том 3. М., 1946, С. 308—309.

² Уша жойда.

Хуллас, мўғулларнинг ҳукмронлиги моддий ва маънавий қашшоқликни, адолатсизлик ва зуравонликни келтирди, холос. Агар халқ мана шундай мисли қурилмаган оғир ҳаётга қарши бош кутарса юқорида таъкидланган фожеаларнинг такрорланиши турган гап эди. Аммо халқнинг эрксеварлиги устун келиб қузғолон кутарди. Бунга Бухоро яқинидаги Тароб қишлоғида элакчилик касби билан шугулланувчи Маҳмуд Таробий бошчилик қилди. У жамоа аҳлига шундай деди: «Эй адолат ҳимоячилари! Нима учун курашни кутишимиз ва кечиктиришимиз керак, мамлакатни гайридинлар (мўғуллар)дан озод этиш зарур. Ҳар ким дарҳол қуролланиб ишга киришсин!» Халқ оломони бу чақириқни тўла қувватлаб қўлларига нима тушса шулар билан қуролланиб, шаҳарга бостириб кирдилар. Улар бу ерда ҳокимият саройини эгалладилар. Қузғолонни уюштиришда таниқли олим Шамсиддин Маҳбуби фаол қатнашади. У мазлум халқни курашга даъват этиб Маҳмуд Таробий билан бирга қузғолонга бошчилик қилади. Кун сайин қузғолонга қўшилган деҳқон ва ҳунармандларни сони ошиб борди. Улар босқинчилар хизматини қилиб бойиган кишиларни ўлдирдилар ва мол-мулкни таладилар. Шаҳар маъмуриятининг вакиллари қузғолон ҳақида Хужанддаги Маҳмуд Ялавочга ердан сураб чопарни юбордилар. Шунингдек Маҳмуд Таробийни яширинча ўлдириш режасини туздилар. У бундан хабар топиб, хавфсизликни таъминлаш мақсадида шаҳарнинг биқинидаги Абу Хафас номли тепаликка урнашади. Бу ерда унинг атрофига узоқ-яқин жойлардан келган куп одамлар жипслашади. Сунгра у катта куч билан шаҳарга келиб ҳокимият саройига урнашиб нуфузли кишиларни ҳузурига таклиф этади. Бу вақтда унинг мавқеи шу даражада кучайиб кетган эдики, руҳонийларнинг сардори Бурхониддин Маҳмуд Таробийга халифалик ҳокимияти ваколатини беради. Бу билан унинг ҳокимияти расмийлаштирилган эди. Шундан кейин Маҳмуд Таробий мўғулларнинг хизматидаги нуфузли кишиларни ўлдиртиради, мол-мулкни талатади. Ҳамда халқнинг, хусусан камбағалларнинг манфаатини қўзлаб иш юритади.

Маҳмуд Таробийнинг жазосидан қочиб қутилган маҳаллий юқори табақа вакиллари Карманага боришиб, мўғуллар билан биргаликда ҳарбий тайергарлик-

ни курадилар. Уз навбатида Маҳмуд Таробий ҳам душманга қарши жангга тайёрланмоқда эди. Шу орада шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси болта, кетмон ва бошқа нарсалар билан қуролланиб, қўзғолончиларга қўшилдилар. Кўп ўтмай қўзғолончилар билан мўғуллар қўшинларининг ўртасида қаттиқ жанг бўлиб 10 минг киши ўлдирилди. Аммо жангда Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин Маҳбуби ҳалок бўлдилар. Натижада қўзғолончилар ўзларининг моҳир бошлиқларидан жудо бўлишиб оғир аҳволга тушиб қолдилар. Маҳмуд Таробийнинг укалари — Муҳаммад ва Али қўзғолон раҳбарлигига ўтказилди. Бироқ улар қобилиятсиз кишилар бўлиб чиқдилар. Бу қўзғолончиларга салбий таъсир кўрсатди. Ўша курсатилган жангдан бир ҳафта ўтгандан кейин Илдиш нуён ва Чақан кўрчи бошчилигида катта қўшин Бухорога келиб қўзғолончиларга қарши ҳужум қилади. Ҳар икки томон ўртасида даҳшатли жанг бўлиб қўзғолончилардан 20 минг киши ўлдирилди. Бунчалик кўп сонли кишиларнинг ўлдирилиши қўзғолонни ғоятда кенг қулоч ёйганлигидан далолат беради. Бу ерда фавқулодда ўлдирилмай қолган ёки қочган кишиларни ҳисобга олсак у вақтда қўзғолончиларнинг сони яна бир неча мингга кўпаяди. Уруш пайтида Маҳмуд Таробийнинг иккита укаси ҳам ўлдирилади.

Қўзғолоннинг кўтарилиши ва душманга қарши олиб борилган қаттиқ жанглар ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик ғоясининг маҳсули ҳисобланди. Бу ғоя мўғул ҳукмдорларининг ваҳшиёна қирғини ва вайроналарига қарамай узининг куч-қудратини намоён қилган эди.

АМИР ТЕМУР — ХАЛҚ ХАЛОСКОРИ

XIV асрнинг 50—60 йилларида улкада парокандалик авж олиб кенг меҳнаткаш омманинг аҳволи янада ёмонлашди. Шундай шароитда Темур сиёсий майдонга чиқди ҳамда ватан мустақиллигини тиклаш учун у ниҳоятда машаққатли ва хавф-хатарли йулни босиб ўтди. Шуниси диққатга сазоворки, Темур ёшлигиданоқ ақл-идрокли, жасоратли ва келажаги порлоқ сиймо сифатида танилди. Ўрта аср муаллифи Мавлоно Лутфиллоҳ Нишабурий сўзига кўра Темур 7 ёшлигида отаси Тарағай билан қариндошлариникига борган. Бу киши купдан-куп молларга ва қулларга эга бўлиб, доимо хавотирликда яшар экан. У Тарағайга дебди: «Худо менга куп молу давлат берди, лекин уни сақлашга ожизман, қулларим сабр-тоқатли эмаслар, фарзандларим салоҳиятсиз. Шу сабабдан молу-дунёимга нуқсон етмасин деб қўрқаман». Темур гапга аралашиб дебди: «Эй ота, фарзандларингга молларингни бўлиб бер ва ундан сўнг уларни ўз мол-мулкларига даҳл қилгилким, улар ўз-ўзи билан овора бўлсин. Сўнг турк қулларини ҳинд қулларининг тепасига қўйгилким, ҳиндларни ўз амр-фармонларига бўйсиндирсинлар. Кейин ҳар уч қулни улардан ақллироқ бу қулнинг ихтиёрига топшир. Сўнг уларни ҳар бирини еттигадан амири қил. Кейин етмиш қулга бош бўлган ана шу етти қулни бир-бирининг таъзим ва тасрифига буюр. Уларни кўздан қочирма, чунки бир-бирлари билан куп суҳбатлашади. Уша киши Темурнинг ақл-заковатига қойил қолиб унинг отасига дебди: «...Сенинг бу фарзандинг жаҳонга подшоҳ бўлади, чунки буни унинг шу гапларидан фаҳмлаб турибман...» Сўнг сиёҳдон ва қалам ҳозирлаб уша суҳбатда Темурдан хат ёздириб олдики, бунда «унинг фарзандлари, зурриёди ва яқинларидан хирож олмасин: уларнинг гуноҳларидан ўтсинлар: унинг қавми тархон қилинсин».¹

¹ Тархон — солиқ ва жарималардан тамоман озод этилган киши, йирик, мансабдор тархонлар хоннинг олдида суроқсиз кира олар ва уни устидан тўққиз марта жиноят содир бўлмагунча жазога тортилмас эдилар.

Бунн қарангки Темур тахтга чиққандан кейин ваъдага мувофиқ уша бадавлат кишининг авлодларига тархон унвонини беради. Умуман айтганда Амир Темурнинг ақл-идроки, фаросати, мардлиги ва жасорати юксак адаб-ахлоқи болалик кезларидаёқ жамоа аҳлига аён булган эди.

Мугуллар узоқ вақт давомида огир солиқлар солиб аҳолини тинкасини қуритганлар. Темур ажнабий босқинчиларнинг шафқатсиз зулми ва азоб-уқубатларининг жонли гувоҳи бўлиб қандай бўлмасин ватанни улардан озод қилишга аҳд қилган. Бунн «Темур тузуклари»да келтирилган маълумотлар яққол қўрсатиб турибди. Мугул хони Қазагон улгандан кейин (1358 й.) Мовароуннаҳрда узаро чиқишмовчилик ва тарқоқлик зўрайди. У ёки бу вилоятдаги мугул ҳокимлари яққаҳокимлик учун узаро кураш олиб бордилар.

1360 йилда Еттисув ва Шарқий Туркистон ҳокимиятининг тепасида турган мугул хони Туглуқ-Темур Мовароуннаҳрни бўйсиндириш учун ҳарбий юриш бошлаганлиги маълум бўлди. Бу туғрисида Темур шундай дейди: «Туглуқ-Темурхон (саркардалари) Бекчик ва Хожибек Эркинит ва улуг Туктемир Керайт ва Жетенинг бошқа амирлардан уч фавж (қисм) қўшин тузиб, уларни Мовароуннаҳр мамлакатини талон-тарож қилиш учун юборганлиги, уша уч фавж қўшин Хузор деган жойга келиб тушганлиги хабари қулоғимга етди. Шунда Туглуқ-Темурхонни бориб қўришдан илгари бу очкуз амирларни мол-дунё билан алдаб Мовароуннаҳр вилоятини қатлу г'оратдан қутқариб қилишга қарор қилдим. Тилга олинган амирларни қўрганимда уларни ҳайбатим босди шекилли, куп ҳурмат қўрсатиб, мени ортиқча сийладилар... Совға-соврин йўсинда уларга берилган ҳар турли тансиқ моллар кузларига куп қўринди ва Мовароуннаҳрни босиб олиш ва талон-тарож қилиш ниятидан қайтдилар. Сўнг туғри бориб Туглуқ-Темурхон билан қўришдим. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, (салтанат ишларида) мендан кенгаш суради. Қўрсатган кенгашларимни туғри деб топиб қабул қилди. Шу аснода Туглуқ-Темурхонга хабар келтирдиларким, (юқорида айтилган) уч фавж қўшин амирлари, ерлик халқдан нақд пул совринлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қил-

ди ва амирларни бундан буён Мовароуннахрга бо-
ришларини ман этди. Мансабларидан бушатди.
Уринларига Хожидан Маҳмудшоҳ Ясаурийни тайин
қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик бай-
рогини кутариб, юртларига қайтиб келдилар. Йулда
хоннинг девон бегиси ва бош маслаҳатчиси
Уғлонхужани учратдилар. Уни ҳам узларига оғдириб
олиб Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туглуқ-Темурхоннинг Дашти
Қипчоқдаги амирлари ҳам исён тигини кутаргани
ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У
мендан маслаҳат суради ва Жете тарафига қараб йул
олди. Мовароуннахрни эса менга қолдирди ва бу хусу-
сида ерлиги аҳднома ёзиб берди. Амир Қорочор
нуённинг Мовароуннахрдаги туманини ҳам менга топ-
ширди. Мен бутун Мовароуннахр вилоятига, то Жай-
хун дарёсининг соҳилларигача ерга ҳукмрон булдим.
Давлат, ва салтанатимнинг бошланишида энг олдин
қилган кенгашим шул эди».¹

Куриниб турибдики, Темур мўғулларни очкузликда
ва бағритошлиқда айблаб, аҳолини уларнинг талон-та-
рожидан озод қилишни мақсад қилиб қўйган. У би-
лимдонлик ва тадбиркорлик билан иш юритиб уз
мақсадига эришган ва ҳокимиятни қўлга киритган. У
бу вақтда 26 ёшда эди. Бироқ, Темурнинг ҳокимлиги
узоққа чўзилмади. 1361 йилда Туглуқ Темур Моваро-
уннахрга қўшин тортиб келиб, ҳокимиятни Темурдан
олиб уз ўғли Илсхужага берди. Темур эса бош қумон-
донлик вазифасига тайинланди. Шундан кейин мўғул-
ларнинг зулми ва зуравонлиги янада кучайиб кетди.
Улар ислом динини ҳам оёқости қилдилар.

Уларнинг ҳукмдорларини талай қисми сиртданги-
на динга узларини мойиллигини намоиш этиб, амал-
да будда динига содиқ бўлиб қолавердилар. «Темурно-
ма»да ёзилишича Амир Қазағон (1346—1358) 40 кун
ичида юзлаб мулларни ўлдириб дин пешволарини
жазолаган. Уни мактаб ва мадрасаларни харобага ай-
лантириши орқасидан ўқувчилар тарқалиб кетганлар.
Манбада динни ачинарли ҳолати ҳақида қуйидаги
байт келтирилади.²

¹ Темур тузуклари. Тошкент, 1991, 18-бет.

² Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. Тошкент, 1991, 106-бет.

*Қизил қон бўлуб мавжи тўфонлар,
Шаҳид ўлдиларким азиз жонлар.
Кетуб арбоби дин, чу исломдин,
Алар ичра тушти ажаб кибру кин.
Жалойи ватан бўлди устодлар,
Дин аҳли хафадур, куффор шодлар.
Калисою бутхоналар зеб илан,
Бериб неча оройу тортиб илан,
Бўлуб мадрасаю масжид хароб,
Мусулмон паришону ҳайрон соб,
Шариат чироғи қолибдур ўчиб,*

*Шариатнинг талаби ҳар ён қочиб,
Мусулмон бариси ғаму қайғуда,*

Қазагоннинг ислом динига нисбатан душманлиги халқнинг нафратини қўзғатган. Хусусан, Бухоро аҳли «бизлар яроғ ва аслаҳа олиб, жонимиздан кечдук, золим ила жанг қилурмиз» — дейишиб бош кутарганлар. Оломон орасидан Иноқ исмли киши Қазагонга тош отиб боштини ерган. Буни орқасидан у улганлиги ҳақида маълумот мавжуд. Босқинчилар мол-мулкларни талаш ва одамларни ўлдиришдан ташқари нуфузли кишиларни асирликка олган. Масалан, улар томонидан етмишга сайид ва сайидзодалар олиб кетилган эди.

Темур уларнинг зулмига қарши курашиб, сайидларни, мазлумларни золимлардан халос қилган. Унинг бундай ҳаракатлари аҳолининг барча тоифаларини фикри-зикрини ифода этарди. Шунинг учун ҳам улар озодлик курашида Темурга катта умид ва ишонч билан қарадилар.

«Мовароуннаҳр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, — деб ёзади Темур, — тезда (муғулларга) ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим (муғуллар) тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннаҳрнинг аҳолисининг каттаю-кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса (Муғулия) тоифасини даф қилиб йуқотиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшин бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, бизга бирлашдилар. Бу тугрида ёзган аҳднома ва фатволарнинг нусхаси бу эди: «Тугри йуллик халифалар, Аллоҳ таоло уларнинг жамисидан

мамнун бўлсин, тутган йулларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳоли ислом, сипоҳу раият ёхуд уламо-ю машойих бўлсин, Амир Темурга иззату-икром курсатиб, уни Амир Темур Қутби салтанати Олий деб атасинлар ва уни Аллоҳнинг (ердаги) қудрати — салтанат тахтига лойиқ курсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситама қўлини чўзган (мўғуллар) тоифасини даф қилишда ва умуман йўқотишда Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду-байъатимизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак Аллоҳнинг қудратию-қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йулига кирган бўлайлик». Бу фатвони менга қўрсатганларидан кейин жангу-жадал байрогини кўтариб, (мўғуллар) устига лашқар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳаққини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар».¹

Бинобарин, Темур аҳолининг барча тоифалари томонидан ажнабийларга қарши курашнинг рамзи ва сардори сифатида тан олинган эди. Шунинг учун ҳам Туглуқ-Темурхон уни яширинча ўлдириш ҳақида қўрсатма берган эди. Натижада Темур ҳаёти хавф остида қолди. Шу боис у Самарқанддан кетишдан бошқа иложи қолмади.

1361—1366 йилларда Амир Темур айрим мўғул ҳукмдорлари билан мурося қилишга мажбур бўлади. Хусусан у даставвал Туглуқ Темур, сўнгра Амир Ҳусайнлар билан ҳамкорликда иш юритади. Айниқса Амир Ҳусайн билан алоқаси қизгин тус олган. Маълумки, у Амир Ҳусайннинг синглиси — Улжаой Турканга уйланиб, қариндошчилик юзага келган эди. Мўғулистон хонлари Амир Темурни ҳам, Амир Ҳусайнни ҳам умумий душмани ҳисоблаган. Бу ҳолат ҳам уларни бир-бирларига яқинлаштирган. Аммо уларнинг мақсадлари бир-бирларига зид эди. Чунончи Амир Темур ҳали етарли ҳарбий кучга эга бўлмаганлиги учун Амир Ҳусайндан фойдаланиб, ашаддий душман Мўғулистонга, хусусан Илсхужага зарба беришни уйлаган. Амир Ҳусайн ҳам унга таянган ҳолда улқада яккаҳокимликни қўлга киритишни мақсад

¹ Ўша жойда, 20—21-бетлар.

қилиб қуйган. Шу тариқа Амир Темур шароит тақозосига кура душманлар билан вақтинчалик мурса қилишни лозим топган.

Ё ОЗОДЛИК, Ё ЎЛИМ!

Мазкур ватанпарварлик руҳи билан сугорилган сузлар 1365 йилда Самарқандда бош кутарган қузғолончиларнинг шиори сифатида жаранглаган эди. Қузғолончилар Сарбадорлар номи билан аталган эди. «Сарбадор» сузи «бош дорга» демакдир. Бунинг маъноси галаба насиб этса озодликка чиқишликни, бордию мағлубиятга дучор булинса дорга осилишга тайёрликни англатган. Сарбадорлар қузғолонининг арафасида мамлакатда мугул шаҳзодаларининг яккаҳокимлик учун кураши қизгин тус олиб, ҳаёт гоятда огирлашган. Айниқса Амир Хусайн ва Илсхужа уртасидаги кураш катта талафот ва парокандаликни юзага келтирмоқда эди.

1365 йилда улар уртасида Тошкент билан Чиноз уртасида лойгарчилик пайтида жанг бўлди. Натижада Амир Хусайн енгилади. Бу галабадан руҳланган Илсхужа Самарқандни эгаллаш мақсадида йулга чиқади. Бундан хабар топган Самарқанд шаҳрининг аҳолиси узининг кучи билан душманга зарба беришликка аҳд қилади. Аммо Самарқанднинг мудофаа девори Чингизхон томонидан бузиб ташланиб ҳамон хароба ҳолатда эди. Душман кучи яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар олинishi билан шаҳар майдонига минглаб кишилар тупланadi. Бу ерда мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳаллалик Абу Бакр Калавий ва Хурдак Бухорийлар халқни босқинчиларга курашишга даъват этдилар. Мавлонзода сузга чиқиб деди: Мусулмон аҳли! Ҳозирда гайридинлар — мугуллар кучли қушин билан бизларнинг мол-мулкимизни талон-тарож этиш учун келмоқдалар. Халқдан турли солиқларни ундираётган ва узларининг хоҳишларича сарфлаётган ҳокимият вакиллари огир кунда мусулмонларни ташлаб қочдилар. Айтин-глarchи, ким ислом динини ҳимоя қилиш учун раҳбарлик ва масъулиятни зиммасига олади?

Жамоа аҳли якдиллик билан Мавлонзодани уларига сардор этиб сайладилар. Шундан кейин у халқни душманга қарши жанг қилишга чақириб ҳарбий

7- расм. Сарбадорларнинг муғулларга қарши жанги.

тайёргарликни бошлаб юборди. «Ҳаракатнинг раҳна-молари, — деб тугри ёзади инглиз олими Хильда Хукхэм, — мадраса талабаси Мавлонзода, Надоф (пахта титувчи) Абу Бакр барча шаҳар аҳлига мурожаат қилиб, ўз ҳимоялари учун жангга отланишга даъват этишди. Масжид ёнидаги майдонда умумшаҳар мажлиси чақирилиб турли табақаларга мансуб бўлган ун минггача одам йиғилди. Мажлисда Мавлонзода шаҳар ҳокимларини қўрқоқлик ва очкузликда айблаб, бошига оғир кун келганида халқни ўз ҳолига ташлаб, қочиб кетганларини айтди. «Қанчалик катта товон туламайлик, — деди у — барибир Самарқандни қутқариб қола олмаймиз. Шаҳарни омон сақлашнинг елғиз йўли ўз ҳаётимизни ҳимоя қилиб, жангга отланмақдир». Шундан сўнг у аслзодаларга мурожаат қилиб, «Қай бирингиз дини ислом ҳимоясига бошчилик қилишингиз мумкин?» — деб суради. Бироқ улар «чурқ» этиб оғиз очишмади. Шундан сўнг у халққа мурожаат қилиб, шаҳар мудофасини ўзи ташкил этажagini айтиб, бу ишда уни қўллаб-қувватлашлари лозимлигини илтимос қилди...»¹

Халқ Мавлонзодани қўллаб унинг бошчилигида муғулларга қарши курашишларини баён этдилар. Шаҳарнинг катта-кичик аҳолисининг барчаси кутаринки руҳ ва ғайрат билан шаҳар мудофасини мустаҳкамлашга нима зарур бўлса барчасини амалга

¹ Хильда Хукхэм. Ётти икким султони. Тошкент, 1999, 49—50-бетлар.

оширдилар. Чунончи тор кучаларнинг очиқ томони-га тусиқлар қурилди. Бақувват ва жасоратли йигитлар қуроллантирилиб вазифалари белгиланди. Уларнинг сони 10 минг кишини ташкил этган. Мавлонзода уч кечаю уч кундуз ухламай қул остидаги ватан ҳимоячиларининг жанговарлигини таъминлашга қаратилган муҳим чораларни курди. Илсхужа ва қушинлари шаҳарни қамал қилиб жангни бошладилар. Мавлонзода уларни тузоққа тушириш учун шаҳарга кирадиган бир кучани очиқ қолдириб, узи 2000 кишилиқ қуролланган одамлари билан пистирмада туради. Мугуллар хотиржамлик билан уша кучага қурганида пистирмадаги шаҳарликларнинг тусатдан қилган ҳужумига бардош беролмай минг кишини йуқотиб чекинадилар. Бошқа маълумот буйича мугуллардан икки минг киши улдирилган.¹ Эртаси кунда ҳам мугуллар ҳужумни эҳтиётлик билан қайтардилар. Бироқ ғалабага эриша олмай, қамални ташлаб кетишга мажбур булдилар.² Сарбадорларнинг бу ғалабаси катта аҳамият касб этиб, овозаси мамлакат буйлаб тарқалди. Шуниси кишиларни ҳайратга солдики, яқиндагина Амир Ҳусайннинг кучли қушинини тормор этган Илсхужа, оддий халқ томонидан шармандаларча мағлубиятга учратилди. Ҳатто самарқандликларнинг ғалабаси ҳақида хабарни Амир Ҳусайн ҳам, Амир Темур ҳам мамнуниятлик билан қарши олдилар. Бу вақтда Амир Темур Балхдан Қаршига келиб ҳарбий тайёргарлик кўрмоқда эди. Сарбадорлар ҳокимиятни қулга олиб бир йил мобайнида шаҳарни бошқариб туришди. Бу вақтда «Сарбадорлардан чиққан раҳнамолар шаҳарда уз ҳокимиятларини мустаҳкам урнатиб феодал ҳукмдорлар ва шухратпараст амирларни бир четга суриб қўя бошлаган эдилар».³ Ҳақиқатан ҳам улар мугулларга таяниб бойлик орттирган ва зулмни кучайтирган айрим юқори табақа вакилларини жазолаганлар.

Сарбадорлар динни ниқоб қилиб ҳаддидан ошган нуфузли кишиларни ҳам жазолаган булсалар керакки, уларни «динсиз»ликда айбловчи туҳмат сўзлари тарқатилди. Афтидан Амир Ҳусайн узининг ашаддий

¹ Барталд В. В. Соч. том 2, часть 2, С.372.

² Уша жойда, уша бет.

³ Хильда Хукхэм. Уша асар, 50-бет.

душмани Илсхужани мағлубиятидан хурсанд булган булса керакки, Самарқандга элчилар билан тун ва белбоғлар, қилич ва ҳокимиятни бошқаришга ваколат берувчи ёрлиқни жунатган. Бу элчи ва совғалар Сарбадорлар томонидан мамнуниятлик билан қабул қилинган. Улар Қаршида истиқомат қилаётган Амир Темурга совғалар юборишган. Уз навбатида Соҳибқирон Сарбадорларга элчисини юбориб маслаҳатларини етказган.¹

Амир Ҳусайн 1366 йил баҳорида Самарқандга юриши олдида Сарбадорлар ҳузурига элчи юбориб уларга тула ишониши ва ҳурмат қилишини маълум қилади. У Самарқанд ён бағридаги Конигил деган сулим жойга урнашганда сарбадор бошлиқлари совғалар билан кутиб олади. Аммо Сарбадорлар эртасига Амир Ҳусайн ҳузурига келишаётганларида унинг одамлари ҳибсга оладилар. Сунгра улар осиб улдирилади. Шундай қилиб Амир Ҳусайн Сарбадорларга кўрсатган ҳурмати ва юборган совғалари шум ният билан қилинган сиёсат бўлиб чиқди. У Сарбадорларнинг куч-қудратидан хавфсираб кўзбўямачилик билан уларда ишонч ҳосил қилиш ва тўқнашишни олдини олиш режасини тузган. Унинг бундай қилиши бежиз булмаган, албатта. Зеро, Сарбадорлар шахсан Илсхўжага эмас балки умуман мўғулларнинг ҳукмронлигига қарши курашган. Буни яхши тушунган Амир Ҳусайн пировардида Сарбадорларнинг унинг ўзига ҳам қарши курашини олдини олиш учун ҳийла-найранг ишлатиб, Сарбадорларнинг талай қисмини улдиради.

Айрим олимлар бу ҳодисаларнинг рўй беришида Амир Ҳусайн Амир Темур билан биргаликда қатнашган деб ҳисоблайдилар. Аммо, аслида Амир Темурнинг бундай қилишига ишониш қийин. Чунки барча урта аср манбаларида унинг Мавлонзодани ўлимдан сақлаб қолганлиги ўқдириб ўтилган.² Соҳибқироннинг бу ишни қилиши табиий ҳол эди. Чунки уни ўзи ҳам мўғулларнинг ҳукмронлиги ва зулмига қарши бўлиб ошқора курашга фўрсатни кутмоқда эди. Шунинг учун ҳам Сарбадорлар ўзларининг галабаси ҳақида даставвал элчи орқали Амир Темурга маълум

¹ Бартальд В. В. Уша асар, 374-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент, 1996, 50-бет.

қилган эдилар. Юқорида курсатилганидек унга совгалар ҳам юборилган.

Куруниб турибдики, Амир Темур Сарбадорлар курашига хайрихоҳлик билан қараб, уларнинг бош сардорини улимдан қутқариб қолган. «Сарбадорларнинг айрим бошлиқлари билан, — дейди И. Муминов, — олдин ҳам алоқада бўлганлиги ривоят қилинади... Аммо Темур билан Сарбадорларнинг айрим раҳбарлари уртасидаги бу алоқа қайси сабабларга кўра келиб чиққанлиги ҳали тула аниқланган эмас. Бизнинг фикримизча, мўғул зулми асоратига қарши кураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиш учун олиб борилган ҳаракатлар Сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда, уларнинг илҳомчиси ва идеологи Мавлонзодани ва Темурни бир-бирларига яқинлаштирган, кумакдош этган; худди шу сабабдан Сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг асосан биринчи даврида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўллаб-қувватлаганлар, унга ердам берганлар».¹

Мазкур сатрларда баён этилган фикрларга тула қушилиш мумкин. Буни қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Амир Темурнинг мўғулларга қарши қаратилган фаолияти уни Эронда юзага келган Сарбадорлар давлати билан дўстлашишга олиб келган. Бу ерда 1337 йилда Сарбадорлар мўғулларнинг ҳукмронлигини ағдариб, ўзларининг давлатини ташкил этган эди. Бу давлат 1381 йилгача, яъни салкам 45 йил ҳукм сурган эди. «Хожа Али Муайяд тахтда утирган вақтда, — дейилади манбада, — Сарбадорлар мамлакати зиёд бўлди: Туршиз, Кўхистон, Табс ва Киликини босиб олди ва Домғондан то Сарахсгача (бўлган ерларни) узининг тасарруф тутамига киритди. Али Муайяд узининг ҳукмронлиги даврида улуг Амир, буюк Соҳибқирон Темур Курагон жаноблари билан ҳамжиҳат ва садоқатли бўлди; (Унга) дўст ва хушмуомалада бўлди. Хожа Али Муайяд бир неча бор Амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг бир-бирларига душманлиги бениҳоя кучайиб кетди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди ва Хожа Али Муайяд улуг Амир Темур Курагондан ердам, мадад суради ва Тоту

¹ Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутпан ўрни ва роли. Тошкент, 1980, 11-бет.

душмани Илсхужани мағлубиятидан хурсанд булган булса керакки, Самарқандга элчилар билан тун ва белбоғлар, қилич ва ҳокимиятни бошқаришга ваколат берувчи ёрликни жунатган. Бу элчи ва совғалар Сарбадорлар томонидан мамнуниятлик билан қабул қилинган. Улар Қаршида истиқомат қилаётган Амир Темурга совғалар юборишган. Уз навбатида Соҳибқирон Сарбадорларга элчисини юбориб маслаҳатларини етказган.¹

Амир Ҳусайн 1366 йил баҳорида Самарқандга юриши олдида Сарбадорлар ҳузурига элчи юбориб уларга тўла ишониши ва ҳурмат қилишини маълум қилади. У Самарқанд ён бағридаги Кониғил деган сўлим жойга ўрнашганда сарбадор бошлиқлари совғалар билан кутиб олади. Аммо Сарбадорлар эртасига Амир Ҳусайн ҳузурига келишадиганларида унинг одамлари ҳибсга оладилар. Сунгра улар осиб улдирилади. Шундай қилиб Амир Ҳусайн Сарбадорларга кўрсатган ҳурмати ва юборган совғалари шум ният билан қилинган сиёсат бўлиб чиқди. У Сарбадорларнинг куч-қудратидан хавфсираб кўзбўямачилик билан уларда ишонч ҳосил қилиш ва тўқнашишни олдини олиш режасини тузган. Унинг бундай қилиши бежиз булмаган, албатта. Зеро, Сарбадорлар шахсан Илсхўжага эмас балки умуман мўғулларнинг ҳукмронлигига қарши курашган. Буни яхши тушунган Амир Ҳусайн пировардида Сарбадорларнинг унинг ўзига ҳам қарши курашини олдини олиш учун ҳийла-найранг ишлатиб, Сарбадорларнинг талай қисмини улдиради.

Айрим олимлар бу ҳодисаларнинг рўй беришида Амир Ҳусайн Амир Темур билан биргаликда қатнашган деб ҳисоблайдилар. Аммо, аслида Амир Темурнинг бундай қилишига ишониш қийин. Чунки барча урта аср манбаларида унинг Мавлонзодани ўлимдан сақлаб қолганлиги ўқдириб ўтилган.² Соҳибқироннинг бу ишни қилиши табиий ҳол эди. Чунки уни ўзи ҳам мўғулларнинг ҳукмронлиги ва зулмига қарши бўлиб ошқора курашга фурсатни кутмоқда эди. Шунинг учун ҳам Сарбадорлар ўзларининг ғалабаси ҳақида даставвал элчи орқали Амир Темурга маълум

¹ Бартольд В. В. Ўша асар, 374-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент, 1996, 50-бет.

қилган эдилар. Юқорида курсатилганидек унга совгалар ҳам юборилган.

Куруниб турибдики, Амир Темур Сарбадорлар курашига хайрихоҳлик билан қараб, уларнинг бош сардорини улимдан қутқариб қолган. «Сарбадорларнинг айрим бошлиқлари билан, — дейди И. Муминов, — олдин ҳам алоқада булганлиги ривоят қилинади... Аммо Темур билан Сарбадорларнинг айрим раҳбарлари уртасидаги бу алоқа қайси сабабларга кура келиб чиққанлиги ҳали тула аниқланган эмас. Бизнинг фикримизча, муғул зулми асоратига қарши кураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиш учун олиб борилган ҳаракатлар Сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда, уларнинг илҳомчиси ва идеологи Мавлонзодани ва Темурни бир-бирларига яқинлаштирган, кўмакдош этган; худди шу сабабдан Сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг асосан биринчи даврида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўллаб-қувватлаганлар, унга ердам берганлар».¹

Мазкур сатрларда баён этилган фикрларга тула қўшилиш мумкин. Бунини қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Амир Темурнинг муғулларга қарши қаратилган фаолияти уни Эронда юзага келган Сарбадорлар давлати билан дўстлашишга олиб келган. Бу ерда 1337 йилда Сарбадорлар муғулларнинг ҳукмронлигини ағдариб, ўзларининг давлатини ташкил этган эди. Бу давлат 1381 йилгача, яъни салкам 45 йил ҳукм сурган эди. «Хожа Али Муайяд тахтда ўтирган вақтда, — дейилади манбада, — Сарбадорлар мамлакатини зиёд булди: Туршиз, Кўхистон, Табс ва Қилиқини босиб олди ва Домғондан то Сарахсгача (булган ерларни) ўзининг тасарруф тутамига киритди. Али Муайяд ўзининг ҳукмронлиги даврида улуг Амир, буюк Соҳибқирон Темур Қурагон жаноблари билан ҳамжиҳат ва садоқатли булди; (Унга) дўст ва хушмуомалада булди. Хожа Али Муайяд бир неча бор Амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг бир-бирларига душманлиги бениҳоя кучайиб кетди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди ва Хожа Али Муайяд улуг Амир Темур Қурагондан ёрдам, мадад сўради ва Тоту

¹ Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутпан ўрни ва роли. Тошкент, 1980, 11-бет.

номли кишини Самарқандга, Соҳибқирон ҳузурига юборди. Турт ойдан сўнг буюк Соҳибқирон Амир Темур Хуросонга лашкар тортди. Хожа Али Муайяд Сарахсга улуг Амир Темур Курагоннинг истиқболига борди, султонлик марҳаматига мушарраф бўлди. Улуг Амир Темурнинг... унга садоқати воқеъ бўлди ва Хожа Али Муайяд Хуросон мамлакатини Амир Темурнинг тасарруфига топширди. Узи Соҳибқироннинг мулозиматига машғул бўлди.

Ҳикоят қиладиларки... Хожа Али Муайяд етти йил Соҳибқирон билан ҳамсухбат ва унга мулозим бўлди. Унинг жиянлари ва бошқа қариндошлари ҳам уша мулозиматда унга ҳамроҳ эдилар.¹ Бинобарин Амир Темурнинг Сарбадорларни қўллаб-қувватлашига шубҳа йўқ. Шундай экан, нима учун у Самарқандда Амир Ҳусайн Сарбадорларни жазолаётганда унга қарши курашмади деган савол тугилади. Соҳибқирон шароит тақозосига кура бу ишни қила олмас эди. Чунки Амир Ҳусайн катта куч ва салоҳиятга эга бўлиб, ҳали унга қарши ошкора курашиши учун Соҳибқиронда етарли имконият бўлмаган. Шу боис у Амир Ҳусайн билан муроа қилишдан бошқа иложа бўлмаган. Шунга қарамай у имкони борича ҳаракат қилиб Мавлонзодани ўлимдан сақлашга эришади.

Айрим маълумотларга қараганда Соҳибқирон Сарбадорларни жазоламаслик хусусида Амир Ҳусайн билан баҳслашган. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон билан Амир Ҳусайн уртасида уша масала буйича низо пайдо бўлган, деган фикрлар мавжуд. «Ҳусайн Сарбадорларнинг бошлиқларини, — деб ёзади инглиз олими, — мудҳиш жиноятларда айблади. Абу Бакр Сарбадорларнинг бошқа раҳнамолари қатори қатли этилибди. Фақат Мавлонзодага шафқат қилишибди — Сарбадорларни дор остига олиб келишганда Темур унинг гуноҳидан утишни сўрабди. Шу иши туфайли Темурга бутун Самарқанд аҳлининг меҳри товланибди. Ҳусайнга эса, аксинча, золим сифатида лаънат ўқишибди... Эҳтимол Темур Сарбадорлар билан, айниқса, уларнинг орасидаги аслзода кимсалар билан яқин алоқа урнатгандир. Ҳусайн билан унинг уртасида ана шу Сарбадорларга нисбатан тугилган сиёсат юзасидан

¹ Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1968, 45-бет.

ихтилоф келиб чиққандир».¹ Бундай фикр шарқшунос олим А. Якубовский томонидан кутарилган эди.²

Хуллас, мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган Сарбадорлар қўзғолони ваҳшийларча бостирилди. Бироқ у мўғулларнинг куч-қудрати ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Улар узларининг иродаси ва биллак кучларига қаттиқ таянган ҳолда кишини ҳайратта соладирган даражада қаҳрамонона жанг қилдилар. «Маълум муддат раият (Сарбадорлар), — дейилади манбада, — ҳеч бир подшоҳнинг шон-шукуҳисиз бош-оёқ қуролланган ғаддор ёв билан адолат ва ҳақиқат учун мардларча курашдилар. Душманга ҳужум қилишда ва мудофаада шундай матонат кўрсатдиларки, ғанимларнинг ҳукмронлиги ва истило қули ул шаҳар аҳолисининг номус ва моли этагига етмади».³

Демак Сарбадорлар мўғулларни тор-мор этиб она юртни улардан халос этганлар. Амир Ҳусайн уларнинг ғалабасидан чўчиб ва ҳокимиятни қўлдан кетишидан хавфсираб, Сарбадорларнинг фаол қатнашчиларини улдириб, Самарқандни эгаллайди.

АМИР ТЕМУР ТОМОНИДАН ВАТАН МУСТАҚИЛЛИГИНИ ТИКЛАНИШИ

Сарбадорлар томонидан Илсхужанинг қўшинларини тор-мор этилиши озодлик курашини жадаллаштирди. Бу вақтга келиб Амир Темурнинг мамлакатдаги мавқеи юқори даражага кутарилиб, мўғул ҳукмдорларини талвасага солиб қўйган эди. Айниқса унинг улқада яккаҳокимлик учун курашаётган Амир Ҳусайн билан алоқаси қизгин тус олди. Эндиликда тахт учун кураш асосан ўша икки амирлар ўртасида авжига миниб борди. Айниқса Амир Ҳусайн Соҳибқироннинг мамлакатдаги обрўси ва салоҳияти ошганлигини англаб қандай булмасин унга зиён етказиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Чунончи, 1366 йилда Амир Ҳусайн Амир Темурнинг энг яқин амирларининг мол-мулкига қўз олайтириб куч-қудратини намоиш этмоқчи бўлди. Шарафуддин Али Яздийнинг сўзига қараганда у чегараси йўқ очқўз ва молпараст бўлган. «Амир

¹ Хильда Хуксэм. Ўша асар, 50-бет.

² Якубовский А. Ю. Тамерлан: эпоха, личность, деяния. «Тамерлан», Москва 1992, С.25.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, Тошкент, 1994, 113—114-бет.

8-расм. Соҳибқирон Амир Темур.

Хусайнда, — дейди у, — омадсизлик ва бахтсизликнинг белгилари тобора қулоч ёзиб борарди. Чунончи, мағрур подшоҳлар шаънига лойиқ бўлмаган хирс ва бахиллик, ваҳшийлик ва очкузлик унинг вужудини қамраб олди, ҳамда мол-дунё йиғиш ва захира тўплашга муккаси билан шунгиб кетди. Аҳвол шу даражага етдики, ҳазрат Соҳибқирон амирлари ва мулозимлари (молига ҳам) таъма қўзини тикди. Яъни, Амри Жоку, Амир Сайфиддин, Оқбуго, Элчи-баҳодир Давлатшоҳ бахши номига анчагина (тулов) маблағини белгилаб, уни ундириб олиш учун солиқ йиғувчи тайинлади. Бироқ, улар яқинда (Тошқандаги) «лой жанги» воқеасини бошидан кечирганликлари ва мол захиранинг қўп қисми талон-тарож бўлиб кетганлиги учун у таъма қўпини тўлдириш учун мулжалланган маблағни буткул йиғиб беришга имкониятсиз эдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг ҳусравона ҳимматиё ердам қўлини чўзмоққа тақозо этди ва олтинкумушдан иборат катта (миқдордаги) маблағни, жумладан Маҳди Аъло Улжой Туркан-огонинг билагузук ва исирғасини ҳам, уларнинг тулов маблағи ҳисобига бериб юборди. Амир Хусайн уни қўриб, узининг синглисиники эканлигини таниди. Аммо очкузлик хирси шу даражада ёмон бўлиб кетган эдики, ҳатто ака-синглилик қадр-қимматини ҳам қўзга илмади ва уларни олишдан ҳайиқмади».¹

Бу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, икки амирнинг дунёқарashi ва одоб-ахлоқида осмон билан ерчалик фарқ мавжуд. Амир Хусайндаги ноинсофлик ва очкузлик бобоси Чингизхоннинг қонидан утган иллат эди. У узининг шум ниятларини ниқоблаш мақсадида Амир Темур билан бир неча маротаба дўстлик ва ҳамкорлик аҳдномасини тузди. Ҳатто у Қуръони каримни уртага қўйиб узининг чинакам дўстлигини изҳор этди. Аммо «ойни этак билан ёпиб» бўлмайди, дейилганидек унинг душманлиги борган сари юзага чиқиб бораверди. «Амир Хусайн, — деб ёзади Соҳибқирон, — салтанатим азимати ва шон-шавкати-ни кучайганлигини кўргач, унда ҳасад томирлари ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга исён туғини кўтарди. Мен унинг олдига қўп марта (лутф-марҳаматлар кўрсатиб) бордим, у

¹ *Шарафуддин Али Яъдий. Ўша асар, 117—118-бетлар.*

булса асло қошимга келмади. Бунинг устига сиртдан такалуфлар билдириб, аслида хийла-найранг ишла-тиб, мендан Қарши қалъасини олиб қуйди. Қарши қалъасини қуриқлаб туриш учун қургонбеги амир Му-со бошчилигида етти минг отлиқ аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна қушимча беш минг отлиқ аскар юборди. Бу билан кифояланмай мени улдирмоқчи бўлди».¹ Бу ерда суз фақат икки салоҳиятли амирлар-нинг тор шахсий манфаатлари доирасидагина ке-таётгани йўқ, албатта. Аксинча илдизи муҳим сиёсий масалага бориб тақалади. Агар Амир Ҳусайн қандай булмасин мугулларнинг ҳукмронлигини ҳалокатдан қутқаришни уйлаган булса, Соҳибқирон ватан мус-тақиллигини тиклаш учун курашаётган эди. Буни ях-ши англаган Амир Ҳусайн, аввалам бор Қарши қалъа-сини эгаллади. Маълумки Қарши Самарқанд ва уму-ман Мовароуннаҳрга кирадиган дарвоза сифатида муҳим стратегик аҳамиятга молик эди. Шунинг учун ҳам уни Амир Темур қулидан тортиб олиб унинг ре-жаларига зарба бермоқчи бўлган. У буни яхши тушу-ниб, қандай булмасин уни қайта эгаллашга қаттиқ ки-ришди. Бунга эришмоқ учун жонини тикди дейилса асло муболага булмайди. Бу вақтда Қаршида Амир Ҳу-сайннинг 12 минг кишидан иборат қушини булган булса Соҳибқиронда бор йўғи 243 аскар бор эди. У фурсатни бой бермаслик учун мана шу жуда оз аскар-лар билан жанг қилишга қарор қилди. Низомиддин Али Яздий унинг бу жасоратига юксак баҳо бериб: «Бу паҳлавонликдан ортиқ даражадаги шижоат белги-си булган хатти-ҳаракат ва баҳодирликдан утадиган довюраклик нишонаси булмиш тадбирдир. (Амир Соҳибқирон)... Омуя сувининг буйига етиб келгандан сунг, уша туннинг узидаёқ шахсан ўзи қирқ киши би-лан дарёга от солиб сузиб утдилар. Бирор киши бирор жойга хабар етказмасин, деган мақсадда Хастор қиш-логини ураб олдилар. У ердан кемалар олиб дарёнинг нарига томонига юборди ва лашкарнинг қолган қис-ми кемада утиб олишди. Уша зафарқирдор юришда хос баҳодирлардан Суюргатмиш-ўғлон, дуглат ўмоки-дан Амир Довуд, у ҳазрат Соҳибқироннинг опаси Қут-луқ Туркан-огони ўз никоҳига олган эди, амир Жоку барлос, амир Муайяд Орлот, Улҳазратнинг синглиси

¹ Темур тузуқлари, 36-бет.

Ширинбек-ого унинг никоҳида эди, Амир Сорбугай Жалайир, Ҳусайн-баҳодир, Амир Сайфуддин Нукуз, Аббос-баҳодир қипчоқ, Оқбуго баҳодир Найман, Маҳмудшоҳ Бухорий мулозимликда ҳозир эдилар».¹

Демак Амир Темур иккита поччаси ва бир гуруҳ атоқли амирлари билан душман эгаллаб турган қалъага яширинча киришга ҳаракат қилганлар. У ҳозирги Қашқадарё вилоятининг Нишон туманидаги Фазли (Фазд) қишлоғига келганлар. Сунгра Қарши туманининг маркази Бешкент (Ширкент)га бордилар. Шундан кейин у иккита сафдоши билан Қарши қалъасининг сув билан тўлдирилган зовурига яқинлашди. Бу ерда у зовур устига қурилган тарновидан тизза бўйи келадиган сувни кечиб Ғузор томонидаги дарвозасигача борди. Бу ерда у девори пастроқ жойни куриб нарвонни шу ерга қуйишни курсатди. Шундан кейин орқага қайтди. Сунгра аскарлари билан ўша ўзи юрган йўл бўйича қалъага тўсатдан ҳужум қилди. Улар «ҳазрат Соҳибқирон фармони билан бурғу (карнай) чалдилар. Ўша ондаёқ сипоҳ билан қалъага ёпирилиб кирдилар ва оломон бақириқ-чақириқлар қилиб ул қўргонни ларзага солдилар. Қарши аҳолиси карнай-сурнай (овози)дан қўзидан уйқу учиб, бошини ҳайрат тутуни қоплади ва улкани забт айлагучи Соҳибқироннинг ўқи зафар нишонига тегди...

Ҳазрат Соҳибқирон шаҳар дарвозаси муҳофазасига шахсан ўзи бошчилик қилди ва Амир Сари-Буго унинг мулозимлигида эди; Амир Довуд, Амир Муайяд, Амир Сайфиддинларни Ҳузор (Ғузор) дарвозасини эгаллашга буюрди; Суюрг Отмиш-ўғлон, Амир Аббос, Ҳусайн баҳодир, Оқбуго ва бошқа амирларни бору ва буржларда² қолдирди. Амир Муайяд Орлот уттиз киши билан дарвозадан чиқиб, ул интиқом олгучи сипоҳ устига ташланди ва ут ёндирувчи обдор қилич билан мардликлар намоён этди».³ Шу тариқа Амир Темур ўзининг аскарлари билан қалъанинг ичкарасига урнашиб олдилар ҳамда душманларни ташқаридан қилинган ҳужумларига зарба бериб турдилар. Амир Мусо бошчилигидаги етти минглик аскарлар биринкетин маглубиятга учраб ҳар томонга қочишга мажбур

¹ Ўша асар, 134-бет.

² Қалъа девори туташган минора.

³ Шарафиддин Али Яъдид. Уша асар, 136—137-бетлар.

булдилар. Аммо, Малик-баҳодир бошчилигида беш минглик қўшин Ғузор дарвозаси томонида турган. Амир Темур 60 киши билан уларга қарши ташланганда ваҳимага тушиб қочдилар. Шарафуддин Али Яздий жангга якун ясаб ёзади: «Бу Аллоҳнинг чексиз инояти ва поёнсиз марҳамати эрурки, бир киши (Амир Темур)ни уз лутфи ила сарафроз айлаб, унга шу қадар қувват ва шижоат ҳадя этадики, у (киши) икки юз қирқ уч сипоҳ билан, мажбурий эмас, балки уз ихтиёрича, ўн икки минг қонхўр ва қасоскор душман отлиқларга қарши чиқиб жанг қилмоқчи бўлади; етиб келгач, икки кеча-кундуз ичида улардан қургонни тортиб олади, аҳли аёлини асир қилади, барчасини ўқ ёғдирувчи обдор шамшир кучи билан тарқатиб, тузи-тиб юборди; ўзи эса от солиб уларни таъқиб қилади, баҳодирларини қўлатади ва асир олади».¹

Амир Темурнинг ниҳоятда оз сонли аскарлар билан куп мингли душман қўшинига қарши ҳужум қилиб тор-мор этиши жаҳон тарихида учрамайди. Ғалаба шу ҳақда гувоҳлик берадики, шахсан Амир Темурнинг ўзи бир неча минг қўшинни тор-мор этиш чорасини қурган эди. Бундай мисли қўрилмаган ҳарбий маҳоратга эга бўлган давлат арбоби ва лашкарбоши ҳали дунёга келгани йўқ. У шонли ғалабани қўлга киритгандан кейин бутун қиш бўйи Қаршида яшади. Кейинги вақтларда ҳам Амир Темур билан Амир Ҳусайн қўшинлари ўртасида туқнашувлар бўлиб турди. У тиниб-тинчимай Бухоро, Тошкент ва бошқа жойларда ҳам душманга қарши курашни тўхтатмади.

Умуман айтганда Амир Темур 1366—1370 йилларда Илсхужа ва Амир Ҳусайнга қарши икки томонлама жанг билан машғул бўлди. Шу орада Амир Темур биринчи навбатда Мўғулистон хони Илсхужага ҳал қилувчи зарба беришини зарур ҳисоблаб, Амир Ҳусайн билан ярашган ва учрашган вақтлари бўлган. Аммо, Амир Ҳусайн ҳасадгўйлик ва қўра олмаслик устун келиб қандай бўлмасин Соҳибқиронни йўқотишга ҳаракат қилаверди. Шунинг учун ҳам Амир Темур унга қуйидаги шеърни юборган:

*Ерга еткур сабо, ким макр қилмишдир манғо,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анғо.*

¹ Уша асар, 141-бет.

Аммо Амир Хусайннинг Амир Темурга нисбатан душманчилиги тобора кучайиб борди. Чунки Амир Темур туфайлигина озодлик курашининг узил-кесил галабаси кутилмоқда эди.

«Амир Хусайн, — дейди Соҳибқирон, — мен қулга киритган галаба ва ютуқларимни қуролмай, ҳасад ичини емириб, менга ва ҳарамимдаги уз синглисига қуп озор берди. У Мовароуннаҳрни мендан тортиб олишга, мени улдириб, тахтга узи ултиришга бел боғлади. Уртамизда бир неча бор урушлар булиб турган бўлсада барчасида енгилди. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги чегарадан ошган, мени енгиш ва улдиришга оз қолган вақт ҳам бўлди. Айнан шу вақтда қўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз утиришди».¹

Шундай қилиб, Амир Хусайн Амир Темурга қарши курашларда галабага эришолмай борган сари уз мавқеи ва салоҳиятини йўқотиб борди. Ҳатто, ундан энг яқин сафдошлари буйсинишдан бош тортдилар. Низомиддин Шомийнинг сўзи билан айтганда «халқнинг ундан қўнгли совиди. Давлат ва мамлакат аҳолиси ундан юз утирди.»² Амир Хусайннинг адолатсизлиги ва зулми халқнинг барча тоифаларини аллақачонлар нафрати ва ғазабини уйғотган эди. У фақат найрангбозлик ва зуравонлик билан тахтда утирган. Уз-узидан маълумки бундай ҳолатни узоқ давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Уни айниқса Амир Темурга нисбатан гирромлиги ва хоинлиги халқнинг ғазабига ғазаб қушган.

Муҳаммад пайгамбарнинг авлодларидан бири Саййид Барака Амир Темурни буюк зафарлар кутаётганини башорат қилиб, улуг ҳукмдорлик тимсоли ҳисобланган ногора ва байроқни ҳадя этади. Бу туғрида Шарафуддин Али Яздий ёзади: «Маккаи муаззамнинг буюк шарифларидан бири, уз асрида ер юзи сайидларининг пешвоси, зоти шариф Тоҳа ва Ёсин сараланган шодасининг воситаси бўлмиш нақблар пешвоси, муртазои аъзам, улуглиги сифат ва унвонларини келтиришга ҳожатсиз олижаноб Саййид Барака ҳеч қандай ваъда ва олдиндан келишувсиз, кутилмаганда ул ҳуמוюндин манзилда пешвоз чиқди ҳамда

¹ Темур тузуклари, 39-бет.

² Низомиддин Шомий. Уша асар, 79-бет.

салтанат ва подшолик белгиларини англатувчи ногора ва алам (байроқ) келтириб, ҳазрат Соҳибқиронга совға қилди. (Сунгра Аллоҳ) кумагидан илҳомланган ҳолда бахт-саодат сузларини айтиб башорат қушигини каромат пардасида чала бошлади:

*Аллоҳ ҳимояси сенга эрур посбон,
У бошдан бу бошгача сеники жаҳон.
Давлат ноғорасин чал, майдон сенингдур,
Бу олам тангрисининг истаги эрур».¹*

Саййид Бараканинг Амир Темур шаънига айтган сузлари ва башорати фақат унинг узини эмас, балки бутун мазлум халқнинг фикри-зикрини изҳор этган эди. Бу вақтга келиб Амир Темур озодлик рамзи сифатида олиму фозилларни, дин пешволарини, амирларни ва халқ оммасининг диққат марказидан урин эгаллади. Бундан руҳланган Амир Темур узоқ йиллар кутиб келган қулай фурсатни қулдан бой бермасликка аҳд қилиб, ҳал қилувчи жангни бошлаб юборади. У Термиздан уч чақирим наридаги Буё деган жойга келиб урнашади. Бу ерда Саййид Барака билан учрашгандан кейин Сурхондарёнинг юқори оқимида жойлашган Чағониён (Денов яқини)га келиб қушинни тайёрлаш билан шуғулланди. Сунгра Амир Темур Кофарниҳон дарёсининг Амударёга қуйилиш жойидаги ҳозирги Айваж қишлоғига қунади. Курсатилган ерларда турли жойлардан амирлар қушин билан келишиб Соҳибқиронга қушилдилар. Амир Темур Хатлонга, сунгра Амударёдан утиб Афғонистоннинг шиолидаги Хулм мавзесига келиб урнашади. Амир Темур юқорида курсатилган жойларда кучли қушинни ташкил этиб Балхни эгаллаш учун йўлни давом эттиради. Унинг қушинини бир қисми Амир Ҳусайн томонидан юборилган аскарлар билан тўқнашиб қаттиқ жанг қилинди. Душман кучлари мағлубиятга учратилди. Шундан кейин Амир Темур қушинлари Ҳиндувон номли Балх қалъасини қуршаб олдилар. Бу ердаги даҳшатли жангни Шарафуддин Али Яздий шундай тасвирлайди.²

¹ Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 201—202-бетлар.

² Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 207—208-бет.

Жаҳонгир ҳамда гардун ҳайбатли шоҳ,
 Тепадан пастга бошлаб келди сипоҳ.
 Чумоли чигирткадек сонсиз эди,
 Шаҳару қўрғон сари ёпирилди.
 Туронгуруҳдан кўтарилди сурон,
 Қўрқувдан титрар тоғ ва дашт ушал он.
 Отлиқлар от суриб роса жанг қилди,
 Пиёдалар бир-бирига ташланди.
 Ер торайдию, қора бўлди жаҳон,
 Қуёш титради ва ой қўрқди чунон.
 Найзалар қонидан ер ёзиб борар,
 Пистирма камондан ўлим юборар.
 Қоронғу тушгунча уруш тинмади,
 Бирор киши жангдан қўлин тиймади.

Ҳақиқатан ҳам Балх қалъаси учун кураш шу даражада даҳшатли тус олдики, қонлар бамисоли сув каби оқди. Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур ўзининг ёш ўгли Умаршайхни ҳам жангга жалб қилган. Уша жанг куни «амирзода Умаршайх бор-йўғи ун олти

9-расм. Темурийлар давридаги жангчилар.

ёшда эканлигига қарамай баҳодирлик бедовини жанг майдонида чоптириб шижоат ва жасорат курсатди. (Тусатдан), тақдир майдонида бир уқ келиб аёгининг орқасига тегиб тагидан тешиб чиқди. Ул довьорак шаҳзода, ёши кичик булишига қарамай, изтироб чекаётганлигини ҳеч сездирмади».¹

Жанг охирида душманнинг бир ҳарбий қисми қалъани ичидан чиқиб урушни давом эттирдилар. Жанг майдони қонга беланиб уликлар уйилиб кетди. Амир Ҳусайн мағлубиятни бўйнига олиб ва тунда қалъадан яширинча чиқиб жомеъ масжид уртасидаги минорага кутарилиб бекинади. Аммо, у қулга туширилиб улдирилади. Унинг уй-жойлари ва қалъа яксон қилиб ташланди. Иккита угли ҳам қатл қилинди.

Балҳда қулга киритилган шонли ғалабадан сўнг 1370 йил 9 апрелда қурултой чақирилди. Унда Амир Шайх Муҳаммад Сулдуз, Амир Кайхусрав Хатлоний, Амир Улжоту Апардий, Амир Довуд Дуглот, Амир Сарбугой қипчоқ, Амир Жоку барлос, Амир Муайяд Орлот, Бадахшон валийси Шайх Муҳаммад, Ҳусайн-баҳодир, Саййид Барака, Термиз хонзодалари — хонзода Абул Маолий ва унинг биродари хонзода Али Акбар ва бошқа куп нуфузли кишилар қатнашувида Амир Темуристон заминининг ҳукмдори этиб тайинланди.² Шу тариқа буюк Амир Темурнинг куп йиллар мобайнида жанг майдонларида мазлум халққа таянган ҳолда олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли муғуллар ҳукмронлиги купориб ташланди. Уша пайтда у 34 ёшли навқирон йигит эди. Мустақиллик ва озодликнинг тикланиши бутун минтақа халқининг умумий байрамига айланиб кетди. Шарафуддин Али Яздий Соҳибқироннинг хизматларини қуйидагича ифодалайди: «У олам юзини ваҳшат ва ғам-андух губоридан тозалаб, унинг салтанат ва улугворлик чодирини рубъи маскуннинг гир атрофини қуршаб тикди; буюклик ва шон-шухрат баргоҳининг куббасини эса осмон соябонидан (ҳам баландга) утказиб, тинчлик ва омонлик гиламини ёйди; салтанат асосини тўртта асос — давомийлик, барқарорлик, ҳашамат ва ифтихор узра урнатиб мустаҳкамлади; шоҳлик тожини иззату шавкат жавоҳирларию ва ҳашамату улугворлик ёқутлари ила қадаб ясатди.

¹ Уша жойда.

² Уша жойда, 218-бет.

Соҳибқирон кутарди тилла тожни,
 Чарақлатди шоҳликнинг қиличини.
 Шаҳаншоҳлик шукуҳи ила боғлади камар,
 Бутун жаҳон унга бўлди хизматкор.
 Ёмонларнинг ёмонликдан қисқа қилди қўлини,
 Ҳаётнинг ёруғлик сари очди йўлини,
 Темур Тарағай — арслон каби султон,
 Оламни кезиб чиққан шоҳи жаҳон.
 Шундан сўнг шарқий насаб бўлди ҳукмрон,
 Жаҳонни адл ила қилди навқирон.
 Ер юзини зулмдан бошдин-аёқ,
 Қиличининг суви ювганда мутлақ.
 Шамшири безарар жаҳон боғидан,
 Офат илдизини қўпорди тубдан.»¹

Ушбу байтда Амир Темурнинг муғул босқинчиларининг ҳукмронлигини қупориб, халқни ва ватанни зулм ва ҳурланишдан озод этганлиги билан яхши ифода этилган. Унда Амир Темурнинг хизмати жаҳон аҳамиятига молик эканлиги таъкидланиб, унинг оламини яшартирганлиги уқдириб утилган. Шунингдек байтда халқнинг Амир Темурга самимий муҳаббати, ишончи ва умиди изҳор этилган.

Дарҳақиқат Амир Темур қуп мамлакат ва халқларни ваҳшиёна муғуллар ҳукмронлиги зулмидан озод этган эди. Шарафуддин Али Яздийнинг сузи билан айтганда «Ҳеч бир тақаллуфсиз ва мақтовсиз (айтиш мумкинки), бу қутлуг воқеадан олам ва олам аҳлининг ушбу давлат айёмининг давомлилигига ва бул салтанатнинг барқарорлигига бошқа давр ва замонга қараганда, умиди жуда қуп эрур. Шундайки: муътабар оиланинг (пайгамбар авлодлари)нинг ҳимояси ер юзининг ва замоннинг бошқа диёр ва маконига нисбатан тинчлик ва омонлик палоси билан безатилмиш; аҳоли ва шаҳарлар аҳволининг боғлари бузгунчи ва бебош кишилар босқинчилиги ва алдови тиконидан қайчилаб чиқилмиш; халойиқнинг умид ниҳоли адолат ва эҳсон томчиларидан мақсад меваси тутмиш ва тинчлик-хотиржамлик қуланкасини ёймиш; катта-кичикнинг тинчлик ва омонлик экинзорида инъом булутидан (томган) қатралардан орзу шохчасида мурод мева-

¹ Ўша жойда, 219-бет.

си усиш; гузаллар қош ва зулфидан узга жойда эгрилик ва нотугрилиқдан асар қолгани йуқ».¹

Демак, Амир Темур тинчлик, барқарорлик рамзи сифатида машҳур бўлган эди.

У Балхдан Самарқандга йулга чиқиб, Шахрисабзга келиб урнашади. Бу ерда икки ой туриб, янги давлатнинг бошқарув тизимини тузишга киришади. У биринчи навбатда садоқатли ва жангларда фаол қатнашган сафдошларини олий мансабларга тайинлаб, қадриқимматини ўрнига қўйди. Чунончи Довудбекка Самарқанд ҳокимлиги ва девон мансабини берди. Амир Жоку, Амир Сайфиддин, Амир Аббос, Искандар, Олам-шайх, Алка қавчин, Ардашер қавчин, Кимори Ийноққа лашкар амирлиги ва тавочилик мансабини топширди; Амир Сари-Буго, Ҳусайн барлос, Амир Оқбуго, Хожӣ Маҳмудшоҳ, Элчи-баҳодир, Давлатшоҳ бахшиларни девон мири этиб тайинлади; Хитой-баҳодир, Шайх Али-баҳодир, Оқ-Темир-баҳодир, Тобон-баҳодир, Дукана, Бахшишоҳ, Қора-Ҳинду, Тақанақ Алочий-калта, Қирон-Буго-Арслон, Шайх Али ва Оқ-Темирлар баҳодирларнинг сардори вазифасига қўйилди.²

Амир Темур Шахрисабздан Самарқандга келиб уни давлатининг пойтахтига айлантиришга қаратилган чораларни изчиллик билан ошириб борди.

Амир Темур беш маротаба ҳарбий юришларни уюштириб, Хоразмни ҳам эгаллади. Бу билан у Олтин Урданинг Туркистон заминидаги энг муҳим таянчи Хоразмни унинг қулидан озод этди. Ҳамда уни қаттиқ кучсизлантириб, мўғулларнинг ҳукмронлигига яна бир бор зарба берди.

Шундай қилиб, Амир Темурнинг бир неча йиллар давомида олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли 150 йиллик мўғулларнинг ҳукмронлиги купориб ташланди. У мазлум халқнинг озодлик курашига билимдонлик билан бошчилик қилиб ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклади. Миллий давлат ва миллий қушин тузилиб халқ озодлик ва фаровон ҳаёт юзини куришга муяссар бўлди. Буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши Амир Темур ўзининг бутун ҳаётини ўзбек халқининг озодлиги ва тараққиёти учун

¹ Ўша жойда, 220—221-бетлар.

² Ўша жойда, 225-бет.

курашга багишлади. У бу йулда 12 ешидан бошлаб то умрининг охиригача мисли қурилмаган қийинчилик ва азоб-уқубатларни мардонавор бошидан кечирди. Ҳатто бир неча бор улим ёқасида турди. Бироқ ҳеч қандай куч уни хоҳиш-иродасини, ватанга ва халқига содиқлигини сундира олмади. У ҳамиша ватан ишқи ва халқ дарди билан яшаб, жанг майдонларида қаҳрамонлик намуналарини намоиш этди. «Бошимга, — дейди Амир Темур, — пулат дубулга, эғнимга доводий совут кийдим, белимга миср қиличини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига утирдим... Салтанат тунини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, уз тушагимда роҳатда ухлаш, ҳузур-ҳаловатдан воз кечдим. Ун икки ешимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўлаб (ганим) фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳларнинг исёнларини қурдим, улардан аччиқ сузлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан узимни эшитмаган ва қурмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кутариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим.»¹ Дарҳақиқат Амир Темур мустақиллик ва озодликни тиклаш ва тараққиётни таъминлаш, қандай бўлмасин Туркистон заминини жаҳон даврига олиб чиқиш учун тинимсиз курашди. У юз йилларда бир дунёга келади-ган буюк давлат арбоби ва тенги йуқ лашкарбоши сифатида тарихда учмас из қолдирди.

¹ Темур тузуқлари, 49, 54-бетлар.

Чор Россияси ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

ОЛТИН ЎРДА ВА РУС ДАВЛАТИ

Олтин Урда давлати Рус князликлари билан Туркистон замини уртасидаги бамисоли куприк ҳисобланган. Туркий дунесининг таркибий қисми ҳисобланган бу улкан ерлар Россия томонидан босиб олингандан кейингина уни ҳозирги Ўзбекистонга бостириб кириш имконини туғдирди. Шу боис Олтин Урда ва Россия ҳақида тушунча бериш мақсадга мувофиқдир.

Олтин Урда давлати Днепр дарёсидан бошланиб, Волгадан утиб, Шарққа томон ҳузилиб кетган «Дашти Қипчоқ»да юзага келган эди. Мазкур бепоеън ерлар «Туркий дунёси»нинг таркибий қисми ҳисобланган. Бу жойларда туркий давлатлар ташкил топиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди билан жуда яқин алоқалар ўрнатилган.

IX—XI асрларда Дашти Қипчоқдан икки савдо йули булиб, бири — Волга орқали Булғордан Урта Осиё, Кавказ, Эрон ва Узоқ Шарққа, иккинчиси — Дашти Қипчоқдан Қримга, ундан эса Кичик Осиёдаги Трапезунд, Константинополга борган. Айни бир пайтда рус князликларига борилган.

Шунинг учун ҳам Дашти Қипчоқни эгаллашни сиёсий жиҳатдангина эмас, балки иқтисодий нуқтаи назардан ҳам фойдаси беқиёс катта эди. Шуни ҳисобга олган ҳолда муғул қушинлари, Чингизхоннинг невараси, Боту бошчилигида 1236—1239 ва 1239—1242 йилларда бутун Дашти Қипчоқни ва Рус князликларини босиб олиб «Олтин Урда» номида давлатни ташкил этдилар. Бу давлатни таркибига шимоли-шарқда Булғор вилояти, шимолда унинг чегараси рус князликларидан утган, жанубда Олтин Урдага бир томондан Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, иккинчи томондан Дарбандгача ҳузилиб борган Кавказ ва баъзан эса Бокугача кирган. Шунингдек, шимолий Хоразм ва унинг Урганч шаҳри кирган, ғарбда Днепрдан бошланган даштлик-

лар, шарқда эса ғарбий Сибирь ва Сирдарё этақларига-
ча борадиган ерлар кирган.¹

Волганинг қуйи оқимида ҳозирги Астрахань яқинидаги Селитреннов деган жойда Сарой шаҳри бунёд этилиб, Олтин Урда давлатининг пойтахтига айлантирилди. У Сарой Берка шаҳри номида ҳам юритилди. Боту меросхури Беркахон (1257—1266) ҳозирги Царицин яқинида Берка Сарой шаҳрини қурдирди. Бу шаҳар Олтин Урда ҳукмдори Ўзбекхон даврида (1312—1340) пойтахтга айлантирилди. Олтин Урда давлатининг юзага келиши ва унга рус князликларини буйсундирилиши Дашғи Қипчоқда қадимдан давом этиб келаётган туркистонликларни фаолиятига янада қулай шароит яратилди. Шуниси диққатга сазоворки муғул ҳукмдорлари давлатни мустаҳкамлашда ислом дини ва туркистонликларни муҳим урнини ҳисобга олган ҳолда уларга кенг йўл очиб берди.

Олтин Урда давлатининг асосчиси Боту давридаёқ ислом динига эътибор берилиб масчит ва мадрасалар очилганлиги маълумдир. Дастлабки вақтларда муғул ҳукмдорлари ислом динига кирмаган бўлсада, лекин қанчалик вақтларнинг утиши билан улар шунчалик кўп ислом таъсирига тортилди. Ботунинг вориси бўлмиш Беркахон машҳур бухоролик шайх ал-Бахарзийнинг бошчилигида ислом динига кирди. Айниқса, юқорида қайд қилинган Ўзбекхон вақтида Олтин Урдада ислом дини анча ривож топди. Бу ишда Бухоро ва Хоразм дин пешволари жонбозлик курсатдилар.

Муғуллар гарчи ҳукмрон доира ҳисоблансада, лекин улар сон жиҳатидан қипчоқларга нисбатан озчиликни ташкил этган. Шу боис вақтни утиши билан келгинди муғуллар ислом динини қабул қилиб ва турклашиб қипчоқларга сингиб кетди. Пировардида туркий тил давлат тилига айланди.

Туркистонликлар Олтин Урданинг ички ва ташқи савдосида ҳам салмоқли уринни эгалладилар. Олтин Урдада ислом дини ва туркистонликларни савдо фаолиятини кучайиши, унинг маданий ҳаётига таъсир курсатди. Бунда Сарой Берка ва Сарой Ботудаги хоразмликлар яшайдиган маҳаллаларни ҳиссаси катта бўлди. Бу ерларда савдогарлар, ҳунармандлар, дин ва

¹ Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Тошкент, 1956 й, 53-бет.

маданият намояндалари яшаб мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида фаол қатнашганлар.

Хоразмликларни қурилиш ва меъморчиликка ҳам таъсири салмоқли бўлган. Бу тўғрида олим А. Якубовский шундай ёзади: «Бир томондан Сарой Берка билан Сарой Ботунинг ва иккинчи томондан, Урганчининг, гарчи кошинкорлик материаллари юзасидангина булса ҳам архитектура ёдгорликларини таққослаб урганиш шуни курсатадики, хоразмлик усталар узларига хос бўлган ранг-баранг нақш безакларини жило бериб ишлаш хусусиятларини кошинкорлик мозайкаларида такрорлаганлар. Бу ранг-баранг нақшин безаклар Кухна Урганчдаги Турабек хоним мақбараси каби ажойиб бинони ҳозиргача безаб турибди. Шу билан бирга хоразмлик усталар аввалги ишларини такрорлаб қолмай, балки бу янги жойда янги-янги усулларни ҳам яратганлар.

Сарой Беркада XIII—XIV асрларда қурилган турли туман бинолардаги хилма-хил кошинлар коллекцияси бу типик мусулмон саноати бўлганлигини курсатади. Гулларни расмини тур-тур чизиқлар ва безак ҳарфлардан ёзилган арабча хат билан бирга қушиб ишлаш кук, феруза, оқ, яшил, сариқ сирларни Урганч учун жуда ҳам характерли бўлган қизил ранг (анчаб буёв) билан бирга қушиб тасвирлаш, буларнинг ҳаммаси Урта Осиё ва Эрон шаҳарларининг халқлари учун хос бўлган архитектура формалари билан биргаликда Волга буйи шаҳарларига кўчган.»¹

Туркистонликлар тўқувчилик, кулолчилик, сиркор керамика ва бошқа ҳунарлар билан шугулланганлар. Хуллас, улар Сарой Боту билан Сарой Берка сингари йирик шаҳарларни барпо этилиши ва ривожланишида кучли бўлганки, Миср султони Олтин Урда билан алоқада хоразмликлардан фойдаланган. Масалан, Миср султонининг Олтин Урдадаги Алоуддин Ойтуғди номли элчиси хоразмлик бўлган. Ўзбекхон даврида Сарой Беркадаги хоразмликлар маҳалласида яшовчи шайх Нумониддин ал-Хоразмий катта обрўга эга бўлган. Ўзбекхон бу киши билан тез-тез суҳбатда бўлган. Бу шайх асли Урганчли бўлиб, мантиқ, фалсафа ва тил илмини яхши биларди. Хоразмликлар орасида Олтин Урдага қарашли жойларда йирик мансаб-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 144—145-бет.

дорлар ҳам бўлган. Жумладан, XIV асрнинг 30-йилларида Муҳаммадхужа ал-Хоразмий Азов деган вилоятнинг (Азоқтана) амири бўлган. «Олтин Урданинг адабий тили ва адабиётини яратишда ҳам, — деб ёзган А. Ю. Якубовский, — Хоразм катта роль уйнаган. Олтин Урдада чиққан бир неча бадиий асарларнинг тили Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар, яъни Оқ Урда ерлари тил элементлари билан бевосита боғланиш бўлганини курсатади. Ҳар иккала улка (Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар) Олтин Урданинг сўзлашув тилигагина эмас, балки майдонга келаётган Олтин Урда ёзувига айниқса, унинг бадиий адабиётига ҳам доимо таъсир курсатиб келган. Волга бўйи шаҳарларида хусусан иккала Саройда бу соҳада анча иш олиб борилган.»¹

Шубҳасиз Хоразм маҳалласида хоразмликларгина эмас, балки бухороликлар, самарқандликлар, тошкентликлар ва фарғоналиклар ҳам бўлган. Бироқ хоразмликлар кўпчиликти ташкил этганликлари туфайли маҳаллалар улар номида юритилган.

Олтин Урда вақтида туркистонликлар билан рус князликлари ўртасидаги алоқа анча жонланган. XIV асрни биринчи ярмида Нижний Новгородда кўп сонда Хоразм ва Бухоро савдогарлари бўлганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.² Шунинг курсатиб ўтиш лозимки, Олтин Урда пойтахти — Саройда русларнинг ҳам турар жойлари бўлган. Шунинг учун 1261 йилда Саройда махсус православ епархияси ташкил қилинган бўлиб, бу епархияга саройдан ташқари Перяслав Киевский шаҳри ҳам кирган. Бу ҳолат Саройда яшовчи туркистонликлар билан руслар ўртасида яқиндан алоқа ўрнатишга олиб келган. Туркистонликлар Олтин Урдани рус князларидан олинадиган солиқларнинг ялписига сотиб олганлар.³ Шубҳасиз, улар рус ерларида солиқларни ундириш билан бир қаторда савдо-сотиқ билан ҳам шуғулланганлар.

Айрим маълумотларга кўра рус ҳунармандлари Урганчга келиб ўрнашган вақтларда бўлган.⁴ Кўп рус князликлари «ерлиқ олиш учун фақат Олтин Урда-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 147-бет.

² МИУТТ ССР, 61-бет.

³ Журнал МВД. 1939, № 100, С. 357.

⁴ Первые русские научные исследования Уст-Юрта, 1963, С. 6.

нинг пойтахти — Саройга эмас, балки Муғилистонга буюк хон қароргоҳига Туркистон орқали борардилар.»¹

Шуни айтиб ўтиш лозимки дастлабки вақтларда Олтин Урда ҳукмдорлари рус князликларида ўз вакиллари (босқоқларни) тайинлаб иш юритган булсалар кейинчалик солиқ ва улпонларни тўплаш ва топшириш рус князларини зиммасига юкланди. Улар рус князликларини ички ишларига деярлик аралашмади. Натижада рус князликлари ўртасида яккахокимлик учун курашлар давом эта берди. Айни бир пайтда Швед, Немис рицарлари ва Литва князлари билан уруш олиб борилаверди.

Рус князликларидан солиқ олиш билан чегараланиб уларни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қаттиқ назорат остига олмаслик уларни пировардида қаддини ростлаш ва кучайиб боришига замин ҳозирлайди. Бунда Олтин Урда ҳукмдорларининг тахт учун олиб борган даҳшатли урушлари ҳам русларга жуда қўл келди. Бу борада Амир Темурни Олтин Урдага қарши ҳарбий юришларда рус князликларига мустақилликка эришишида катта имкониятларни туғдирди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ОЛТИН ЎРДАГА ЗАРБАСИ

Амир Темур давлатини кучига куч қўшилиб жаҳон даврасидаги мавқеини ошириш Олтин Урда манфаатларига путур етказадиган бўлиб қолди. Айниқса, унинг таркибидаги Шимолий Хоразмнинг Амир Темур томонидан босиб олиниши катта зиён келтирди. Бундан ташқари Амир Темурнинг ўзи Олтин Урдани келажакда сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан хавфлилигини яхши биларди. У Олтин Урдада ўз таъсирини ўрнатиш учун у ердан кечиб келган тахт даъвогари Тўхтамишни ҳарбий куч билан таъминлаб 1376 йилда икки маротаба Урдага қўшин жунатди. Тўхтамиш 1379 йилдагина Темурни ёрдами билан Олтин Урдани бир қисми бўлмиш Оқ Урда тахтини эгаллади. Шундан кейин у Олтин Урда тахтини қўлга киритиш учун Мамайхонга қарши юриш қилиб мағлубиятга учратди. Шу равишда Тўхтамиш бутун Олтин Урдани яккахокимлигига эришди. Шундан кейин у Амир Темурни барча яхши-

¹ Уша жойда.

ликлари ва ёрдамини назар-писанд қилмай Туркистонни эгаллаш ҳаракатига тушди. У 1387—1388 йилларда Амир Темур Эрондалигида Туркистонга ҳужум қилди. Бундан хабар топган Амир Темур дарҳол ватанига қайтишга мажбур бўлди. Аммо Тухтамиш қурқиб қочади. Хоразм ҳукмдори Сулаймон Суфи Тухтамиш билан тил бириктириб Амир Темурга қарши бош қутарган эди. Шунинг учун Амир Темур 1386 йилда Хоразмга ҳарбий юриш қилиб уни қайта буйсундирди. Тухтамиш эса Амир Темурга қарши ҳаракатни давом этдиради. Шунинг учун Амир Темур Олтин Урдага 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда катта ҳарбий юриш қилиб Олтин Урда тинкасини қуритди. Айниқса, 1391 йилда ҳозирги Самара шаҳри ва Чистопол оралигида жойлашган Қундузча деган жойдаги урушда Тухтамиш қушинларини қаттиқ зарбага учраши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинги 1395 йилдаги Амир Темур ва Тухтамиш қушинлари уртасидаги жанг шимолий Кавказдаги Тероқ дарёсини ёқасида содир бўлди. Бу жангда Тухтамиш кучлари шу даражада қаттиқ зарбага учрадики, у шундан кейин узини унглай олмади. Амир Темур бу ғалабадан сунг Олтин Урдани Сарой Берка, Астрахан, Қрим ва Қора денгиз бўйларидаги шаҳарларини, Азовни ва шимолий Кавказни эгаллаб қолди. Шу равишда Олтин Урда Амир Темур давлатига қушиб олинди.

Едигей, Темур Қутлуг ва бошқа Олтин Урданинг амирлари Амир Темур ҳузурига қочиб келиб Тухтамишга қарши урушларда фаол қатнашган эдилар. Амир Темур ғалабадан кейин Едигей Чингизхон хонадонидан бўлмаганлиги учун Олтин Урда тахтига Темур Қутлугни, сунгра унинг авлодларини утказди. (1397—1419). Бу хон Олтин Урдани қаддини бир мунча ростлашга эришди. Аммо Амир Темур Олтин Урда шаҳарларини остин-устин қилиб қушинларини шу даражада мажақлаб ташладики, бамисоли бели букчайтирилиб қуйилди. Бу ҳолат Амир Темур давлатига нисбатан кучли рақобатни ва хавфни бартараф қилиши билан бир қаторда рус князликларини мустақилликка эришишини таъминлашда муҳим омиллардан ҳисобланади.

«1395 йилда, — деб ёзган эди А. Якубовский, — Темурнинг Тухтамиш устидан қозонган ғалабаси, Астрахон ва айниқса Олтин Урда пойтахти Сарой Берка-

нинг хароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фақат Урта Осиё ва уша вақтдаги жанубий-шарқий Европа учунгина эмас, балки рус учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди... Тухтамишни енгилш билан рус ерига объектив суратда хизмат курсатган. Лекин шундай бўлиб чиқишини уни ўзи мутлақо пайқамаган».¹ Иккинчи бир рус тарихчиси Соловьев ҳам шунга ўхшаш баҳони берган: «Темур Олтин Урдани тор-мор қилгандан кейин Москва князи учун у узоқ вақтгача хавф-хатарсиз бўлиб қолди».²

Дарҳақиқат, Амир Темур рус князликларини олдини тўсиб турган тўғонни — Олтин Урдага қақшатгич зарба бериб, келажакда қудратли рус давлатини юзага келишига мутлақо ўзи ўйламаган ҳолда беқийёс катта шароитни яратди. Тухтамишнинг мағлубияти Олтин Урдани ҳалокатга олиб келган эди.

Тухтамишхонни Мовароуннахрни эгаллаш учун уюштирган ҳарбий юришининг заминиди фақат иқтисодий манфаат мақсад ётмаган эди. Зеро, у ҳокимиятни Амир Темурдан тортиб олиб, унинг қўли остидаги мамлакатларда муғулларнинг ҳукмронлигини қайта тиклашни кузлаган эди. Буни яхши англаган Соҳибқирон муғулларнинг энг қудратли ва хавфли таянчи бўлмиш Олтин Урдани тағ-томири билан қўприб ташлади. Шундай қилинмаганда вақти келиб муғуллар ўзларининг собиқ ҳукмронлигини тиклаши ҳеч гап эмас эди.

XV асрнинг биринчи ярмида Олтин Урда харобаларида Қрим ва Қозон, кейинчалик Астрахон ва Сибирь хонликлари пайдо бўлди. 1480 йилда эса рус князликлари ҳам Олтин Урда қарамлигидан қутилди. 1502 йилда Қрим хони Олтин Урданинг охириги ҳукмдорини тор-мор этиб, уни тамомила тугатди. Уша вақтларда Оқ Урданинг³ ҳукмдори Шайбониҳон Туркистонга бостириб кириб Темурийлар давлатини ағдариб, ўз ҳокимиятини ўрнатди. У билан улкага кўчиб келган қабилалар тили ва дини бир маҳаллий туркий аҳоли билан аралашиб кетди. Шуни эслатиб ўтиш лозимки,

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Уша асар, 317—318-бетлар.

² Уша жойда.

³ XV аср бошларидан Олтин Урда Кўк Урда ва Оқ Урдага бўлиниб, Оқ Урда Кўк Урдага қарам эди. Оқ Урдани таркибига Сирдарё ҳавзаси, Қозоғистон, ғарбий Сибирнинг шаҳарлари ва бошқа аҳоли турар жойлари ҳамда даштлари ва ўрмонлари кирган.

Амир Темур Тухтамишни тор-мор этиб, тақдирини ҳал этган булса вақти келиб Олтин Урда ҳукмдорларининг авлодлари, хусусан Шайбониҳон Темурийлар давлатини ағдариб, ҳисобни баробар қилдилар. Шайбонилар ва у билан кучиб келган қабилалар Туркистондаги туб аҳоли билан аралашиб кетдилар. Уларни ҳукмронлик вақтида Темурийлар даврида не машаққатлар ва қурбонлар эвазига қулга киритилган марказлашган давлат, тараққиёт соғурилди. Улка Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларидан иборат уч қисмга парчаланди.

XVI асрнинг урталарида рус давлати Қозон (1552) ва Астрахон (1556) хонликларини босиб олди. Сунгра Сибирь хонлиги ҳам урушиб олинди. Шу равишда Волга буйларида, Уралда, Қора денгиз қирғоқларида ва Сибирда икки минг йилдан ортиқ даврда славяндарга, шу жумладан русларга тусиқ бўлиб турган туркий давлатлар урнини рус давлати эгаллаб, олтин, қумуш, темир, қумир, урмонлар, унумли ерлар ва бошқа табиий бойликларни ҳамда оламшумул аҳамиятга молик қарвон йўллари сингари битмас-туганмас хазинани қулга киритди. Бу билан рус давлати «ғижжа мойга ботди» ва тобора кучайиб барча имкониятларга эга бўлди.

Олтин Урдани парчаланиши ва қулаши у ерда қурбонлар мобайнида уз мавқеини сақлаб келаётган Туркистон улқасининг манфаатларига катта зиён келтирди. Чунки у жойлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалар Туркистонда, айниқса, Хоразм воҳасида ишлаб чиқариш қучларининг ўсишида ва тараққиётида муҳим ўринни эгаллаган эди.

XIV асрнинг охирлари — XVI асрлар мобайнида рус князликларини бирлаштирилиши асосида марказлашган Рус давлати ташкил топди. Қанчалик вақтларнинг ўтиши билан собиқ Олтин Урда ерларида рус шаҳарларини, ҳарбий истеҳкомларини, тоғ қонларини ва заводларини сони шунчалик қўпайиб борди. Қўрсатилган жойларда рус давлати уз мавқеини мустаҳкамлаб олганидан кейин Туркистонни ҳам бўйсундириш ҳаракатига тушди.

1717 ЙИЛДА ЧОР РОССИЯСИНИНГ ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҲАРБИЙ ЮРИШИ

Русларнинг бу хонликка бостириб киришга ури-нишлари XVII асрнинг бошларига тугри келади. Ёйиқ (Урал) дарёсини атрофларида жойлашган рус казакла-ри Урганч шаҳри томон йулга чиқадиладар.¹ Хоразмда улар куп бойликларни қулга киритадиладар. Бу хусусда Абулғози уз асарида шундай ёзади «Ёйиқ (Урал) теган-да юругон уруснинг (руснинг) қозоқиндин минг киши саратоннинг аввалги кунни гофил келиб Урганчнинг қалъасига кирди. Шаҳарда равиятин узга киши йуқ эди. Хоннинг урдаси ва сипоҳ халқи Аму сувининг ла-бида эрдиладар. Хевакда хонга киши чоптурдиладар. Етти кунда хон келди.

(Казаклар) Урганчда равиятдин минг кишини улдирди ва минг қиз билан жувонни олди. Минг аро-бага яхши моллардан юклади. Буз ва буёғли палос ва тун, тушак-ястук, мундоғ нарсаларнинг барчасини утга ёқди. Буларни саранжом қилгунча етти кун бўлди. Андин сунг (казаклар) Урганчдин чиқиб дарё лабига юруди. Араб Муҳаммадхон олдига бориб урқаз-ди ва жанг қилди. Икки кун урушдиладар, учинчи кунни жибни, зур қилиб олиб, таки босиб утди. Урус пиеда, бизнинг отни илғоб икки фарсанг ер юзунда яна ур қазиб жанг қилдиладар. Бизнинг халқнинг арази бу ким, иссиқ кунда чўлда ола кўради; сувга боргандин тугайди урус бир кунда қалъа солур. Андин сунг урус-га киши юборурлар. Андан кумак келур. Ушбу ерда барчамиз қирилади деб, зур қилдиладар. Урус юклаган сувини тамом қилди. Урушдиладар, урус қон ича бошла-ди.² Бешинчи кунни қонни ҳам тавосутти. Ўзбек ҳар ердан туп-туп булиб чопти. Урусни ултуриб-ултуриб қайтди. Ул аробадан чиқиб урушар эдиладар. Ахир аро-банинг ичиндан чиқа билмади. Ожиз бўлди. Еттилан-чи кунни барча иттифоқ бирлан чоптилар. Аробага кел-гандан сунг отдин тушиб куран ичига кириб қилични қуя бердиладар. Халқ улжага бўлгонда юз урус кечиб дарё лабига бориб туқ қаълисининг қуйисида яғочдин қалъа солиб балиқ олиб еди-да ултурди. Араб Муҳам-

¹ Центральный государственный военный исторический архив России (ЦГВИА).

² Бу ерда ярадор казакларни қонини ичиш назарда тутилган.

мадшоҳ бориб кабади. Таки ун беш кунда олди.»¹ Абулғозининг мазкур ноёб маълумоти шу ҳақда гувоҳлик берадики рус казаклари Урганчда қароқчилик билан шугулланиб аҳолига қаттиқ азоб берган. Улар яхши қуролланганларки тамомила қириб ташлаш учун 15 кун кетган. Кейинги вақтларда ҳам рус казакларининг атаман Нечаев бошчилигида Урганчга бостириб кирганликлари маълумдир. Улар бу ердан кўп бойликларни олиб кетаётганларида хон аскарлари томонидан қириб ташланган. Бу маълумот Абулғози асарида шундай таърифланган. «Мен дунёга келган йилининг аввал баҳорида ун етти киши урусга савдога кетар. Куш Ёйиқ (Урал) теганда минг казак урус бор эканди. Йулда анча учрай қолур, иккинчиси ултурур, сақлаган кишиларидин Урганчнинг хабарин сурар. Анинг бири-си Туркистонлик экандур. У айтур, Урганчнинг шаҳринда сипоҳдин бир киши йуқ. Сипоҳнинг яқин ултургани отлиққа бир кунлик йул. Шаҳарда танхо раъвийат турур. Бир тарафи чўл йулидин юз минг лашкар борса, шаҳарга кирганда қураар. Андин илгари кўрмас. Ёт юртли киши анча қулиндан ва тилиндан келган сайи бирлан хушомадим қилди, урус бунинг сўзина фирифта бўлиб туркистонлини бошчи қилиб, минг киши келиб Урганчнинг мирзо дарвозасиндин қирибди...

Отамиз (араб Муҳаммадшоҳ) урусдан бир киши қўймай қириби эркандур. Бу воқеадин қирқ кун ўтгандан кейин биз (Абулғози) дунёга келибмиз. Отамиз айтибди: «Бизга бир ғазот муяссар бўлди. Шунинг йули ва қадами муборақ бўлди ва таки мунинг онасининг жамоатини ғозиглар дерлар, ул нисбати ҳам бор деб, отимни Абулғози куюб турарлар.»² Бинобарин, мазкур сатрлардан биз русларни бостириб киришларига қарши кураш ва ғалаба шарафига унинг исмига «ғози» сўзи қўйилганлигини биламиз. Бу у тугилганда қўйилган эди.

Рус казаклари икки маротаба қириб ташланганларига қарамай яна бир бор атаман Нечай бошчилигида Урганч томон отланганлар. Аммо, улар йулда қаттиқ совуқ ва бурунга учраб очликка ва дардга чалинадилар. Ҳатто ўз шерикларининг улик гуштини ейишга

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. Тошкент, 1992, 158—159-бетлар.

² Уша асар, 167-бет.

мажбур бўлганлар. Шу равишда улар йўлларда қири-
либ кетганлар. Пётр I замонида рус давлати фақат Ов-
рупадагина эмас, балки узбек хонликларини куз унги-
да ҳам қудратли мамлакат сифатида гавдаланиб турар-
ди. Шунинг учун ҳам хонликлардаги айрим юқори та-
бақа вакиллари тахт учун курашларда ватанига хоин-
лик қилиб рус давлатига таянишга уринганлар. Маса-
лан, рақиблари ва душманлари устидан юрагини
ҳовучлаб тахтада утирган Хива хони Исроқ ога Шониез
(1694—1701) 1700 йилда Дустбек Баҳодирни Россияга
юбориб савдо-сотиқни ривожлантириш таклифи би-
лан бир қаторда хонликни рус давлати тобелигига
олишни Пётр I дан суради. Шундан кейин Пётр I бу
таклифни бажонидил қабул қилиб уша йилнинг 30
июнида Хива хонлигини Россия тобелигига олиш
ҳақида фармон чиқарди. Бу тўғрида Дустбек Баҳодир
орқали махсус ёрлиқ юборди. Ёрлиқда Хива хонлиги-
нинг рус давлати тобелигига утганлиги уқтириб утил-
ган. Бу билан бир қаторда Исроқ ога Шониезнинг Рус
давлатига содиқ бўлиши курсатиб утилган. Аммо Хива
хонлигини Россия тобелигига олиниши ҳақидаги так-
лиф бир гуруҳ ватан хоинларини истагини ифода эт-
ганлиги учун қозоғдагина қолди холос. Бунинг устига
йўлнинг узоклиги ва азоб-укубатлари Россияни хон-
лик устидан назоратни урнатиш имконини бермади.
Буни устига Пётр I купроқ Швеция ва Туркия уруши
билан банд эди.

1703 йилда Хива хони Араб Муҳаммад II (1701—
1712) номидан юқорида қайд қилинган Дустбек
Баҳодир Астрахан орқали Москвага элчи сифатида
келди. У бу гал ҳам савдони ривожлантиришни ва Хи-
ва хонлигини рус давлати тобелигига олинишини қай-
та суради.¹

Натижада Пётр I Хива хонлигини рус давлати
тобелигига олиш ҳақидаги иккинчи маротаба фармон
чиқарди.² Бу ҳақдаки, шунингдек узаро элчилик ва
савдо алоқаларини самарали давом эттириш син-
гари масалаларни ўз ичига олган Пётр I ёрлиги
элчи орқали Хива хони Араб Муҳаммад II га юбо-
рилди.³

¹ Полное собрание Российских законов. СПб. 1830. С. 216.

² «Московские ведомости», 1703, апрель.

³ Центральный государственный архив Древних актов России (ЦГАДА).
Ф. 109, «Бухарское дело», Кн. I, ч. I, Л. С. 109.

Юқорида курсатилган сабабларга кура Хива хонлигини Рус давлати тобелигига олиш тугрисидаги фармони бу гал ҳам амалга ошмади. Пётр I томонидан урушларни узлуксиз давом эттирилиши давлат хазинасига сезиларли путур етказмоқда эди. Натижада олтинга булган муҳтожлик купайиб борди. Шунинг учун Пётр I уруш харажатларини қоплаш ва армияни таъминлаш мақсадида ҳукумат сенатига «Олтин давлатнинг қон томиридир» деб хат ёзиб, олтин-қумуш конларини қидириб топиш зарурлигини уқдириб ўтди. Худди шу вақтда, яъни 1713 йилда Нафасхужа номли туркман Астраханга бориб, Амударёдан олтин қум олинганлиги ва ўтмиш замонларда уни Каспий денгизига қуйилганлиги ҳақида рус ҳукуматиға маълумот берди. Шу билан бирга Амударёни Каспийга буриш мумкинлигини ва бу ишга туркманларнинг ердам беришларини айтган. Айни бир вақтда Сибирь генерал-губернатори Гагарин Шарқий Туркистоннинг Ёркент шаҳридаги дарёда ҳам олтин қуми борлиги ҳақида Пётр I га маълумот берди. Бундай хабарлар Пётр I ни шошилтириб қўйди. У 1714 йилда Сибирь орқали Ёркентга ҳарбий юришни уюштириш ҳақида Сибирь генерал-губернаторига фармон берди. Шунга биноан тайёргарлигидан кейин 1715 йилда Бухгольц бошчилигида 1500 кишилик қўшин Ямишев кулига бориб қалъа қурди. У бу ердан Ёркентга юриши лозим эди. Бироқ Шарқий Туркистонда ва атроф жойларда ҳукмронлик қилаётган қалмоқлар Ямишевда қалъа қурилишига қаттиқ қаршилиқ курсатдилар. Узоқ қамалдан сўнг Бухгольц қалъани ташлаб Ом дарёсини қиргоғига қайтди. Бу ерда у Сибирь генерал-губернатори Гагариннинг буйруғи билан Омск қалъасини барпо этади. Шу тарзда Пётр I нинг барча ҳаракати беҳуда кетади. Аммо у Хива хонлигини босиб олишга қаттиқ киришган эди. 1714 йилнинг 19 майида Пётр I Хива хонлигини забт этиш ҳақидаги фармонни ҳукумат сенатига юборди.¹ 1716 йилни 14 февралда Пётр ҳарбий юришни бошлиғи қилиб тайинланган Бекович-Черкасский билан шахсан суҳбатлашиб амалга ошириладиган вазифаларни белгилаб беради. У бу ҳақда ҳукумат сенатига хабар бериб тайёргар-

¹ ЦГВИА России, д. 35., л. 57.

мажбур булганлар. Шу равишда улар йулларда кири-либ кетганлар. Пётр I замонида рус давлати фақат Ов-рупадагина эмас, балки узбек хонликларини куз унги-да ҳам қудратли мамлакат сифатида гавдаланиб турар-ди. Шунинг учун ҳам хонликлардаги айрим юқори та-бақа вакиллари тахт учун курашларда ватанига хоин-лик қилиб рус давлатига таянишга уринганлар. Маса-лан, рақиблари ва душманлари устидан юрагини ҳовучлаб тахтда утирган Хива хони Исҳоқ ога Шониез (1694—1701) 1700 йилда Дустбек Баҳодирни Россияга юбориб савдо-сотиқни ривожлантириш таклифи би-лан бир қаторда хонлиқни рус давлати тобелигига олишни Пётр I дан суради. Шундан кейин Пётр I бу таклифни бажонидил қабул қилиб уша йилнинг 30 июнида Хива хонлигини Россия тобелигига олиш ҳақида фармон чиқарди. Бу тўғрида Дустбек Баҳодир орқали махсус ёрлиқ юборди. Ёрлиқда Хива хонлиги-нинг рус давлати тобелигига ўтганлиги ўқтириб ўтил-ган. Бу билан бир қаторда Исҳоқ ога Шониезнинг Рус давлатига содиқ бўлиши кўрсатиб ўтилган. Аммо Хива хонлигини Россия тобелигига олиниши ҳақидаги так-лиф бир гуруҳ ватан хоинларини истагини ифода эт-ганлиги учун қоғоздагина қолди холос. Бунинг устига йўлнинг узоқлиги ва азоб-уқубатлари Россияни хон-лик устидан назоратни ўрнатиш имконини бермади. Буни устига Пётр I кўпроқ Швеция ва Туркия уруши билан банд эди.

1703 йилда Хива хони Араб Муҳаммад II (1701—1712) номидан юқорида қайд қилинган Дустбек Баҳодир Астрахан орқали Москвага элчи сифатида келди. У бу гал ҳам савдони ривожлантиришни ва Хи-ва хонлигини рус давлати тобелигига олинишини қай-та суради.¹

Натижада Пётр I Хива хонлигини рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги иккинчи маротаба фармон чиқарди.² Бу ҳақдаки, шунингдек узаро элчилик ва савдо алоқаларини самарали давом эттириш син-гари масалаларни ўз ичига олган Пётр I ёрлиги элчи орқали Хива хони Араб Муҳаммад II га юбо-рилди.³

¹ Полное собрание Российских законов. Спб. 1830. С. 216.

² «Московские ведомости», 1703, апрель.

³ Центральный государственный архив Древних актов России (ЦГАДА). Ф. 109, «Бухарское дело», Кн. I., ч. I, Л. С. 109.

Юқорида курсатилган сабабларга кура Хива хонлигини Рус давлати тобелигига олиш тўғрисидаги фармони бу гал ҳам амалга ошмади. Пётр I томонидан урушларни узлуксиз давом эттирилиши давлат хазинасига сезиларли путур етказмоқда эди. Натижада олтинга булган муҳтожлик купайиб борди. Шунинг учун Пётр I уруш харажатларини қоплаш ва армияни таъминлаш мақсадида ҳукумат сенатига «Олтин давлатнинг қон томиридир» деб хат езиб, олтин-қумуш конларини қидириб топиш зарурлигини уқдириб ўтди. Худди шу вақтда, яъни 1713 йилда Нафасхужа номли туркман Астраханга бориб, Амурдариан олтин қум олинганлиги ва ўтмиш замонларда уни Каспий денгизига қуйилганлиги ҳақида рус ҳукуматига маълумот берди. Шу билан бирга Амурдариан Каспийга буриш мумкинлигини ва бу ишга туркманларнинг ердам беришларини айтган. Айни бир вақтда Сибирь генерал-губернатори Гагарин Шарқий Туркистоннинг Ёркент шаҳридаги дарёда ҳам олтин қуми борлиги ҳақида Пётр I га маълумот берди. Бундай хабарлар Пётр I ни шошилтириб қўйди. У 1714 йилда Сибирь орқали Ёркентга ҳарбий юришни уюштириш ҳақида Сибирь генерал-губернаторига фармон берди. Шунга биноан тайёргарлигидан кейин 1715 йилда Бухгольц бошчилигида 1500 кишилиқ қўшин Ямишев қўлига бориб қалъа қурди. У бу ердан Ёркентга юриши лозим эди. Бироқ Шарқий Туркистонда ва атроф жойларда ҳукмронлик қилаётган қалмоқлар Ямишевда қалъа қурилишига қаттиқ қаршилиқ курсатдилар. Узоқ қамалдан сунг Бухгольц қалъани ташлаб Ом дарёсини қирғоғига қайтди. Бу ерда у Сибирь генерал-губернатори Гагариннинг буйруғи билан Омск қалъасини барпо этади. Шу тарзда Пётр I нинг барча ҳаракати беҳуда кетади. Аммо у Хива хонлигини босиб олишга қаттиқ киришган эди. 1714 йилнинг 19 майида Пётр I Хива хонлигини забт этиш ҳақидаги фармонни ҳукумат сенатига юборди.¹ 1716 йилни 14 февралда Пётр ҳарбий юришни бошлиғи қилиб тайинланган Бекович-Черкасский билан шахсан суҳбатлашиб амалга ошириладиган вазифаларни белгилаб беради. У бу ҳақда ҳукумат сенатига хабар бериб тайёргар-

¹ ЦГВИА России, д.35., л.57.

лик ишларини диққат ва пухталиқ билан куришни буюради.¹ Уша курсатилган куни давлат канидлери Г. Головкин ҳам Пётр I нинг фармонини йуналишини сенатга махсус хат орқали тушунтирди. Бунда подшоҳ олий хазратларини Бекович-Черкасский бошчилигида Хива хонлигига қарши ҳарбий қушин юборишга қарор қилинганлиги эслатиб Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорлари номига, рус давлатини расмий ёрлиғларини (грамоталарини) юборилиши ҳамда у томонларга савдогарларни ҳам жунатилиши лозимлиги баён этилган.² Шахсан Пётр I нинг қули билан ёзилган курсатмада Бекович-Черкасскийни зиммасига юклатилган вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Бир вақтлар Амударё Каспий денгизига қуйилдиган жойда 1000 киши сиғадиган ҳарбий истехком қурилсин. Амударёни оқимини ва туғонларини синчковлик билан урганиб, имкони бўлса, эски йулига буриб юборилсин. Орол денгизига сувни йуналтирадиган туғонлар бузилсин. Бу ишларни бажаришга қанча кишилар керак бўлиши аниқлансин.

2. Хива хонлигининг Рус давлати тобелигига утишига эришилсин ҳамда бизни манфаатларимизга хизмат қилиши шарти билан ҳарбий қисм қолдирилсин. Агар хон рози бўлса ва шароити кутарса, ҳарбий қисмни бир йил давомида таъминлаш кафолати олинсин, кейинги йиллардаги харажатлар эса унинг зиммасига юклатилсин.

3. Агар Хива хони розилиқ билдирса у вақтда ундан ўз кишиларига икки русни қушиб Сирдарё суви бўйлаб олтин борлигини аниқлаш учун Ёркентга жунатилсин. Шунингдек, савдогарларимизни Амударё бўйлаб Ҳиндистонга боришлари учун кемалар берилиши хондан сўралсин. Савдогарлар кетаётганларида қуруқлик ва сув йулларини, дарё ва кулларни, айниқса, Ҳиндистонга борадиган сув йулини яхши ургансинлар ва маълумотлар тупласинлар. Агар савдогарлар Ҳиндистонга Каспий денгизига борадиган йул борлигини эшитсалар у вақтда шу йул билан орқага қайтсинлар ва кўрганларини қоғозга туширсинлар.

4. Хива хонлигида Бухоро хонлигини рус давлати

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, 57-бет.

тобелигига утишга хоҳиши борлиги ёки йўқлиги билинсин. Бордию бундай истак булмаса дустлик муносабатлари урнатилсин.

5. Курсатилган топшириқларни амалга ошириш учун 4000 кишидан иборат мунтазам қўшин ва кераклигича кемалар ажратилсин. Бундан ташқари Ёйиқ казакларидан 1500, эшкакчилардан 500 ва отлиқлардан 100 киши берилсин. Улар савдо қарвонларини муҳофаза қилиш ниқобида Астрахандан ҳарбий қалъа ва шаҳар қуриладиган жойга, яъни Каспийнинг шарқий қирғоғига юборилсин. Қўшин командирлари барча жойлардаги туб аҳолига нисбатан хушмуомалада булсинлар. Шаҳарни қуриш учун зарур булган бел ва чукичлар берилсин.

6. Денгиз офицерларидан поручик Кожин ва навигаторлардан 5 ёки кўпроқ кишилар ҳарбий қисмга қўшилсин. Кожин савдогарлар ниқобида иш юритиши, навигаторлар эса Ёркентга юборилиши даркор. Кулюмов уқув юрти талабаларидан икки инженер олинсин. Кожин зиммасига борган жойида молларни турларини ва умуман савдо-сотиқни яхши урганиш юклатилсин. Унга савдогарлардан икки киши бирки-тилсин. Булар кекса булмасинлар.»¹

Қурилиб турибдики, Пётр I Каспий денгизининг шарқий қирғоқлари ва Хива хонлигини ҳамда иложи топилса Бухоро хонлигини ҳам ўз таъсир доирасига тортишга қаттиқ киришган. Бу ҳол Рус давлатининг чегарасини кенгайтиши ва манфаатларини таъминлаши турган гап эди. Пётр I кучли флотга эга булганлигини ҳисобга олиб Амударёни Каспийга буриб, сув йўли орқали Хива ва Бухоро хонликларига, Ҳиндистонгача боришни уйлаган. Аммо, у Амударёни йўлини узгартиришни ута қийинлигини, қатта куч ва маблағ сарфланишини ҳисобга олмай хом-хаёл билан иш юритган.

1717 йилни 14 мартада Бекович-Черкасский Пётр I фармонини амалга оширишга қаратилган талабларни ҳукумат сенатига қуйидаги тарзда маълум қилади:

1. Мунтазам қўшиндан — 400, драгунлардан (отлиқлардан) — 1500, пиеда аскарларни офицерлари билан биргаликда — 2500, казаклардан 2000 кишини кийим-кечаклари билан, озиқ-овқатлари ва маошлари билан биргаликда берилсин.

¹ Уша жойда, 58-бет.

2. Каспийнинг шарқий қирғоғига қуруқ йул билан бориш учун белгиланган 2000 кишидан иборат аскарларга камида бир йилга етадиган озиқ-овқатлар, арава-лар ва бошқа нарсалар ажратилсин. Шунингдек, Каспий денгизини қирғоғида ҳарбий қатъа қуриш учун жунатиладиган аскарларга тегишли озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни олиб боришга кемалар берилсин.

3. Савдогарлар ниқобида Сирдарё бўйлаб Ёркентга олтин қидиришга ва Амударё бўйлаб Ҳиндистонга борувчи кишиларга маблағ ажратилсин. Улар шу даражада кўп ва яхши моллар билан таъминлансинларки, у жойларда ҳеч қандай шубҳа уйғотмасин.

4. Агар Ҳива хони 500 кишилиқ гвардияни сураб қолса у вақтда уларни бир йил муддат билан таъминлашга маош ажратилсин.

5. Ҳива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорларига давлат ёрлиқлари (грамоталари) тайёрлансин.

6. 24 та тўпчилар, 2 та инженер, 3 та даволовчи ва кўп дори-дармонлар берилсин.¹

Демак Ҳива хонлигида қолдирилган рус аскарларини сони 500 киши ҳисобидан белгиланган. Ҳиндистон ва Ёркентга борувчи кишилар аслида савдогарлар бўлмай айғоқчи эдилар. Уларга сиёсий ва иқтисодий маълумотларни қўлга киритиш топширилган. 1717 йилни 14 мартада ҳукумат сенати Бекович-Черкаскийни талабларини тўла қондириш ҳақида қарор қабул қилди. Жумладан, Ҳиндистонга борувчи «савдогарларга» Москва ва Астраҳанда турли моллар сотиб олишлари учун ўша вақт учун салмоқли ҳисобланган 5000 сум ажратилди. Ёркент шаҳрига 5 киши юбориш ва уларни маблағ билан таъминлаш ҳақида курсатма берилди.² Ҳарбий қисмни Қозон, Астрахан, Саратов, Дмитриев, Царицин, Красний Яр, Чёрный Яр, Самара ва Азов губернияларидан жамлаш буюрилди. Унинг умумий сони бир ҳужжатда 6344³, иккинчисида эса 6100⁴ киши курсатилган. Икки ҳолда ҳам у 6000 кишидан оз бўлмаган. Қўшин билан олиб кетиладиган тўплар учун 481 пуд порох, 1230 пуд қурғошин ва бошқа нарсалар ажратилди.⁵ Аскарларни ва офицер-

¹ Уша жойда, 61-бет.

² Уша жойда, 64-бет.

³ Уша жойда, 177-бет.

⁴ Уша жойда, 99-бет.

⁵ Уша жойда, 177-бет.

ларни ичишлари учун 4000 челақ вино, 597 челақ пиво бериладиган бўлди. Хуллас, ҳарбий қисм ипдан-игнагача тула таъминланиши, қанчадан-қанча яроғ-аслаҳалар ажратилиши назарда тутилди.

Астрахан ва бошқа жойларда олиб борилаётган тайергарликлар ҳақидаги овозалар Туркистон улкаси-га етиб борган эди. Чунончи, 1716 йилда Астрахан орқали Россияга борган Хива хонлигининг элчиси уни ўз кузи билан кўрган ва эшитган эди. У ватанига қайтгач бу ҳақда ўз хонига маълумот берган. Шундан кейин Шерғозихон ўз қўли остидаги ерларга ҳарбий тайергарликни куриб тахт бўлиб туришни буюрган.¹ Бекович-Черкасский бундан жуда ташвишланган, албатта. Шунинг учун у гўе Хива хонлигига дўстлик ва тинчлик элчиси сифатида бораётганлигини ишонтириш учун Иван Воронин ва Максим Святой номли ўз кишиларини махсус хат билан Шерғозихон ҳузурига юборган. Бу рус элчилари Хивада даставвал қаттиқ назорат остида яшаган бўлсалар, лекин қаёққадир кетган Шерғозихоннинг келиши билан уларга бир оз эркинлик берилган. Улар хонликда ҳарбий тайергарлик курилаётганлигига ишонч ҳосил қилиб, буни махфий хат орқали Бекович-Черкасскийга етказганлар.²

Хива хонлигида рус қўшинларининг булажак тажовузига қарши тайергарлик курилаётганини қалмоқ хони Аюқхон ҳам хабар қилган. У 1717 йил 16 майида рус маъмуриятига ёзган хатида шундай деган: Менинг Хива хонлигига бориб келган одамим гувоҳлигига кура 2000 кишидан иборат хиваликлар, қорақалпоқлар ва қозоқлар бирлашиб чегара жойларда туришибдилар. Улар йўллардаги қудуқларни кумганлар, ҳамда жанг қилиш ниятидалар. Йўллардаги иссиқ жазирама орқасида утлар йўқ, тагин рус аскарлари оғир аҳволга тушиб қолмасинлар. Вазиятни батафсил тушунтириш учун 7 кишини юбормоқдаман.³ Хуллас, ҳар иккала тарафда келажақдаги узаро туқнашувга тайергарлик олиб борилган. Манбаларга кура Бекович-Черкасский биринчи навбатда Амударёни Каспий денгизига буришга доир маълумотларни қўлга кири-

¹ Уша жойда, 138-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 131—132-бетлар.

тишга ҳаракат қилган. У 1715 йилда Астрахандан Каспий бўйлаб туркманлар яшайдиган жойларга бориб Саидмамад, Салмон, Бегенч, Пулат Бахши, Манглай, Қашқа (манбада исмлар бузиб ёзилган) ва бошқа нуфузли кишилар билан Амударё хусусида суҳбатлашган.¹ Туркман вакиллари утмишда Амударёни Каспийга қуйилганлигини тасдиқлаб, 20 чақирим масофадаги ер қазилса уни эски йўлга оқизиш мумкинлигини айтганлар. Бекович-Черкасский бу масалани аниқлаш учун биладиган одамни беришни сураганда улар Нафасхужа деган туркманни тавсия этганлар.² У бу кишига Астрахан дворяни Иван Звонский ва Николай Фёдоров деган кишиларни қўшиб Амударёни эски узанини аниқлашни буюрган. Улар Нафасхужа бошчилигида йўлга чиқиб Хива хонлигига 17 кунлик масофадаги Қарағоч деган жойга келганлар. Бунинг атрофида баландлиги бир метр чорак, узунлиги беш чақирим, эни уч метр келадиган тепалик кузга ташланган. Нафасхужа мана шу тепалик олиниб ариқ қазиб борилса Амударёни Каспийга бурса бўлади, деган фикрни айтган.³

Бекович-Черкасский қанчалик ҳаракат қилмасин барибир Амударё ҳақида етарли маълумот ололмади. Бекович-Черкасский Пётр I нинг ҳарбий истеҳкомлар қуриш ва бу билан Каспий денгизининг шарқий қирғоқларида Рус давлатининг таъсирини урнатиш ҳақидаги курсатмасини адо этишга киришди. У 1716 йилни 15 сентябрида 69 кемада Каспий денгизи бўйлаб Астрахандан 290 чақирим масофада жойлашган Тюрккараган деган жойга — Мангишлоқга келди.⁴ У бу ерда қўшин билан урнашиб Святой Пётр I номида ҳарбий истеҳкомини қурдирди. У бу ердан Бухоро хонлигига элчи этиб тайинланган Кожин ва Пётр Давидовни Астрабодга жўнатади. Чунки бу ер орқали Бухорога бориш режалаштирилган эди.

1716 йилни 23 октябрида Бекович-Черкасский иккинчи ҳарбий қалъани қуриш учун икки полкдан иборат қўшин билан Красноводска йўл олди. Куп утмай бу ерга Эрон маъмурияти рухсат бермаганлиги орқасида Бухорога юборилган Кожин ва Пётр Давидовлар

¹ ЦГВИА России д. 35, л. 356.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда, 342-бет.

кайтиб келдилар¹. Манбада Петр Давидов «Морской подпоручик» дейилган.² Афтидан, бу элчига сув йуллари урганиш ва маълумотлар тушлаш топширилган.

1717 йилни 20 феввалида Бекович-Черкасский Красноводскда қалъа қуришни йулга қўйгандан кейин қуруқ йул билан Астраханга қайтади. Бу ерда у Хивага қарши ҳарбий юришни охири тайёргарлиги билан шугулланади. Бу вақтда Хива хонлигининг куч-қудрати анча кучайиб, Марвдан то Астрободгача булган ерлар (тоғ этаклари) бўйлаб Атрек, Гургон соҳилларида яшовчи форс ва туркманлар бўйсундирилган эди.

1717 йилни баҳор кезларида Бекович-Черкасский қушиннинг бир қисмини қуруқ йул бўйича, ўзи эса аскарлари билан кемада Каспий денгизи билан Гурьевга келди. Гурьевга 60 та рус аскарлари балиқ ови билан шугулланаётганларида қорақалпоқлар қўққисдан хужум қилиб уларни асир олиб отларини ҳайдаб кетганлар. Бекович-Черкасский дарҳол уларни орқасидан қувиб асирларни ва отларни қутқарган. Бекович-Черкасский суровига мувофиқ, қалмоқ хони Аюқхон Манглай Қашқа бошлиқ 10 кишини йул курсатувчи сифатида юборган. Шунингдек унга юқорида қайд қилинган Нафасхужа ҳам кузатувчи тарзида қўшилган. Бекович-Черкасский 3000 дан ортиқ қўшин ва хизматчилар билан 1717 йил май охири ёки июнь бошларида Гурьевдан чиқиб, Хива томон юради. У билан бирга Астрахан татарларини (70 кишилиқ) савдо қарвонлари ҳам йулга отланади. Бекович-Черкасский Ёмба аригини кечиб ўтиб, ҳамда юқори қисми томон юриб икки кундан кейин Бағачат деган жойга қўнди. Шундан кейин қўшин Дучкон, Мансулмас, Чилдоп, Сан Дурали, Янгисув сингари қудуқларни босиб ўтган. Бу вақтларда жазирама иссиқ барча ўтларни қурииб юборганлиги орқасида қўшинга тегишли от ва туяларни боқиш анча қийинлашган. Бекович-Черкасский ўзини босқинчилик юришини ниқоблаш мақсадида Янгисувга келганда Михаил Коретовни тинчлик ва дўстлик элчиси сифатида бораётганлигини маълум қилиш учун Шерғозихон ҳузурига жўнатган.³ Шундан кейин қўшин йўлни давом эттириб Шершик

¹ Уша жойда, 342-бет.

² Уша жойда, 347-бет.

³ ЦГВИА России д., 35, л. 305.

қудуги ва Қорақумобод ариги орқали Оққул аригига келган. Куп утмай Хива хони Шерғози номидан икки киши ва юқорида қайд қилинган Коретовни бир одами Бекович-Черкасский ҳузурига келганлар.¹ Хива элчилари хон номидан от, туя ва моллардан иборат совғаларни Бекович-Черкасскийга топширган.² Шу равишда Шерғозихон душманни ёвуз ниятини яхши билсада, лекин сир бой бермай иш юритади.

Бекович-Черкасский Хива элчиларига ўзини элчи сифатида келаётганини такрорлади. Рус қўшини Оққулдан чиқиб Қораоғоч деган ариққа қўндилар. Бу ердан Хивагача тўрт кунлик йўл қолган эди. Бундан хабар топган Хива қўшинлари рус аскарларига ҳужум қилдилар. Воқеа гувоҳларининг сўзига кўра, ватан ҳимоячилари пилтали оддий милтиқ, қилич, найза, ойболта, уқ-ёй ва бошқа оддий аслаҳалар билан қуролланганлар. Русларда эса тўп, милтиқ ва бошқа такомиллашган қуроллар бор эди. Манбаларда Хива қўшинининг сони турлича, яъни 100 минг ёки 60 минг қўрсатилган.³ Жанг уч кун давом этгандан кейин тўртинчи кун Хива хони Шерғозихон Эшонхужа исмли элчисини юбориб ярашишини таклиф этди. Элчи Бекович-Черкасскийга шундай деди: Хиваликлар ўзбошимчалик билан рус аскарларига ҳужум қилганлар, хон эса билмай қолган. Хоннинг сурови шундан иборатки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса у вақтда ишонч ҳосил қилдирсин.⁴

Бунга жавобан Бекович-Черкасский: Мен рус императори Пётр I номидан ёрлик ва оғзаки топшириқлар билан элчи сифатида келдим, деган. У астраханлик татар Олтин Ҳусайнов деган кишисини Эшонхужа билан бирга Шерғозихон ҳузурига юқоридаги гапларни етказиш учун юборди. Олтин Ҳусайновни Шерғози эмас, балки лашкарбоши Қулунбой қабул қилиб унга айтганки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда хон ҳузурига ўзи таширф буюрсин. У бу сўзларни

¹ Уша жойда, 304-бет.

² Отларни толиқиб қолиши орқасида Янгисулда минг кишилиқ рус аскарлари қолдирилган эди. Оққулда туялар топилиб уларга юборилган эди. Шундан кейин улар ҳам Оққулга келганлар. Афтидан туялар туркманлар ёки қозоқлардан сотиб олинган.

³ ЦГВИА Россия д., 35, л. 307.

⁴ Уша жойда.

Эшонхужа билан орқага қайтиб Бекович-Черкасский-га етказган.¹

Хива қушини рус аскарларини атрофини ураб: агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда буни узи уртага чиқиб айтсин ёки урушадиган бўлса жангга тушсин деб бақирришган.² Бунга жавобан Бекович-Черкасский хиваликлар узоқроқ жойга тисланса ва Шерғозихонни узи келса чиқиши мумкинлигини билдирган. Шунингдек у олдинги жангда руслардан олти киши ўлдирилганлигини айтиб ишончсизлик билдирган.³ Бошқа ҳужжатда ўлганларнинг сони 10 киши дейилган.⁴ Бекович-Черкасский буйруғи билан икки кун давомида ватан ҳимоячиларига қарши тўп ва милтиқлардан ўқ узилди. Шундан кейин хиваликлар бир чақирим орқага чекиндилар.

Шу тахлитда ватан ҳимоячилари билан рус қушинлари уртасида икки маротаба қонли туқнашув содир бўлди. Афсуски, бу жанглар ҳақида маҳаллий манбаларда маълумотлар топилгани йўқ. Улар купроқ рус архивларида сақланган. Булар асосан Бекович-Черкасскийнинг ҳарбий юришида бевосита қатнашган туркман Нафасхужа, Олтин Ҳусаинов, Ёйиқ казаки Федор Емельянов, Михаил Спиридонов, Уразмат Аҳметов сингари кишиларни хотираларини ўз ичига олади. Уларни кўрсатишича айтилган жангдан кейин уша хивалик Эшонхужа яна келиб оролликлар ва туркманлар хонни рухсатисиз ўзларича ҳужум қилганларини баён этган. Шунингдек, у ҳеч нарсадан хавфсирамай хон олдига боришга даъват этган.⁵

Бекович-Черкасский бунга жавобан астраханлик татар Исмоил Мирза ва Худойқул Мирзани Шерғозихон ҳузурига юбориб, рус давлатини элчиси эканлигини ва қорақалпоқларни ҳужумларидан сақланиш учун қушин билан келганлигини билдирган.⁶ Маълум вақтдан кейин рус элчилари хоннинг лашкарбошиси Кулунбек ва Назархужа исмли киши билан келган. Шундан кейин ҳар икки томон бир-бирларига ҳужум

¹ Уша жойда, 308-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, 311-бет.

⁶ Уша жойда, уша бет.

қилмасликка келишдилар. Сунгра Шерғозихон Эшонхужани юбориб Бекович-Черкасскийни уз ҳузурига таклиф этади. Бунга розилик билдириб Бекович-Черкасский, княз Михаил Замонов, бригада комиссари Григорий Волков, 700 аскар ва бошқа бир нечта кишилар билан хон ҳузурига йул олди. Қушинга унинг орқасидан юриш бўжорилди.¹ Кейинги воқеа қай тарзда борганлигини жонли гувоҳ Олтин Хусаинов шундай таърифлайди: Бекович-Черкасский ва Михаил Замонов Шерғозихон урнашган чодирга киритилди. У Пётр I Олий ҳазратларининг ерлигини, ясантирилган от, мовут, 5 газдан газламалар, каллаканд, кумуш идишаридан иборат совғаларни хонга топширди. Улар чодирда икки соат суҳбатлашдилар ва овқатландилар. Уз навбатида хон ҳам Бекович-Черкасскийга безатилган энг яхши отни ҳадя қилди. Шундан кейин Бекович-Черкасский унинг учун белгиланган чодирга келиб урнашди. Куп утмай хон олган совғаларни, хусусан газламаларни чириганлиги учун Бекович-Черкасскийга қайтариб юборган. Бу Бекович-Черкасскийни шу даражада хижолатга ва ҳаяжонга солганки, кўз ёшлари билан «Нима учун шундай қилдинг?» — деб Михаил Замоновни қоралаган. Бунга Замонов: «Мабода орқага қайтишимизга тўғри келса, бир кунимизга ярар, деб қилдим», деб жавоб берган. Кейинги куни Шерғозихон ва Бекович-Черкасский биргаликда Хива томонга йул олдилар. Кечқурун улар тўрт соат мобайнида суҳбатлашиб овқатландилар. Сунгра йул давом эттирилиб Хива қушини Бекович-Черкасский орқасидан келаётган рус аскарларини унга яқинлаштирмади. Хивага икки кунлик йул қолганда Порсунгул деган дарёга келишдилар. Рус аскарлари бу ердан икки чақирим нарида тўхтадилар. Эрталаб Шерғозихон Бекович-Черкасский ҳузурига тўрт узбекни юбориб рус қушинларини барчасини Хивада жойлаштиришни ва таъминлашни имкони йўқлигини ва уларни беш қисмда тақсимлаб, турли шаҳарларга урнаштиришни таклиф қилди. Шунингдек, Бекович-Черкасскийга уз ёнидаги 700 кишини ҳам тарқатиб 200 одам билан келишни таклиф этди. Бу сўровлар қабул қилиниб беш қисмга ажратилган рус аскарлари хон амалдорларини кузатувида беш тарафга олиб кетилди. Шундан

¹ Уша жойла, 339-бет.

кейин, — деб сузини давом эттиради Олтин Хусаинов, — Шерғозихон буйруғи билан княз Михаил Замонов, астраханлик дворянин Кирьяк Экономов, сунгра Бекович-Черкасский ечинтирилиб бошлари қиличдан утказилди. Бу воқеа 1717 йил 29 августда содир булди. Рус аскарлари ҳам йулларда қириб ташланди, маълум қисмигина асирликка олиниб, қулга айлантйрилди. Курсатилган уч кишини бошлари Хивадаги бозорда осиб қўйилиб жамоа аҳлига намойиш этилган.

Шу тарзда Шерғозихоннинг (1715—1728) ута эҳтиёткорлик ва билимдонлик билан юритган сиёсати бир неча баробар куп кучга ва яроғ-аслаҳага эга булган уч минг кишилиқ рус қўшинларини мағлубиятга учратди.¹ Ватан ҳимоячилари тўп, милтиқ, қилич ва бошқа яроғ-аслаҳаларни ўлжага олдилар. Шерғозихон ўз ғалабасини намойиш этиш учун Бекович-Черкасскийни қалласининг терисини шилиб ва ичига сомон тикиб Бухоро хонига жунатди. Аммо, бу ерда хон Россия билан алоқани ёмонлашишидан қўрқиб «совгани» нафрат билан қарши олди ва дарҳол қайтариб юборди.² Шунингдек Шерғозихон рус асирларидан олти кишини Бухоро хонига ва 10 кишини қалмоқ хонига «совга» сифатида жунатган.

Бекович-Черкасскийни тор-мор этилиши бутун Россияни ларзага солган, десак муболага булмайди. Чунки бу нохуш хабарни биринчи навбатда Пётр I қаттиқ ҳаяжон ва алам билан қарши олди. Оврупадаги энг йирик ва қудратли Россия империясининг кичик бир хонлиқдан енгтилиши жаҳон даврасида Пётр I ни ноқулай ҳолатга солиб қўйиши турган гап эди.

Гарчанд, Шерғозихон катта зафарни қулга киритган булса-да, рус давлати билан дипломатик ва савдо алоқаларини тиклаш йулларини қидирди. Чунончи, у 1720 йилда Ваисматни элчи сифатида Россияга юборди. Бу элчи олиб келган ёрлиғида хонлиқни Эрон билан уруш олиб бораётганлиги хабар қилиниб Бекович-Черкасский муносабати билан узилиб қолган алоқаларни тиклаш зарурлиги Пётр I га маълум қилинган. Бу билан баробар Бекович-Черкасский куп

¹ Бу вақтларда Хива хонлигини Эрон билан алоқаси кескин тус олган. Шунинг учун ҳам Эрон шоҳи Бекович-Черкасскийга ердам бериш учун Астрабодда 60 минг аскарни тайёрлаган. Аммо, Бекович-Черкасскийдан ҳеч қандай сўров булмаганлигидан ният амалга ошмаган.

² ЦГВИА России, д., 35, л. 1.

сонлик қўшин билан келиб хонликни босиб олмоқчи булганлиги учун унинг қўшинларига зарба берилганлиги уқтириб утилган.¹ Гарчанд, Шерғозихон уз ватанига бостириб кирган босқинчини тор-мор этиб халқ олдидаги муқаддас бурчини адо этиб, яхши ният билан Россияга элчи юборган булса-да, лекин Петр I нинг алами ва нафрати шу даражада кучли булганки, у дипломатиянинг оддий қонун қоидаларини онгли равишда бузади. Чунончи, уша Хива элчисини 5 та ҳамроҳи билан Астрахандан соқчиларнинг қаттиқ назорати остида Петербургга келтириб Петрапавловск қамоқхонасига ташлайди.²

Бундай шармандали иш дипломатия тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Кейин Ваисмамат ташқи ишлар коллегиясига чақирилиб суҳбат утказилган. Элчи суҳбатда Хива хони савдони тиклашни сураганлигини маълум қилган. Коллегия бошлиқлари савдони кучайтириш ва Тюпкараган қалъасини қуриш учун юборилган Бекович-Черкасскийни улдирилишини қоралаганлар. Коллегида Бекович-Черкасскийни хуни учун элчини улдириш лозим дейилганда, элчи «Бу сизларнинг ишингиз», — деб мардонавор жавоб берган.³ Элчи Ваисмамат 1721 йилнинг 10 мартада қамоқхонада вафот этган. Шубҳасиз, у қасос олиш мақсадида ҳукумат томонидан улдирилган. Унинг ҳамроҳларидан бири Кучак номли кишигина рус ҳукуматининг рус асирларини озод қилиш ҳақидаги хати билан Хивага жунатилган.⁴ Қолган учта Хивалик 1724 йилда қамоқхонада уч йил ётгандан кейин каторгага ҳукм қилинган.

Шерғозихон рус давлатининг элчига нисбатан ғайриқонуний муносабатига қарамай алоқани тиклашдан воз кечмади. У 1721 йилни бошида Бухорога рус элчиси Флорид Беневенини келганлигини эшитиб уни Хивага келишини ва бу ерда зур ҳурмат билан қабул қилинишини маълум қилди. Ҳақиқатан ҳам Ф. Беневени Хивага келганда ҳурмат билан кутиб олинди. Қабул маросимида Шерғозихон Россия билан савдо алоқаларини тиклашни ва душманликдан фойда йўқлигини Ф. Беневенига айтган. У Бекович-Черкас-

¹ Архив внешней политики России., Ф. Сношения России с Хивой (АВПР) д. 1. л. 85.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 86-бет.

⁴ Уша жойда, 88-бет.

кий воқеасига тўхтаб, элчи тарзида эмас, балки куп аскарлар билан Хива хонлигини босиб олиш учун келганлигини баён этди. Шерғозихон рус элчиси билан бирга Субҳонқули номли кишисини элчи сифатида Россияга юборган. Аммо Хива элчиси 1725 йилда Пётр I улгандан кейин Петербургга келди.¹ Бу ерда у Шерғозихоннинг савдо алоқаларини тиклаш ҳақидаги ерлигини рус ҳукуматига топширди. Натижада, Хива хонлиги билан рус давлати ўртасида савдо алоқаларини тиклаш ҳақида қарор қабул қилинди.² Бунда алоқани узилиши орқасида Каспий-Волга йулидаги савдога путур етганлиги ва бож йиғишнинг камайиб кетганлиги кўрсатилиб хонлик билан савдони қайта йўлга қўйиш зарурлиги ўқдирилган.³ Рус подшоҳлари Хива хонлиги билан савдо алоқасини тикланиши муносабати билан Туркистон ўлкасига махсус савдо қарвонларини юбориш тўғрисида фармон чиқарди. Қарвонбоши лавозимида Астраханда яшовчи самарқандлик ўзбек савдогари Ёдгор Олимов тайинланди.

Олдинги саҳифаларда Бухоро хони Абулфайзхон Бекович-Черкасскийни ўлдирилишига қарши ўз нафратини билдирган эди. У бу билан чегараланмай уша Ф. Беневени орқали Пётр I номига хат юбориб ўзаро элчилик ва савдо алоқаларини кучайтириш таклифи билан бир қаторда Шерғозихоннинг Бекович-Черкасскийга нисбатан бўлган муносабатини қоралаган. Ҳатто, хон Хива хонлигига қарши қўшин юборганлиги маълум қилган.⁴ Хуллас Абулфайзхон Рус давлатини Хива хонлиги билан алоқасини ёмонлаштиришга уриниб, ўзини унга дўстлигини кўрсатишга ҳаракат қилган.

Шунингдек, Абулфайзхон тобора кучайиб бораётган Хива хонлигини ишларига араллашиб оролликларни Шерғозихонга қарши бош қўтартирди. Оролликлар уни ўрнига Бухорода яшовчи шаҳзода Темур Султонни тахтга ўтказиш учун ҳаракат қилганлар.

Бекович-Черкасскийнинг мағлубияти Пётр I нинг Каспий денгизини шарқий қирғоқларини эгаллашга қаратилган ҳаракатларига ҳам зарба берди. Архив ҳужжатларига кўра, Тюлкараган ва Красноводскидаги ҳар-

¹ АВПР, Ф. д. 1, л. 3.

² Уша жойда. 26-бет.

³ Уша жойда. 98-бет.

⁴ Уша жойда, д. 18250, л. 1.

бий истеҳкомларда шароитни оғирлиги орқасида Бекович-Черкасский қолдирган аскарларни купчилиги дардга чалинган ёки улган.¹

Бунни устига туркман қабилалари қалъаларга ҳужум қилиб, ушлаб рус аскарларини асирликка олганлар. Уларни орасида ўлдирилганлар ҳам бўлган. Ҳатто, Хива хони бу ерга ҳужум қилармиш деган овозалар тарқалган. Пётр I улимидан кейин қанчалик вақтларнинг утиши билан кўрсатилган қалъаларга эътибор шунчалик пасайиб борди. 1717 йилни охирида қолган оз сонли рус аскарлари қалъаларни ташлаб Астраханга қайтишга мажбур бўлдилар. Туркистон улқасини рус давлатини таркибига киритишга қаттиқ бел боғлаган Пётр I Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилишидан шу даражада аламга тушганки, ҳатто, улим тушагида ётганида ҳам Хива хонлигидан «қонга — қон» тарзида хун олинishiни васият қилган.² Рус шоири А. С. Пушкин сўзича «Пётр I икки армон билан кетди: бири Прут соҳилидаги маглубияти учун Туркиядан, иккинчи Бековични қатли учун Хивадан уч ололмаган эди».

Пётр I Каспий қирғоқларини Эрондан урушиб олгандан кейин «улуғдавлатчилик ғоялари» янада жуш уриб, шундай деган экан: «Астрободдан Балхга ва Бадахшонга фақат 12 кунлик йўлдир. Бухоро барча Шарқ савдосининг марказидир. У томонларга борадиган йўлларга ҳеч ким тўсиқ бўла олмайди».

Бинобарин, у Эрон орқали ҳам Туркистонни ўз таъсир доирасига олишни режалаштирган. Пётр I нинг энг яқин одамларидан бири Волинскийнинг эсдалигига кура, Пётр I фақат Эронни эмас, балки то Ҳиндистон ва Хитойгача бўлган ерларни ўз қул остига олиш ниятида бўлган. Уни таъкидлашича, Пётр I тирик бўлганда бу ишларни амалга оширилиши турган гап эди.

Хуллас, Хива хонлиги томонидан Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилиши рус давлатининг босқинчилик сиёсатида қаттиқ зарба берди. Шундан кейин рус ҳукумати узоқ вақтгача Туркистон улқасига ҳарбий юриш уюштиришни лозим кўрмади. Бироқ унга зимдан ва аста-секин тайёргарлик ишларини амалга ошириб борди.

¹ Ўша жойда, д.5, л.141.

² АВПР.Ф.д.1, л.1.

ҚОЗОҒИСТОНДА РУС ДАВЛАТИ ҲУҚМРОНЛИГИНИНГ ЎРНАТИШИ

Афтидан, Пётр I Каспий денгизи ва Устюрт орқали Хива хонлиги ва умуман ўзбек хонликларини эгаллашни мушкуллигини англаган бўлса керакки, Россияни биринчи навбатда Қозоғистон ерларида эгаллигини таъминлашга даъват этган. «Шарқ билан алоқада, — деган у, — Қозоғистон тасарруфи қалит ва дарвозадир. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Қозоғистонни буйсундириш ёки ҳеч бўлмаса у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарурдир». Пётр I нинг бу орузи ўлимидан кўп ўтмай замон тақозосига қўра жуда осонлик билан амалга ошиб борди. Чунончи, XVIII асрнинг биринчи чорагида ва кейинги йилларда қозоқ султонларининг ўзаро урушлари, айниқса, қалмоқларнинг тажовузлари аҳволни ғоятда ёмонлашишига олиб келди. Шу боис қозоқларнинг айрим юқори табақа вакиллари Рус давлати тобелигига ўтишга ва бу билан ўзларини хавфсизлигини таъминлашга қаттиқ ҳаракат қилдилар. 1730 йилнинг 30 сентябрида Абулхайрхоннинг Сайқул Қайдагулов ва Қутлумбет Кашкаев бошчилигидаги элчилари Уфага келиб, рус маъмуриятига Ўрта ва Кичик Жуз қозоқларини Рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги суровини топширди. Рус ҳукумати бунни бажонидил қабул қилиб, шунини таъкидлаб ўтдики, қозоқларни тобеликка олиниши Хива хонлиги ва бошқа жойларни буйсундирилишини оsonлаштиради.¹ Айни пайтда у савдони ривожланишида муҳим ўрин эгаллаши уқдириб ўтилди.

1731 йил 19 февралда император Анна Ивановна Кичик Жуз қозоқлари иштиёрий равишда рус давлати тобелигига ўтказилиши ҳақидаги ёрлиққа имзо чекди. 1731—1740 йилларда Ўрта Жуз қозоқлари ҳам Рус давлати тобелигига олинди. Бу вақтларда Хива хонлигида тахт учун курашлар шу даражада қизиб фожеали оқибатларга олиб келдики, пировардида ўзбеклардан хонликка номзод тополмай қозоқ султонларидан бири бўлмиш Элбарс (1728—1740) тахтга ўтқазилди. Юқорида қайд қилинган Абулхайрхон

¹ Книга Азиатского департамента. № 21, л. 76. — «Красный Архив», 1938. Т. 2, (87), С. 134.

бундан фойдаланмоқчи бўлиб Хива хонлигини ҳам Рус давлати тобелигига ўтказишга қаттиқ киришди. Бунга эришмоқ учун ўз ўгли Нуриллахонни Элбарс ҳузурига юборди. Аммо, хонликдаги Россияга қарши кучлар бунга йўл қўймади. Хива қўшинларини Элбарс бошчилигида Хуросонга қилган тажовузига жавобан Эрон шоҳи Нодир Хивага қарши йўлга отланди. Хонқада Эрон аскарлари қамалга олинган Элбарсни ўлдириб ғалабага эришдилар. Бу ерда уруш кетаётганда юқори табақа вакиллари Абулхайрхонни олиб келишиб хонлик тахтига ўтказдилар. У Нодиршоҳни келаётганлигини эшитиб Хивадан қочишга ўлгурди.

Шу тариқа Рус давлати қозоқ жузлари орасида салмоқли уринни эгаллаган Абулхайрхоннинг ташаббуси ва ҳаракатлари натижасида Кичик ва Урта Жузларда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш имконига эга бўлди. Натижада Рус давлати нодир табиий бойликларни, бепоен ерларни, қарвон йўлларини ва бошқа қўп даромад манбаларини қўлга киритди. Шундан кейин у жойларда рус шаҳарлари ва бошқа турар жойлар, саноат қорхоналари ва турли қонлар юзага келди. Булар Рус давлатини ҳар жиҳатдан қудратини ошиб боришини таъминлади. Бу борада Оренбург шаҳрини барпо этилиши муҳим урин эгаллади. XVIII асрни 30-йилларида Қозогистон ерларини ўзлаштириш ва савдони ривожлантириш учун Ёйиқ (Урал) дарёсига қўйиладиган Ор дарёси бўйида ҳарбий қалъа қуришга киришилди. 1734 йилни баҳорида ҳукумат К. К. Криллов бошчилигида Оренбург экспедициясини ташкил қилди. К. К. Крилловга ҳарбий қалъани қуриш билан бир қаторда ўзбек хонликлари билан алоқаларни ривожлантириш ҳамда ўзбек савдогарларига имтиёзлар бериш сингари вазифалар юклатилди. Хуллас, рус ҳукумати Оренбург шаҳрини Туркистон улқаси билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларини кўприги сифатида бунёд этадиган бўлди. У узининг курсатмасида Тошкент, Туркистон, Хужанд, Хива ва Бухоро билан алоқани юқори даражага кўтаришга алоҳида аҳамият берган.¹

Биринчи навбатда у ердан Бухорога савдо қарвони-

¹ ЦГАДА России, ф. 19., Финансы, д. 5, л. 4.

ни юбориш режалаштирилди.¹ Ҳатто узбекларга Оренбургда доимий яшаш учун рухсат берилди.²

1735 йилни 15 августида Оренбургнинг биринчи пойдевори қўйилди. Бу воқеада тошкентлик савдогарлар ҳам қатнашганлиги маълумдир.³

Оренбургнинг табиий шароити ва жойланишини ноқулайлиги туфайли уни Красная Гора деган жойга қучиришга қарор қилинди. Бу иш 1739—1741 йилларда амалга оширилди. Шунингдек Оренбургнинг яқин ва узоқ атрофларида Губерлин, Озер, Бузулук, Барс, Красно-Самарск, Тобин, Чеборкул, Красно-Уфим, Елдяц, Кубов, Миасск, Кивилтон, Қалмоқ-борди, Серднати, Берд, Крылов, Караул, Верхний, Сорочий, Тоцкий, Воздвиженский, Танальц, Илецк, Ёйиқ ва Троицк каби қалъалар пайдо бўлди.

1744 йилга келиб Оренбург губернияси ташкил топиб у Кама дарёси, Каспий денгизи, Ғарбий Сибирь ва қозоқ даштлари ўртасидаги бепоён ерларни қамради. Бу жойларда юзага келган шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомлар Туркистонни келажакда босиб олинишида муҳим таянч бўлди. Айни бир пайтда Оренбург Россиянинг Туркистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ривожланишида муҳим марказлардан бири ҳисобланди. Рус давлати фақат Ёйиқ эмас, балки Сибирь томонидан ҳам Қозогистонда уз мавқеини мустаҳкамлайдиган ва ҳарбий юришларни уюштиришни таъминлайдиган таянч нуқталари бунёд этди. Масалан, Омск (1715), Железинск, Петропавловск, Семипалатинск (1718), Устькаменогорск (1720) ва бошқа қалъалар ва шаҳарлар қурилди. Жами 60 дан ортиқ катта-кичик ҳарбий истеҳкомлар юзага келган. Хуллас, Рус давлати қанчалик вақтларнинг ўтиши билан Қозогистонда шунчалик кўп уз мавқеини мустаҳкамлаб узбек хонликларга хавф тугдириб борди.

¹ Ўша жойда, ўша бет.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Ўша жойда, 77-бет.

1839 ЙИЛДА ХИВА ХОНЛИГИГА ҚИЛИНГАН ТАЖОВУЗ

Бу даврга келиб Рус давлатини ҳукмрон доиралари орасида ўзбек хонликларини босиб олиш ҳаракатлари кучайган эди. Чунончи, 1835 йилда Оренбург генерал-губернатори В. А. Перовский император Николай I га махсус хат билан мурожаат қилиб, унда Хива хонлигига қарши нафрат уйғотишга қаттиқ уринади. У Хива хонлари узоқ вақтлардан буён душманчилик қилиб келаётганлигини, гуё савдо қарвонларини талаётганлигини ва рус асирларига ёввойиларча муносабатда бўлинаётганлигини кўпиртириб таърифлади. Шунингдек, Хива хонлиги аҳолисини маданиятсизликда, қолоқликда ва ҳатто ваҳшийликда айблади. Ҳатто, у Бекович-Черкасскийни қийнаб ўлдирилганлигини ҳам эслатиб қўйди. Шу равишда генерал Перовский қандай бўлмасин императордан Хива хонлигига қарши ҳарбий юришга рухсат олиш учун ҳеч нарсадан тоймади. У ўз хатини қўйидаги тарзда тугаллаган: «Франция Жазоирни урушиб олиши учун миллионлаб сумларни сарфлади, лекин бу харажатларни доимий равишда бир неча марта кўпайтириб қоплаб турадиган мамлакатга эга бўлди. Россиянинг Хива хонлигини босиб олиши эса уша харажатларнинг ундан бирига ҳам арзимади. Аммо, урушиб олинса Урта Осиё бизни маданиятимиз, савдо ва саноатимиз, бошқарув тизимимиз киришида тараққиётга эришиб асрлар мобайнида давом этиб келаётган зулм ва азоб-уқубатдан халос бўлади»¹. Бинобарин рус ҳарбий саркардаси Хива хонлигини эгаллаш катта бойлик беришига эътиборни қаратаркан, Россия гуё тараққийпарварлик вазифасини бажаришини писанда қилади. Бу сиёсат учун ёзилган гап эди, албатта.

1837 йилда рус императори Николай I (1825—1855) Хива хонлигини босиб олиш ҳақида В. А. Перовскийга фармон берди. Шунга мувофиқ бу генерал рус императорига 4000 кишилиқ аскар ва 12 туп ажратилишини тавсия этди. Юришга сарфланадиган маблағни ҳажми 1.689 минг қоғоз пул ва 575 минг қумуш сўм миқдорида бўлиши кўрсатилди. 1839 йилда 4250 та аскар, 18 та туп, 2090 кишидан иборат қўшин жамланди. Сўнгра, уша йилни 14 ноябрида Хивага қарши

¹ ЦГВИА России., ф. ВУА. д. 18250., л. 8.

йулга чиқилди. Генерал Перовский бошчилигидаги қушин 19 декабрда Эмба қалъасига урнашди. Шу орада қаттиқ совуқ ва буронни туриши рус аскарларни оғир аҳволга солиб қўйди. Ҳатто уларни орасида улганлар кузга ташланди. Туя ва отларни боқиш қийинлашиб бирин-кетин ула бошладилар. Рус қушинларини келаётганлигидан хабар топган Хива хони Оллоқулихон уларга қарши аскарларини юборди. Булар йулда Бухорога элчи сифатида келаётган русларни, хусусан капитан Ковалевскийни ва штабс капитани Григрасни асир олдилар. Аммо, асирлар қочиб қутилишга эришдилар. Бу вақтларда генерал Перовскийнинг қушинини бир гуруҳи олдинроқ келиб «Чучқа кул» деган жойга урнашиб олган эдилар. Бу воқеа маҳаллий манбада шундай таърифланган: — руслар «Чучқа кулга» келиб қалъа қуришидан мақсад Хива хонлигини босиб олишга тайёргарлик кўриш эди. Оллоқулихон бундан хабар топиб Отамурод қушбегини 18 сардор ва 8 минг киши билан уша жойга жунатди. Хива қушини Хивадан чиқиб Урганч, Қизилгунбанд деган жойлар орқали қозоқ йулларига утдилар. Сунгра улар «Ёмон минг йилқи» деган жойга келишганда сардорлардан бири — Муҳаммад ясовулбоши вафот этди. Унинг мурдаси Хивага юборилди. Шундан кейин Хива қушинлари бир неча манзил йул юриб «Чучқа кулга» келишди. Сунгра душманга ҳужум қилинди. Асирликка олинган бир рус кишиси куп сонли рус қушинларини эрта-индин бу ерга етиб келишини, қалъада яроғ-аслаҳа куплиги ҳақида маълумот берган. Шунга қарамай ватан ҳимоячилари русларга қарши ҳужум бошладилар. Аммо, об-ҳаво айниб қаттиқ совуқ ва буронни тутиши ҳамда қалин қори ёғиши жангни давом эттиришга йул бермади. Жангда ватан ҳимоячиларидан 4 киши ҳалок бўлиб 5 киши жароҳатланди. Об-ҳавонинг ёмонлиги урушни давом эттиришга йул бермай, аскарлар Хивага қайтдилар.¹

Бу воқеадан сунг «Чучқа кулга» етиб келган генерал Перовский ва қушини ҳам қаттиқ совуқ ва бурон остида қолиб одамлар бирин-кетин ула бошладилар. От ва туяларни боқиш ҳам жуда қийинлашди. Қушин орасида турли касалликлар купайиб борди. Об-ҳаво-

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажаран Хоразмшоҳий. Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв.№ 9596, 302-бет.

нинг ута ноқулайлиги ва оғир шароит йўлни давом эттиришга йўл қўймади. Шунинг учун генерал Перовский 1840 йил февраль ойини бошларида қўшинни Оренбургга қайтаришга мажбур бўлди. Бу муваффақиятсизлик катта талофат ва йўқотишга олиб келди. Чунончи, 1054 киши ҳалок бўлди, 10000 туя ва 8000 от йўқотилди. Куп руслар йўлларда адашиб ёки толиқишдан юра олмай хиваликлар томонидан асирликка олинди.

1839 йилги ҳарбий юришда давлат хазинасидан 1700 минг сўм беҳудага кетди. Бундан ташқари унда 23 минг отлар қўшилган 7500 аравалар бор эди. Уларни таннархи 2 млн сўмни ташкил этган. Шунингдек туяларни сотиб олинишига 1 млн сўм сарфланган.¹ Бу ерда куп аскарлар ва бошқа кишиларнинг ҳалок бўлганлигини ҳамда озиқ-овқатларни, кийим-кечакларни сарфланганлигини ҳисобга олсак қурилган зиён ниҳоятда катта бўлганлиги кузга ташланади. Шунинг учун ҳам рус императори Николай I генерал Перовскийнинг қўшинни орқага қайтарилиши ҳақида рапортга: — «Афсус, жуда афсус, лекин на чора худо-таолонинг хоҳишига бўйсунмасликни ҳеч иложи йўқ», — деб имзо чеккан.²

Хива тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг курсатишича, уша 1840 йилда Ҳиндистондан Ҳайбат Соҳиб отлиг деган кимса Англия ҳукумати номидан элчи сифатида келиб қуйидаги мазмундаги номани хонга берган: «Куп замонлардан бери руслар сиз тарафга ҳаракат этиб вилоятингиз эгалламоқ ниятидандир. Уларнинг мақсади Мовароуннаҳрни, Хоразмни, Хуросонни эгаллаб Сеистон усти билан Ҳиндистонга утишдир. Русия бир улў ҳукумат ва подшоҳликдир-ким уни лашқари саноқсиз ва яроғ-аслаҳаси жуда купдир. Унинг озгина лашқарига ҳам қарши турарлик кучингиз йўқдир. Гап шуки, яна 50 йилдан кейин (руслар) сизларни ерларингизга эга бўлур. Агар вилоятингизни мудом қўлингизда туришини ва ҳеч кимни унга тажовуз этмаслигини хоҳласангиз уни бизга беринг. Хоразмни Англия қўли остида деган сўз сизларни хавф-хатардан холи этади. Бизнинг мақсадимиз нафсониятдан бўлмай, дўстликдадир, ҳамда русларни

¹ Уша асар, 130-бет.

² Уша жойда, уша бет.

Ҳиндистонгача йулини тусишдир. Биздан сизга фойда етар асло зарар етмасдир. Хоҳиш-истангизни ездириб шартнома тузинглар, бизлар эса қабул қиламиз».

Бунга жавобан хон деган: ҳозир руслар устимизга бостириб келганича йўқ. 50 йилгача ким бору, ким йўқ, биз 50 йилдан келадиган ишни деб юртимизни қулимиздан ҳеч кимга бермаймиз. Биздан кейинги авлодлар нимани хоҳласалар шуни қилсинлар.¹ Бу жавоб элчини қониқтирмай шундай деган: «Таклифимни қабул қилганларингизда куп фойда берарди, вақти келиб пушаймон булишни фойдаси йўқдир». Шундан кейин элчи уз мақсадига эриша олмай уз юртига қайтган.²

Менинг фикримча Оллоқулихон узоқни кура олмайдиган давлат арбоби ҳисобланган. У фавқулоддаги воқеаларда бир-бирларига ҳарбий ва маънавий ёрдам бериш хусусида Англия вакили билан шартнома тузганда яхши булиши турган гап эди. Бундан рус давлати биров булса-да ҳайиқиши мумкин эди. Оллоқулихон эса буни аҳамиятини тушунишга ожизлик қилди.

Бу вақтда Англиянинг Ҳиротдаги элчихонаси аъзоларидан бири капитан Шекспир ҳам келиб Ҳирот ҳокими номидан Оллоқулихонга хат олиб келган. Бунда Россия билан алоқани яхшилаш ва рус асирларини озод этиш суралган. Афтидан, Ҳирот ҳокими Рус давлатини бостириб киришини Афғонистон учун хавф туғдиришини уйлаган булса керак. Шунингдек англиялик капитан Аббатни келганлиги таъкидланади.³

ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҚАЙТА ҲАРБИЙ ЮРИШНИ УЮШТИРИШ ҲАРАКАТИ

Рус императори Николай I 1839 йилги муваффақиятсизликни эшпитиши биланоқ хонликни босиб олиш учун қайта ҳарбий тайёргарликни дарҳол бошлаш ҳақида фармон берди. Бу хусусда ҳарбий вазир генерал-адъютант граф Чернышев узининг генерал Перовскийга юборган курсатмасида 1839 йил 30 январда император ҳарбий юришни зудлик билан амалга оширилишини буюрганлигини баён этган. Унда «ҳарбий

¹ Уша жойда, 202-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 1.

юришни утказиб рус ҳукуматини ўз мақсадини амалга оширишдаги қатъийлигини ҳамда давлатнинг куч-қудратини букилмаслигини намоёйиш этиш» даркор дейилган.¹ Ҳарбий вазир курсатмасида императорни ҳарбий юришни ёзда ёки кузда Каспий денгизи ёки қуруқлик орқали уюштиришни яхшилаб урганиш ҳақидаги фикрлари ҳам қайд қилинган. Шунингдек қўшинни ҳар жиҳатдан яхши қуроллантириш ва пухта тайёргарлик куриш уқтириб утилган.²

Ҳарбий вазирнинг 1840 йил 17 мартда ҳукуматга ёзган ахборотида Хива хонлигига қарши юбориладиган қўшин битта генерални, 140 та офицерни, 6668 та аскар хизматчиларни ўз ичига олиши керак эди, ҳамда 300 кишилик кучма касалхона ташкил этиш режалаштирилди.³

Генерал Перовскийнинг таъкидлашича, навбатдаги ҳарбий юришни қўлами 1839 йилдагига нисбатан 3—4 маротаба ошиқ бўлади.⁴ Шунингдек 17000 туя, 6000 от ва бошқа қўп нарсалар олиниши керак эди. Шунинг учун ҳам генерал Перовский узининг ҳукуматга юборган рапортларида ҳарбий юришни тезлик билан уюштиришни иложи йўқлигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Биринчи ҳарбий юриш Оренбург губерниясининг хазинасига катта путур етказганлиги, кийим-бошларни, озиқ-овқатларни етишмаслиги таъкидланди. Айниқса туяларни топиш мушкуллиги курсатиб утилган. Умуман, генерал Перовский янги ҳарбий юришни тарафдори бўлса-да, лекин юзага келган оғир шароит уни тез орада амалга ошириш имконини бермаслигини ҳукумат вакиллари ишонтиришга ҳаракат қилди. Дуппи тор келганлиги императорга ҳам равшан бўлган бўлса керакки, у ҳарбий вазирнинг 1840 йил 19 майдаги ахборотига қўра ҳарбий юришни маълум вақтгача қолдириши ҳақида фармон берган.⁵ Шу тариқа Хива хонлигини босиб олишга қилинган иккинчи ҳаракат рўёбга чиқмади.

Ҳарбий юриш муносабати билан Оренбургда Хива хонлиги ҳақида маълумотлар тўпланди. Буларга қўра хонлик ерлари Амударё, Оролнинг жанубий қирғоқла-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 75-бет.

⁴ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 130.

⁵ Уша жойда, 148-бет.

ридаги ва Устюртнинг жануби-шарқий қисмидаги водийларни уз ичига олган. Унинг шимоли Аму-дарёнинг ҳар йилги тошиши орқасидан кўп жабрланган. Бу ерда қўллар ва зовурлар мавжуд. Жануби қум-тупроқли ерлар ва каналлар билан қопланган. Хонликда ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, асирликка олинган руслар ва эронликлар яшайдилар, 30—40 минг атрофида қўшин жамлаш мумкин.

Хонликда 16 та тўп булган. Аҳолининг сони ярим миллионга боради. Шаҳарларда том маънодаги ҳарбий истеҳкомлар бўлмай, пахса деворлар ва зовурлар билан қуршалган. Халқ устидаги солиқлар жуда оғир, аммо амалдорларнинг очкузлиги орқасида хон хазинасига кўп маблағ тушмайди. Хива хони Оллоқулихон ожиз табиатли киши ҳисобланиб, атрофдаги кишиларнинг таъсирига берилган. Укаси билан чиқишмайди. Уни Бухоро ва Эрон билан алоқаси ёмон, негаки уларга қарши ҳужумлар қилган. Шуни айтиб ўтиш лозимки, рус ҳукумати узининг ҳарбий юришларини уюштиришда ва ҳарбий истеҳкомларни барпо этишда қарвон йўлларини хавфсизлигини таъминлашни ва ўзбек хонликларидаги рус асирларини озод этишни ҳамиша рукач қилиб келган. Бу масалалар 1717 ва 1839 йилларда Хива хонлигига қарши ҳарбий юришлар уюштирилганда ҳам олдинга сурилган эди. У вақтларда туркманлар, қалмоқлар ва қорақалпоқларнинг қароқчи гуруҳлари Россия чегараларида русларни асирликка олиб Хива, Бухоро ва хонликларни бошқа шаҳарларида сотар эдилар. Руслар турли хўжалик ишларида ишлатилган. Уларнинг орасидан лашкарбошилар, жангчилар, элчилар ва бошқа масъулиятли ишларни бажарувчи кишилар чиққанлиги маълумдир. Аммо уларнинг кўпчилиги уз ихтиёрида бўлмай қўл каби ишлатилган.

Гарчан, 1839 йилги генерал Перовский бошчилигидаги ҳарбий юриш муваффақиятсизлик билан тутаган бўлсада, лекин Хива хони Оллоқулихон уни яна қайтарилишини ҳамда савдони ривожлантириш ута зарурлигини англаб рус ҳукуматининг рус асирлари бўйича даъвосини инобатга олиш ва алоқани яхшилаш мақсадида 1840 йилда махсус фармон эълон қилди. Бунда шундай дейилган: «Биз Хоразм шоҳи жанговор аскарларни ва зафарларнинг бош бугини барча ёвмут ва човдур қабилаларига, қозоқ ва қирғиз ботирларига ва

бошлиқларига, умуман бизга содиқ барча фуқароларимизга шуни маълум қиламизки, шу 1840 йилдан бошлаб Умум Россия императори олий хазратлари билан тинчлик ва дустликда яшашга қарор қилдим. Шунинг учун биз мазкур олий фармонимиз буйича узимизни содиқ фуқароларимизга бундан буён Россия чегараларига ҳужум қилмасинлар, рус асирларини сотиб олмасинлар, бунга буйсунмовчилар жазога тортилади».¹ Шуниси диққатга сазоворки, Оллоқулихон рус ҳукуматининг рус асирлари ҳақидага даъвоси «хонликни босиб олиш учун бир баҳона эканлигини» яхши англаган. Аммо, у сир бой бермай иш юритган.

Шу мазмундаги хатни Хива шаҳрини ҳокими мулла Муҳаммад Шариф ҳам Оренбург генерал-губернатори Перовский номига йуллаган.² Бунда Отаниезхужа Раис бошчилигида озод қилинган руслар ўз ватанига қайтарилаётганлиги билдирилган.

1840 йил 18 октябрда Хива элчиси 418 кишидан иборат асирликдаги русларни Оренбургга олиб келди. Шундан кейин у Петербургга бориб узаро тинчлик ва савдо алоқаларини тиклаш хусусида аҳд қилинди.³ Бу алоқалар 1839 йилдаги ҳарбий юриш вақтида рус ҳукумати томонидан Оренбургда ва Астраханда узбек хивалик савдогарларни ушлаб қолиши орқасида ишдан чиққан эди. Петербургда Оллоқулихон томонидан рус асирларини ўз ватанига қайтарилиши узаро савдо алоқалари йулга қўйилишида ижобий урин эгаллади. 1841 йилни 13 январида Хива хонлиги элчиси Эшбой Бобоев ҳам 5 та рус асирлари билан Оренбургга келган.⁴ Архив маълумотларини курсатишича ўз ватанига қайтган русларнинг 317 таси Каспий денгизи қирғоқларида, 55 таси Оренбург линиясида, 21 таси Царицинда асирликка олинган.

¹ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 7.

² Уша жойда, уша бет.

³ Государственный архив Астраханской области, ф. 2, оп. 2, д. 91, л. 1.

⁴ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 15.

Ўзбек хонликларининг чор Россияси томонидан забт этилиши

ОҚМАЧИТДАГИ ЖАНГ

XIX асрнинг 40-йилларида ўзбек хонликларига қарши юриш бошлаб юборилди. Бу вақтларда қозок халқининг содиқ фарзанди Султон Кенисар бошчилигида Чоризм ҳукмронлигига қарши ҳаракат кучайди. 1843 йилда ҳарбий кучлар бу қўзғолонни бостириш учун юборилди. Натижада, ватан ҳимоячиси Султон Кенисар қўлга олинди ва ўлдирилди. Шу равишда Чор ҳукумати ўзбек хонликлари томонга юришда йўлда учрайдиган барча тўсиқларни бартараф қилиб борди ва айни бир пайтда ҳарбий истеҳкомларни қурди. Масалан, 1845 йилда Турғай дарёси бўйидаги Оренбург истеҳкоми қайта қурилди, Мангишлоқ ярим оролида эса Новопетровск (кейинчалик Александровск) истеҳкоми барпо қилинди. 1848 йилда эса Сирдарёнинг Оролга қуйилиш жойида Раим (Казалинск) ҳарбий истеҳкоми бунёд этилди. Бу ишни генерал Обручев қўмондонлигидаги 4 рота, 3 юзлик ва 4 замбаракли аскарлар амалга оширди. Уша йили 23 августда полковник Ерафеев бошчилигидаги 2 замбарак билан қуролланган 200 рус қўшини Хива аскарларини мағлубиятга учратиб Хон ҳўжа қалъасини босиб олди. Шундан кейин «Николай» ва «Константин» кемаларидан иборат Орол флотилияси юзага келтирилди. Кейин 1848 йилда Хива хонлигига қарашли Хўжа Ниёз қалъаси рус қўшини томонидан эгалланди ва остин-устин қилиб ташланди. 1850 йилда 50 пиеда, 175 казак ва 2 замбаракдан ташкил топган рус қўшини Қўқон хонлигини Тўйчибек қалъасини босиб олиб бузиб ташлади. Уша йили душман кучлари Қўшқўрган номли Қўқон қалъасини эгаллади.

1851 йилда полковник Корабошев бошчилигида 5 та рота, 5 юзлик, 6 замбарак ва 1 та ракета станогига эга аскарлар Оқбулоқ деган жой яқинида Ёқуббек бошчилигидаги Қўқон қўшинига зарба берди. Бу

вақтларда Туркистон, Чимкент, Авлие ота, Пишкек, Тўқмоқ, Оқмачит ва уларнинг атрофидаги бепоён ерлар Қўқон хонлигининг қўл остида эди. Шу боисдан рус қўшинлари биринчи навбатда хонликнинг кучлари билан тўқнашди. Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда) хонлигининг энг муҳим ҳарбий қалъаларидан бири ҳисобланган.

1852 йилда унга рус қўшинлари ҳужум қилди, лекин 72 кишини йўқотиб ололмадилар. Уша йили полковник Бларамберг ҳарбий отряди (1,2 рота, 2 юзлик ва 5 замбарак) билан Қўшқўрган, Чимқўрган, Қумушқўрган сингари Қўқон қалъаларини босиб олди. Кейинги 1853 йилда шахсан генерал Перовский бошчилигида 12 та туپлар билан икки мингдан ортиқ аскарлар Оқмачитни қамал қилдилар. Генерал Перовскийни таслим бўлиш ҳақидаги таклифларига ватан ҳимоячилари: «Бизлар бир донна порох ва кучада бир кесак қолгунча, ҳамма қуроллариимиз тамоман синиб битгунча курашамиз», деб жавоб қайтардилар.

Қалъада бор йўғи 250 киши мудофаада эди. Лекин шунга қарамай улар жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини намоиш этиб, душманни ҳайрон қолдирди. Бунга тан берган генерал-губернатор Перовский бошлиқларга ёзган ахборотида мудофаачилар «қалъанинг деворларида ва ички томонидан қўмондон Муҳаммад Алихоннинг ҳалок бўлишига қарамай юзбоши Лафас бошчилигида ниҳоятда катта жасорат ва матонат билан жанг қилдилар. Ҳамда ўзлари қасам ичганидек, охири дақиқагача имкони борича курашдилар» деган эди. Шуниси диққатга сазоворки, қалъанинг ҳимоясидаги жангда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб душманни лол қолдирган. Рус қўшини қалъа деворининг устига порох қўйиб портлатиб ичкарига бостириб киргандан сўнг эркаклар ва аёллар қўлларидаги қуроллари ва ўқларини ташлаб қилич жангига ўтиб, шу даражада урушдиларки, бундай манзарани осмону фалак ҳали ҳеч кўрмаган ва эшитмаган эди. Қалъадаги эркак ва аёллар асир тушишни ор билиб, ўзларини улимга маҳкум этганликлари русларни жуда ҳайратлантирган.

1853 йил 28 июлда 22 кўнлик жангдан кейин Оқмачит қалъаси тормор этилди. Бу ердаги 250 ҳимоячидан 74 киши тирик қолган, 35 таси ярадор ҳисобланган, ўлганларнинг орасида аёллар ҳам бўлган. Рус

аскарларидан 25 киши ҳалок бўлди ва 46 киши ярадор қилинди. Қалъадан 80 та аёл ва 25 та болалар асир олинди.

Оқмачитнинг урнида «Форт Перовский» рус қалъаси барпо этилди. Оқмачитнинг қўлдан кетиши бутун Қўқон хонлигини ларзага солди. У ерга бир неча маротаба Қўқон қўшини ва кўнгиллилар юборилиб жанг қилинди. Бундай жангларнинг бирида, 1853 йилнинг 18 декабрида ватан ҳимоячиларидан икки минг киши ҳалок бўлган. Лекин ҳар бир уриниш мағлубият билан тугалланди.

1854 йилда Олма Отада Верний номида рус ҳарбий истеҳкоми қурилди ҳамда Или водийси қўлга киритилди. Бу ерда Заилийск бўлими ташкил этилди. 1856 йилда полковник Харментавский бошчилигидаги 1 рота, 1 юзлик ва 1 ракета станогли рус қўшинлари қозоқларни Катта Жузига тегишли тапай қабиласини буйсундирди. Шунингдек, 320 пиеда, 300 казак, 3 замбарак ва 2 та ракета станогидан ташкил топган генерал-майор граф фон Фитин қўмондонлигидаги қўшин Хужа ҳарбий истеҳкомини босиб олдилар. 1857 йили эса бу генерал 200 пиеда, 300 казак ва 2 та замбарак билан Хива қўшинини мағлубиятга учратди ҳамда уларнинг тарафини олган бир гуруҳ қозоқларни жазолади.

Рус давлати томонидан бирин-кетин хонлик ерларни босиб олишга қарши Тошкентда катта куч тўпланди ва Илиорти томонга юборилди. Бу ерларда 1858 йилда 5000 кишилик Тошкент ва Қўқон ҳарбий кучлари билан подполковник Перемешмелский бошлиқ қўшин уртасида жанг бўлиб ватан ҳимоячилари Чуй дарёси водийсига суриб ташланди.

1860 йилда 6 та рота, 600 та казак, 12 та оғир замбарак, 4 та ракета мосламасидан ташкил топган рус аскарлари Пишпак ва Тўқмоқ сингари Қўқон истеҳкомларига ҳужум қилиб, қўли баланд келди. Подполковник Перемешмелский Пишпекни эгаллаш учун 954 та снаряд ва 13 мингга яқин ўқ ишлатди. Ҳимоячилардан кўп кишилар ўлди ва ярадор бўлди. Шунингдек, Тўқмоқ қалъаси ҳам душман томонидан эгалланиб, бу ҳол бутун хонликни катта ташвишга солди. Ўзбек, қозоқ ва қирғизлар биргаликда Тошкент ҳокими бошчилигида Рус давлати тажовузига қарши бош кўтариб 1860 йил 21 октябрда Қорақўзтоғ

дарёси буйидаги Узунёғочда босқинчилар билан туқнашди. Бу ерда 20 минг кишилиқ ватан ғимоячилари билан подполковник Калпаковский бошчилигидаги қўшин (3 рота, 2 юзлик, 6 замбарак ва 2 та ракета мосламаси) уртасида Пишпек остонасида жангда душман ғалабага эришди. Рус қўшини томонидан 2051 снаряд, 31879 та тўп отилди. Бу жангда ватан ғимоячиларидан 1500 киши улдирилди ва қўпи яраланди. Душман аскарларидан 13 киши улдирилди ва 29 киши жароҳатланди. 574 ғимоячи асирга олинди. Асирлар орасида, 82 савдогар, 92 та аёл ва болалар бор эди. Душман Пишпек ва Тўқмоқ истеҳкомларини ер билан яксон қилди.

Гарчан, ватан ғимоячилари бирин-кетин мағлубиятга учраган бўлсаларда, лекин озодлик учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

АВЛИЁТА, ТУРКИСТОННИ ВА ЧИМКЕНТНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1861 йилнинг 25 октябрида генерал-лейтенант Дебу бошчилигидаги рус қўшини хонлиқнинг Янгиқўрғон қалъасини вайрон қилиб ташлади. Кейинчалик 1862 йилда полковник Калпоковский 4 та рота, 2 юзлик ва 4 замбарак қўшин билан Марки номидаги Қўқон истеҳкомини эгаллади. Генерал-лейтенант Дебу 550 пиёда, 300 казак ва 10 замбарак билан Динқўрғон қалъасини босиб олди. 1863 йил 4 июнда полковник Черняев ўз қўл остидаги 87-Сибирь батальонининг 5-ротаси, ҳарбий Сибирь батальонининг 3,5 ўқчи роталари, 9-ғарбий Сибирь казаклари артиллериясининг 1-взводи пиёда тоғ батарияси ва Сибирь казаклари полки билан Авлиётани урушиб олди.

Уша йили 18 июндан 1 июлгача подполковник Лерхни 2 та ротаси 1,2 юзлик, 2 та тоғ замбарак ва 1 ракета мосламаси билан Қорабура довонидан ошиб Қўқон аскарларини қириб ташлади ва қора-қирғиз қабилаларини бўйсундирди. 1864 йилнинг 12 июнида 412 рота, 10 замбарак, 6 мортира ва 2 ракета мосламаси билан полковник Вереvский Туркистонга ҳужум қилди. Бу жангда маҳаллий халқ вакилларидан кўп кишилар ҳалок бўлди. Баъзи маълумотларга кўра, чор қўмондони агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Яссавий мақбарасига тўп отилиши ва вайрон қилинишини

маълум қилган. Шундан кейингина ҳимоячилар уруш-ни тўхтатишга мажбур бўлганлар.

Туркистонни Рус давлати томонидан эгалланиши Тошкент ва умуман Қўқон хонлиги учун катта хавф тугдирди. Қулдан кетган жойларни қайтариб олиш ва Чор ҳукумати аскарларининг юришини тўхтатиш учун Қўқонда тайёргарлик ишлари амалга оширилди. Чунончи, хонликнинг ҳамма жойларидаги қушин тупланиб, ҳарбий қуроллар билан таъминланди. Сунгра Қўқон хони Саидхон ва лашқарбоши Алимқул аскарлар билан Тошкентга жунади. Бу ерда ҳам ҳарбий тайёргарликка зур эътибор берилиб, Алимқул куп қушин билан Чимкентга йўл олади. Чунки бу вақтда Черняев бошчилигидаги рус отрядининг Авлиеотадан Чимкент томон йўлга чиққанлиги ҳақида хабар олинган эди. Шундан кейин қушинлар ва аскарлар тонг отар пайтида йўлга отланиб, ҳар бир маҳалла олдида халқдан «дуои фотиҳа» олиб шаҳардан чиқиб кетган. Буларни халқ яхши ният ва йиғи-сиғи билан кузатиб қолган.

Хон қушинларидан ҳар бир шаҳарнинг аскари алоҳида қисмни ташкил этиб уз бошлигига эга бўлган. Масалан, тошкентликларга Мирза Давлат, қипчоқларга Мингбой, марғилонликларга Юсупбой, хужандликларга Мирзааҳмад кушбеги бошчилик қилган. Шунга ухшаш андижонликлар, наманганликлар, ушликлар ва бошқа жойларнинг ҳарбий қисмлари мавжуд бўлган. Шунингдек, эшони Калон хужа, Муминхужа Судур, Мирбобо понсодбоши ва Авазмухаммадий сингари саркардалар ҳам қушинга раҳбарлик қилганлар. Қушинга шахсан Алимқулнинг узи бошчилик қилган.

Чимкентдаги жангги қипчоқлар бошлаб кейин тошкентликлар ва бошқа шаҳар отрядлари давом эттирганлар. Даставвал бир кеча-кундуз давомида иккала томон ўртасида тулпардан отишув бўлган.

«Сунгра тўрт томондан, — деб ёзади Солиҳ Тошкандий, — аскарлар отдан тушди ва тўрт томондан қарнайлар чалиниб, рус қушинларига қарши ҳужумга утилди. Уша онда ҳозир бўлган кишиларни сузича хон қушинлари 2—3 минг қадамгача тўхтовсиз олға қараб чоптилар. Икки ўртада бир ярим минг қадамча масофа қолганда рус аскарлари томонидан бирданига тўп ва милтиқлардан ёмғирдек ўқ бўрон қилдиларки, майдонда бирданига 12 минг киши улдирилди, уларнинг оҳ, нола ва

фарёдлари осмонга таралди. Ҳатто бу фожеали манзарадан русларни узлари ҳам ҳайратда қолиб бармоқларини тишлаб баланд овоз билан бақирдиларки, эй мусулмонлар, биз урушни тўхтатдик, улук ва ярадорларни майдондан олинглар, дедилар».

Шундан кейин Қўқон лашкарбошиси Алимқул ҳузурига Н. А. Северцев номли рус элчиси келиб сулҳ тузишни таклиф этади. Бу таклиф хон томонидан сардор ва амалдорлар муҳокамасига қўйилиб фикр алмашув утказилди.

Айрим амалдорлар сулҳ тузишни қувватлаган бўлсада, бошқа бир гуруҳ кишилар, шу жумладан Тошкент амалдорлари унга қарши чиқиб, сулҳ тузиш алдашлик нуқтаи назаридан таклиф этилаётганлигини уқтириб ўтдилар. Пировардида рус отрядларини Туркистонга қайтиб кетиши ҳақида рус элчиси билан келишилди. Шунга биноан рус қўшинлари Туркистонга йўл олди. Бу шундан гувоҳлик берадики, рус қўшинлари Чимкентни эгаллашга қурбилари етмай орқага қайтишга мажбур бўлган. Лекин рус қўшинлари йўлда Туркистондан қўшимча кучнинг келиб қўшилиши натижасида Черняев бошчилигида Чимкентга қайта ҳужум қилдилар. Бу жойнинг қалъасининг ташқарисида жойлашган «Жанан» қабристонини бир томонида қаттиқ жанг бўлиб Қўқон қўшинлари ғалаба қозонди. Рус қўшинлари эса Туркистонга қайтиб кетдилар.

Шундан кейин Алимқул Авлиеота мудофаасини уддалай олмаган ва уни рус қўшинларига бериб қўйиб, Чимкентга қочиб келган ҳоким Ниезали понсадбошининг оёқ-қўлларини боғлаб тўп огзига қўйиб оттирди. Худди шу ҳилда Дуглат қабиласининг бошлиқларидан бири рус қўшинларига жосус сифатида хизмат қилган Бойзоқбой номли киши ҳам жазоланди. Лашкарбоши Алимқул Чимкент мудофаасини мустаҳкамлаш ва Чор ҳукуматига қарши урушни давом эттириш тadbирларини кураётганда Бухоро хонининг Қўқонга қарши отланганлиги ҳақида хабар олди. Шу муносабат билан Алимқул Чимкентда қўшиннинг бир қисmini қолдириб Қўқонга жўнади. Бу ҳолат Чимкентда рус аскарларига қарши ҳаракатга салбий таъсир курсатди. Бунини яхши англаган Черняев отряди полковник Лерх бошчилигида қўшин билан биргаликда Чимкентга ҳужум қилиб, 1864 йилнинг 21 сентяб-

рида уни эгаллади. Бу ерда рус қўшинлари томонидан қўп одамлар улдирилди. Қўқон қўшинларининг бир қисми Тошкентга қочиб кетди. Генерал Черняев Россия тарафдорларидан бири Сиддиқ Назарни Чимкентнинг мингбошиси қилиб тайинлади..

ТОШКЕНТНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Генерал Черняев бу шаҳарни эгаллаш учун тайёргарлик ишларини қўриб озиқ-овқат, қўрол-аслаҳа ва бошқа нарсаларни Тошкентга олиб боришни уюштириш вазифасини Алимқули томонидан улдирилган Бойқозоқбойнинг угли Оқмуллага топширди. Қўқон қўшинлари артиллерияси ҳам анча яхши уюштирилган бўлиб, унинг тупларини узоққа отилиши ва нишонга тегиши мақтовга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев қандай бўлмасин, тезроқ Қўқон хонлигига зарба берилмаса, кейин енгил оғирлашишини рус ҳукуматининг тегишли вакилларига маълум қилди. Генерал Черняев Чимкентда тайёргарлик қўриб, 1864 йилининг сентябрида Тошкентни эгаллаш мақсадида йўлга чиқди. Бу вақтда Тошкент мудофааси меҳнаткаш омманинг умумий ҳаракатига айланиб, шаҳар атрофидаги деворларда аскарлар ва халқ кўнгиллари жойлашган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини ҳимоя қилишни узининг муқаддас бурчи ҳисоблаб, мудофаачиларга тинмай ғамхўрлик қилганлар. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб гувоҳлик беради Солиҳ Тошкандий — ибодату номоздан қўра қўлидан келганича ердам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, ғозиларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар». Рус аскарлари 1865 йил 1 октябрида Юнус-Обод томонидан шаҳарга яқинлашиб уни туплардан ўққа тутди. Рус аскарларидан бир гуруҳи шаҳар қалъасининг атрофида қазилган зовурлар ичига тушиб олдилар. Буларга қўшилиш учун бир гуруҳ рус аскарлари чопиб келаётганда уларга қарши туپ отилади. Натижада, душман отрядлари орқага чекинди. Шундан кейин шаҳар мудофаачиларидан бир қисми зовурга душман устига шиддатли ҳужум қилиб, рус аскарларидан 72 кишини улдирдилар. Шу равишда тошкентликлар галаба қозондилар. Генерал Черняев урушни тўхтатишга ва Чимкентга қайтишга мажбур бўлган. Шундан кейин Алимқул қўшин билан Тошкентга ке-

либ, булажак урушга тайёргарлик ишларини амалга ошириб, сунгра Куқонга қайтади. Хон курсатмасига кура, Тошкент хокими номидан Ҳофизкуҳаки маҳаллалик Муҳаммад Саид номли савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида элчи сифатида генерал Черняев ҳузурига юборилди. Бироқ генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортади ва элчи Тошкентга қайтиб келади. Бу ерда элчи генерал Черняев Бухоро хони Музаффархон билан гуё иттифоқ тузилганлиги ҳақида гапириб шаҳардаги айрим кишиларни ваҳимага солиб қуйган. Тошкентда урушга тайёргарлик кундалик ҳаётнинг биринчи вазифаси ҳисобланган. Бу ерда лашкарбоши Алимқул бошчилигида Туркистонни рус қўшинларидан озод қилиш учун тайёргарлик курилгандан сунг, аскарлар Шайхонтохурдан утиб Сағбон кучаси орқали Сағбон дарвозасидан «Сароғоч» йулига чиқдилар. Бу юриш 1864 йил ноябрь ойи охирида юз бериб, ҳаво жуда совуқ ва қор ёғиб турган пайт эди. Аскарлар Туркистонга яқин жойга урнашган ва Россия тобелигига утган «Иқон» деган кишлоғида рус отрядини тор-мор этдилар. Бу ердаги халқнинг русларга буйсунганлиги учун Алимқул буйруғига биноан молмулки билан Тошкент томонга ҳайдаб олиб кетилди. Алимқул гарчанд галаба қозонган булса ҳам, Туркистонга қараб юрмай, «Иқон»дан Тошкентга қайтишга мажбур булади. Бунга хонликдаги ички зиддият ва қўшимча ҳарбий кучларни тўплаш сабаб булган, албатта. Алимқул Тошкентга келган пайтда Черняев томонидан юборилган жосус ушланади. Бу жосус Тошкентнинг амалдорларидан бири Абдурахмонбек Шодмонбековнинг (асли Шаҳрисабзлик) Черняев номига езилган хати билан қулга тушган. Бинобарин, Черняев маълум кишилар орқали Тошкент ҳақида зарур маълумотларни олиб турган. Абдурахмонбек Тошкентдан қочишга улгуриб, Чимкентга Черняев ҳузурига боради.

Бу вақтда генерал Черняев Тошкентга қайта ҳужум қилиш тadbирларини тамомлаб, 1865 йил 28 апрелда Чирчиқ ёнидаги «Ниезбек» қалъасини жанг билан эгаллади. Юқорида қайд қилинган Абдурахмонбекнинг маслаҳати буйича, шаҳарни сув билан таъминлайдиган «Кайковус» ариғи тўғонини бузиб уни Чирчиқ дарёсига буриб юборилади. Бу билан шаҳарни сувдан маҳрум этиб, уни таслим этиш эди. Бироқ

шаҳар халқи мудофаани мустаҳкамлаб жангга тайёр турди. 1865 йилни май ойида Қўқон хони Султон Саид лашкарбоши Алимқул билан Тошкентга етиб келди. Бу ҳолат тошкентликларни руҳини кутариб юборган. Бу тўғрида Солиҳ Тошкандий шундай ёзган: «Тошкент ҳокимлари, амалдор, сардор, уламо, фуқаро, шайхлар, ғариблар, гадолар, эркак-хотинлар аралаш шодликларидан (қўқонликларни — Х.З.) истиқболларига чиқиб, кутиб олдилар».

Алимқул шаҳар саройида йигин ўтказиб, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва қўшин бошлиқларига қарата нутқ сўзлади. Бу йигинда қатнашган Алимқул «Катта-кичик, бой камбағал фуқародан ёрдам сўраб бу тўғрида Тошкент аҳлининг фуқароларини курсатган гайрат, шижоат ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилигини ва хурсандчилигини изҳор қилиб бир томчи қони қолгунча душманга қарши курашишга даъват этди». Алимқул Бухоро амир Музаффархонни қоралаб рус қўшинларига қарши кураш ишига катта пўтур етказётганлигини ҳам гапирган.

Тошкентда хонликнинг Андижон, Қўқон, Наманган, Марғилон ва бошқа жойларидан келган қўшинлар Алимқул бошчилигида шаҳар мудофаа линиясини эгалладилар. Сиддиқ Тура бошлиқ Қўқон қўшинининг разведка булими душманнинг отлиқ ва пиеда отряди бир тўп билан Шуратепадан чиқиб, «Олтин тепа» орқали Салор суви бўйлаб келаётганлиги ҳақида Алимқулга хабар келтирган. Шундан кейин Алимқул ўз қўшинларини маълум қисми билан курсатилган томонга жўнади. Душман қўшинлари Салор сувидан утиб Қўқон қўшинларига қарата тўплардан ўқ уздилар, натижада икки томон ўртасида қаттиқ жанг бошланиб қўқонликлар ҳужумга утдилар. Бунда Алимқулнинг шахсан ўзи қатнашиб жангга раҳбарлик қилган.

Рус отряди ҳужумга бардош бера олмай, Шуртепага чекинишган. Бу ғалаба шаҳарда катта шод-хуррамлик билан қарши олиниб карнай-сурнай садолари янграган. «Шаҳар халқи 7 ёшдан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қари хизмат камарини белларига боғлаб пишган таомларни бошларига кутариб, қатик, сут, шарбат, иссиқ нонлар, ширин меваларни саватга солиб аскарлар турган жойларга олиб келиб илтижо, тавалло ва дилдорлик қилишиб кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб,

қуз ёшлари суви билан аскарларни юзларидаги чанг-губорларни ювиб артиб қузгудай тозалаб овқатларини еб битиришларини илтижо қилдилар». Бу халқнинг ватанпарварлик ҳаракатларини жуда жонли ва ёрқин намунасини акс эттиради. Лашкарбоши Алимқул ҳокимият вакиллари ва ҳарбий бошлиқларни тўплаб урушни қандай давом эттириш масаласини уртага ташлаганда тошкентликлар рус қўшинлари устидан қозонилган ғалаба ҳужумга утишга даъват қилишини ва ака-ука Сиддиқ Тура ва Арслон Тура бошчилигида аскарларни Чимкентни босиб олингандан сунг, бу ердан аскарларнинг бир қисmini Туркистон ва Оқма-читни, иккинчи қисmini эса Авлиёота, Тўқмоқ ва Гулжагача булган жойларни руслардан қайтариб олишга жўнатилишини гапирдилар. Аммо, Қуқон амалдорларидан Отабек номли киши Алимқулга пи-чирлаб: агарда тошкентликлар рус қўшинларини тор-мор қилиб, қўрсатилган жойларни олса, у вақтда улар мустақилликни истаб Қуқонга бўйсунмай қолиши мумкин деган. Шу нуқтаи назардан Отабек тошкент-ликлар таклифини рад қилишни Алимқулга маслаҳат қилган. Алимқул бу маслаҳатга қўниб мудофаа билан чегараланиб туришни буюрди.

Шуртепа томонда ҳар икки томон уруш линияси-ни эгаллаб даставвал тўплардан отишув бошлаган. Сунгра Қуқон қўшинлари ҳужумга утиб Алимқул уруш майдонида жангчиларни руҳлантирган ва урушга жалб қилган. Алимқул ва сардор Абдуллабек душман қўшинлари билан юзма-юз келиб, уларни қиличдан утказган. Аммо душман ўқи Алимқулни чап биқини-дан кириб қорнини тешиб, киндиги устидан чиқиб кетади. У от устидан ерга йиқилиш олдидан от бўйни-дан маҳкам ушлаб тўп турган жойга борди. Сунгра Алимқул Тошкент фуқароларини аста-секин орқага қайтиб, уларини шаҳар ичига олишлари ва бошқа жангчиларни урушни давом эттиришлари ҳақида фар-мон берган.

Икки томон ўртасида тўплардан яна отишув бошлан-гандан кейин хон аскарлари ҳужумга утиб, сунгра аста-секин рус аскарлари ҳужуми остида Салор бўйига чекиндилар. Натижада, биринчи ғалда себзорлик жанг-чилар Ҳакимхўжа Қалон бошчилигида қўчишни бош-лайди. Уларни кетидан қипчоқлар, қирғизлар ва анди-жонликлар қўлга тушган нарсаларни олиб Фарғона

томонга қочдилар. Бошқа кишилар ҳам шаҳар ичига қочиб кела бошладилар. Лашкарбоши Алимқулнинг ярадор бўлиши аскарларнинг, халқ оламонининг руҳини тушириб, пировардида уларнинг чекинишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди. У оғир аҳволда шаҳар ичига келтирилди ва бу ерда улди. У катта иззат-икром билан ва чуқур қайғу билан Шайхонтохур қабристонида дафн этилди. Чекинишдаги уюшқоқсизлик ва ҳарбий бошлиқларнинг ваҳимага тушиши шаҳар мудофаасига салбий таъсир кўрсатади, албатта. Кунлар утиши билан қўқонликларнинг руҳсизланиши кучайиб, улар тудатудат бўлиб, ўз ватанига қайтишга ҳаракат қилганлар. Ҳатто Алимқул билан биргаликда рус қўшинларига қарши курашда фаол қатнашган Қўқон хони Султон Саид бир гуруҳ амалдорлари билан шаҳарни ташлаб кетмоқчи бўлган. Бироқ Тошкент амалдорларининг сиқуви остида ўз фикридан қайтганлар. Шундан кейин амалдорлар ва ҳарбий бошлиқлар узаро келишиб душманга қарши тadbирларни белгилаш ҳақида фикр алмашув ўтказди. Бунда бир гуруҳ кишилар Қўқонга қочиб кетган аскарларни орқага қайтиб келишларини сўраб, у ерга элчи юборилишини айтдилар. Бошқа бир гуруҳ кишилар Бухоро амирида ҳузурига элчи юбориб ёрдам сўрашлик ҳақида ўз фикрини изҳор қилдилар. Маслаҳатчилар орасида ҳатто Хоразмга ёрдам сўраб муурожаат қилиш зарурлигини баён этган кишилар ҳам бўлди.

Бухоро ва Қўқон хонликларида рус отрядларига қарши биргаликда кураш ҳақидаги хат билан элчилар жунатилди. Қўқонга юборилган элчи йулда Тошкентдан қочиб бораётганда қўқонликларни орқасидан етиб бориб уларга хатни топширади. Бироқ, қўқонликлар Тошкентга қайтиш урнига, аксинча Султон Саидхонни Қўқонга олиб кетиш ва тахтни бегоналарга утиб кетишига йул қўймаслик зарурлигини баён этадилар. Бухоро амири ҳам Тошкентга ёрдам беришдан бош тортиб, аввало Султон Саидхонни Бухорога келиши зарурлиги ҳақида жавоб хатни юборди. Бу билан амир Султон Саидхон Бухорога бўйсунган тақдирдагина ёрдам берилишини маълум қилган эди. Бухорога келган жавоб хатини амалдор ва ҳарбий бошлиқлар муҳокамасига қўйганда айрим қўқонликлар амир таклифини қабул қилиш кераклигини айтдилар. Бу муҳокамада Солиҳ Тошкандий ҳам қатнашиб,

юқоридаги масала буйича уз фикрини билдирган. У Султон Саидхонни Бухорога кетишига қарши чиқиб, ҳар бир ҳукмдор уз бурчини бажармаса, у вақтда фуқаролар душман қўлига асир бўлиб қолиши мумкинлигини баён этган. Бу фикрга бошқа кишилар ҳам қўшилиб, «биз ёрдам сураб ҳар томонга мурожаат қилдик. Эндиликда ёрдамни хоҳ берсинлар, хоҳ бермасинлар бари бир урушни давом эттирамиз деб аҳд қилдилар. Тошкентликлар Султон Саидхонга шундай дедиларким шаҳар халқи бутун уруш ҳаракатларини уз зиммасига олиб нимайки зарур бўлса, ҳаммасини етказиб берадилар». Қуриниб турибдики, тошкентликлар қандай бўлмасин, шаҳарни душмандан ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлаган эдилар.

Қунларнинг бирида рус қўшинлари шаҳар қалъасини тўпга тутиб ҳужум қила бошлаган вақтда уларга қарши усталик билан тўплардан шундай жавоб ўқи отилдики, натижада душман орқага чекинишга мажбур бўлган. Шундан сўнг Султон Саидхонни Бухорога юриши ҳақидаги масала яна қўтарилиб, пировардида уни жўнатиш ва Бухородан ёрдам олишга қарор қилинди. Афтидан Султон Саидхонни ўзи ҳам Бухорога бориш истагида бўлган. Шунинг учун у 500 кишилик аскар ва бир тўп билан шаҳардан чиқиб кетди. Шундай қилиб, Қўқон амалдорлари ва аскарлари урушни охиригача етказмасдан шаҳар мудофаасини уз хоҳишларига ташлаб кетган эдилар. Шунга қарамай шаҳар аҳолиси душманга қарши курашни давом эттирди. 1865 йил 14 июнида рус аскарлари эрта саҳарда шаҳар қалъасини тўплардан ўққа тутди. Натижада улар Камалак дарвозаси орқали шаҳар ичига ёриб кириб, мудофаачиларнинг отрядлари билан тўқнашдилар. Бундай тўқнашувлар Шайхонтоҳур, Бешёғоч, Қашқар маҳаллаларида ва бошқа жойларда бўлган эди. Ҳатто, айрим жойларда душманга қарши баррикадалар ҳам қурилди. Масалан, Анҳор купригининг ғарб томони аравалар билан тўсилиб мустаҳкамланди. Айни бир вақтда Анҳор ёнидаги дўконлар ичига мудофаачилар кириб олиб деворлар тешигидан душманга ўқ уздилар. Бир ярим соатлик оғир жангдан сўнг рус аскарлари чекиниб, Шайх Шибли ариғи орқали қалъа деворининг шимол томонига урнашди. Улар чекинаётганида Урдадаги дўконларга ўт қўйиб қочганлар. «Чуқур куприкда» ҳамма кучаларни ҳам оғзи бекити-

либ рус отрядига қарши кучлар қўйилган. Айрим рус отрядлари мачитлар ичига кириб олиб урушганлар. Бироқ улар ураб олиниб тор-мор этилган. Шайх Шиб-ли ариги орқали чекинган рус отряди яна Урдага бос-тириб киришга ҳаракат қилди. Буларга қарши Қиёт маҳалласининг аҳолиси Абдурахим ясовулбоши бош-чилигида деворларнинг орқасига ва пастқам жойларга урнашиб мудофаа линиясини эгалладилар. Булар ора-сида Мирюсуп боғбон ўғли, Умархон Турахон ўғли, Мирсодиқ Миршоди ўғли, Нормухаммад ва Мулла-мир сингари мерганлар, Муллажон Мусомухаммад Али бобо подачининг ўғли ва бошқа мард йигитлар бор эди. Халқ кўнгиллилари шаҳар мудофаасининг асосий кучини ташкил этган эди. Абдурахмон ясовул-боши бошчилигидаги кўнгиллилар отряди ёмғир ёғишига қарамай, кун буйи душман ҳужумини қайта-риб турдилар. Охири рус отряди шаҳар четига чиқиб кетишга мажбур бўлди. Бундан кейин ҳам Қиёт маҳал-ласининг кўнгиллилари Анҳорга қайта келган рус от-ряди билан қаттиқ жанг қилган. Бу вақтларда шаҳар аҳолисининг аҳволи оғирлашиб сувсизлик ва ташна-ликдан азоб чекмоқда эди. Тошкентликлар аҳвол оғирлигига қарамай, шаҳарни қўлдан бермасликка қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бироқ рус отряди айрим хо-ин кишилар орқали шаҳардаги ўқ-дори омборини то-пиб уни портлатишга муваффақ бўлдилар. Бу шаҳар мудофаа тақдирини ҳал қилган омиллардан бири ҳисобланади. Сувсизлик, йўқчилик ва ўқ-дорилар етишмаслиги пировардида шаҳар халқининг тинкаси-ни қуритди. Натижада 1865 йил 17 июнда тошкент-ликлар душман ҳужумига бардош бера олмай, таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Генерал Черняев Шайхон-тоҳур, Бешёғоч ва бошқа аҳоли гавжум яшайдиган жойларга тулпарни ўрнатиб дарҳол тинчлик сулҳи ту-зилмаса, шаҳарни ёндириб ва бузиб ташлаш ҳақида эълон тарқатди. Шундан кейин генерал Черняев Ҳакимхўжа қозикалон, Абулқосимжон эшон, Домулла Солиҳбек, Охун дадҳо ва бошқа шаҳар катталари би-лан махсус мажлис ўтказди. Бунда савдогарлар ва сар-дорлар ҳам қатнашган эди. Музокара натижасида тинчлик сулҳи тузилиб ҳар икки томон аҳдномага им-зо чекди. Аҳднома шаҳар халқининг ўз дишида ва бар-ча ишлар шариат асосида олиб борилиши кўрсатил-ган. Закот ва хирожлар ҳам шариат бўйича ҳар йилда

эмас, балки ҳар ойда олиними лозим эди. Шунингдек, ҳовли, боғ ва майдонлар аввалгидек ўз эгалари қўлида қолдирилди. Аҳолидан йиллик солиқ олиними таъқиқланди. Чакалак, утлоқ ва қамишзорлардан солиқларни мутлақо олмаслик аҳдномада курсатилган эди. Шунингдек, ерли халқдан рус қўшинига одамларни жалб қилмасликка келишилди. Аҳдномага ҳар бир турт даҳанинг муҳри босилди. Сунгра генерал Черняев шаҳар катталарига духоба ва зар ёқали чакмонлар кийдирди. Шу равишда Тошкентнинг рус давлатига таслим бўлиши ҳақидаги ҳужжат расмий равишда қабул қилинди. Аҳднома тузилгандан кейин генерал Черняев шаҳар катталарини ўз томонига жалб этиш ва уларга таяниш мақсадида Ҳакимхўжа қозикалон уйига бориб унга қимматли совғалар ва олтин медаль берди. Сунгра генерал Черняев Регистон растасига бориб камбағал ва гадолар орасига тангалар сочди. Урушда яраланган кишиларга тиббий ёрдам курсатилди.

Генерал Черняев шаҳар мудофаасида қатнашган кишиларни жазоламай, уларни қўйиб юборди. У мадрасаларга бориб ўқишларни давом эттиришни таклиф этди. Уруш вақтида бузилган уй-ҳовлиларни ва дуконларни тиклаш учун генерал Черняев томонидан маблағ ажратилди.

Шубҳасиз, генерал Черняев ўз таъсирини ўрнатиш мақсадида курсатилган тадбирларни амалга оширган. Шуни айтиб ўтиш лозимки, генерал Черняев юқори раҳбар доиралари рухсатисиз, ўзбошимчалик билан Тошкентга юриш қилиб, уни эгаллади. Бу ғалаба Петербургда зўр мамнуниятлик билан қабул қилинган бўлса-да, лекин давлат ишларида қилинган ўзбошимчалик айрим йирик ҳукумат вакиллари норозилигининг келиб чиқишига сабаб бўлган. Бунинг устига Тошкентнинг босиб олиними халқаро матбуотда катта шовқин-сурон кутарилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев ўз ҳаракатини оқлаш мақсадида гуё Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги ҳақида ҳужжат уюштиришга киришди. У шаҳар катталарини тўплаб аҳоли номидан қўидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга кўп жабр-зулм утказган... Улар закот хирожларни шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар.

Қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун катта кишиларни ўлдириб фитначи ва игвогарлар сузига амал қилганлар. Уртада ноҳақ қонлар тукилиб, улар шариатга ва уламолар сузларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида кўп вақтлар ва кўпинча қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамоми ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб уларга шаҳарни топширдик». Қуриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган ҳамма жанг ва воқеаларни инкор қилиб ихтиёрий равишда рус аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Қўрсатилган хатнинг мазмуни баён этилгандан кейин шаҳар катталари ҳайрон бўлиб турган пайтда домла Солиҳбек охун додҳо шундай жавоб қилган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмачитгача ва бу ердан Ғулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлларига қирғиздилар. Уруш тўсатдан, муҳлатсиз ва сувсиз олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12 числосигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимқул лашкарбоши шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ердам бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дин учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб сешанба куни ярим кеча ўтгандан кейин саҳарга яқин рус аскарлари хиёбон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан фуқаро уйқудалиги чокда кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб пайшанба кунигача кечаю-кундуз урушиб турдилар. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уй-жойларга ўт тушиб оч, ташна, сувсиз яккама-якка урушиб бўлиб охирида ярашиш сулҳи тузилди». Бу ҳақиқий ахволни акс эттирувчи жавоб генерал Черняевни газабга келтирди. У домла мулла Солиҳ охун додҳо сузига қўшилувчи кишиларни бир тарафга ўтишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан олти киши жумладан, Халимбой, Бердибой, Азимбой, Фозилбачча, Мулла Мирзаъалам охун, Мулла Музаффархўжа ва Мулла Файзилар домла Солиҳбек охун додҳонинг сузини қувватлаб қўрсатилган томонга ўтдилар. Бу кишилар ва Со-

лиҳбек охун додҳо дарҳол рус аскарлари томонидан ураб олиниб қамоққа жунатилди. Бу ҳолат тупланган шаҳар катталарига таъсир этган бўлса керак, улар генерал Черняевнинг айтган аҳдномасига у кўрсатган мазмунда тайёрлаб беришни зиммаларига олдилар. Чунончи, Ҳакимхужа қозикалон аҳдномани безаш ва тузишни Абдусаттор Қорабоши углига топширди. Аҳднома тайёрланганидан сўнг унга шаҳар катталари ва савдогарлари қўл қўйиб ва муҳр босиб генерал Черняевга топширилди. Генерал Черняев Солиҳ охун додҳо ва унинг хамроҳларини Томскига сургун қилди.

Генерал Черняев аҳдномани Абдусаид ва Ҳодихужа номли савдогарларнинг қўлига бериб, Петербургга, подшоҳга олиб бориб беришни буюрган. Рус ҳукумати бу аҳдномани босқинчилик сиёсатини бўяш ва халқаро матбуотда шовқин-суровни бартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга тарқатади. Жумладан, Туркиядаги рус элчихонаси аҳднома нусхаларини купайтириб Истанбулдаги кучаларга, бозорларга, дуконларга умуман кўзга ташланадиган жойларга ёпиштириб қўйилди. Шундай қилиб, генерал Черняев Тошкентга бостириб киргандан сўнг икки аҳдномани, яъни сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бузиб курсатувчи ҳамда мустамлакачилик сиёсатига хос бўлган қалбаки ҳужжат тузишга эришди.

Генерал Черняев Тошкентда юқори табақа вакилларининг ихтиёридаги қўлларни бушатиш ҳақида фармон чиқарди. Натижада, бир вақтлар уруш пайтларида асирликка олинган ёки кўчманчилар томонидан келтириб сотилган турли миллатдаги унчалик кўп бўлмаган қўллар озод қилинди. Генерал Черняев маҳаллий яҳудийларни камситишга қаратилган айрим одатларни бекор қилди. Жумладан, яҳудийларнинг белларини ип билан боғлаб юриши ва белгиланган хилдаги телпакни кийишлари туғрисидаги талаб бекор қилинди.

1866 йил август ойида Рус императорининг Тошкентни Рус давлати — тобелигига олганлиги ҳақидаги расмий фармонни эълон қилинди. 1867 йилда эса Сирдарё ва Семиреченск (Еттисув) областларини ўз ичига олган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланди. Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази бўлиб қолди.

Шу равишда Тошкент Рус давлати территориясини бир қисмига ва Чор ҳукуматининг Урта Осиёда тулиқ ҳукмронлигини урнатилишида муҳим таянчга айлан-тирилди.

БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ БЎЙСУНДИРИЛИШИ

Бухоро хонлигининг ҳукмдори Музаффархоннинг бутун минтақа тақдири қил устида турган бир пайт-да Чор ҳукумати тажовузига қарши кескин чора-ларни кўрмаслиги халқнинг газабини уйғотди. У шу даражада калтафаҳм бўлганки тошкентликлар умум душманга қарши ҳарбий ёрдам сўраганларида сарой аҳли ҳузурида шундай деган: «Мен бир оддий рус лашкарбошиси билан урушни узимга ор деб биламан. Агар урушмоқчи бўлсам, у вақтда туппа-тўғри Моск-вага ёки Петербургга бориб жанг қилурман». Хон-нинг бу мантиқсиз сўзлари Бухоро жамоасининг қонини қайнатиб юборди. Бу ҳолат айниқса рус қўшинлари томонидан Тошкентни босиб олингандан кейин авжига минди. Хусусан руҳоний ва зиёли ва-киллари хонни қурқоқликда айбладилар. Аҳоли хон саройини қуршаб тошбўрон қилдилар. Ҳатто, Музаф-фархон хонлиқда айбланиб ўлдирилиши маълум қи-линди. Ниҳоят, халқнинг қаттиқ сиқуви ва талаби орқасида Музаффархон айрим чораларни куришга мажбур бўлди. Масалан, Жиззах қалъасини мус-таҳкамлашга маблағ ажратилиб қўшин ҳарбий са-лоҳияти кучайтирилди. Ва шаҳар мудофаа қобилияти анча мустаҳкамланди.

1866 йил январь ойини охирида генерал Черняев 15 та пиеда ротаси, 100 казак ва 16 туллар билан Жиз-захга ҳужум қилди. Бироқ рус қўшинлари ватан ҳимо-ячиларининг қаҳрамона жанги туфайли Жиззахни ололмай Тошкентга қайтишга мажбур бўлди. Бу гала-ба барча қатори Музаффархонни ҳам руҳлантирди. Шундан кейин Музаффархон умумий «газот» эълон қилиб 100 минг одам туплади. Уларни орасида қўшин-дан ташқари қўлига нима тушса шу билан қуролан-ган халқ оломони қўпчиликни ташкил қилган. Улар амир Музаффар бошлиқ Жиззахга ва бу ердан Сир-дарёнинг чап қирғоғидаги «Сассиқ кул» деган жойга келдилар. Буни қарангки, Музаффар булажак жангга пухта тайёргарлик куриш урнига ички кийимида ути-

риб шахмат уйнаш ва ашула эшитиш билан вақтини утказди. Шу онда рус қўшинлари бирданига ҳужум қилганда у дарҳол яланғоч ҳолда отга миниб қочади. Халқ оломони ва қўшин ҳам турли томонга қочиб, тузиб кетади. Бу воқеа 1866 йил 8 майда «Сассик кул»ни яқинида жойлашган Иржар деган жойда содир бўлди. Бу ерда рус қўшинлари генерал Романовский бошчилигида урушдилар. Аҳмад Донишнинг сузича қанчадан-қанча одамлар ҳалок бўлдилар ва жароҳатландилар. Куп одамлар орқага қайтишда йўлларда мисли қўрилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечирганлар. Музаффархон бир жойда тухтаганда маълум бўлдики, у қўрқанидан иштонини булгаб қўйган экан. Мана, хоҳласам Москвага бориб урушаман деб чиранган ҳукмдорни асли башараси қандай бўлган. Рус қўшинлари куп миқдорда ҳарбий қуроолларни, шу жумладан 26 тупни, 670 пуддан ортиқ порохни ва 220 минг патронни улжага олдилар. Улар 1868 йил 19 майдан 20 майга утар кечаси 18 та тўплардан ўқ узиб Хужандга ҳужум қилдилар. Бу ерда халқ шу даражада қаттиқ жанг қилдики, бундан газабланган душман қўшини шаҳарни ялписига ўққа тутишни орқасида 20 мингдан ортиқ кишилар ўлдирилди ва уй-жойлар вайронага айлантирилди. 1866 йилнинг 11 октябрида Чор қўшини генерал Крижановский бошчилигида Жиззахни қуршаб олади. Жиззахдаги жанг шу даражада даҳшатли бўлганки, одам қони бамисоли ариқ сувига ўхшаб оққан. Ҳимоячиларнинг қаҳрамонлиги ва жасоратини ҳатто Чор қўшинлари ҳам тан олган. Бу жангда ҳимоячилардан 2 ярим минг киши ўлади ва қўплаб кишилар ярадор бўлади. Пировардида Жиззах душман томонидан эгалланди. 1867 йилнинг 7 июнида душман қўшини Жиззах ва Самарқанд ўртасида жойлашган Янгиқўрғонда 45 минг кишилиқ Бухоро қўшини ва халқ кўнгиллиларини қаттиқ жанг билан мағлубиятга учратди. 1868 йил майда эса Самарқанд шаҳри остонасидаги Чупонота тепалигида уруш бўлади. Бу ерда ҳимоячилардан куп киши қирилди, ярадор қилинади. Чор аскарлари эртасига Самарқанд шаҳрига бостириб қирадилар. Ваҳимага тушган ерлик аҳоли душманга қарши тура олмайди. Бундан хабар топган амир Музаффар қаттиқ даҳшатга тушиб, хабарчини «шум сузлари» учун дарҳол осиб ўлдиришга фармон беради. Унинг васвасаси аста-секин йиғига айланиб: «Худо ма-

ни Самарқанддан маҳрум қилгандан кура жонимни олгани яхши эди» деб нола чекади. Амирнинг ношудлиги ва мағлубияти халқнинг норозилиги ва ғазабини янада кучайтирди. Айниқса, унинг Чор ҳукумати билан сулҳ тузишга мойиллиги вазиятни ўта кескинлаштирди. Натижада Бухоро атрофидаги аҳоли қандай бўлмасин урушни давом эттиришни талаб қилиб қўзғолон кутардилар. Аммо Музаффар халқ қўзғолонининг бутун Зарафшон водийсига тарқалиб кетишидан қўрқиб, дарҳол чоризмга қарши ҳарбий юриш уюштирди. Чули Малик деган жой қўзғолон марказига айланди. Бу ерда ойболта, сўйил, найза ва шунга ухшаш нарсалар билан қуролланган қўзғолончиларнинг асосий кучлари тупланган эди. Бироқ қўзғолон бостирилди.

Талвасага тушган амир нима қилишини билмай ўз атрофидаги беклар билан кенгаш утказиб сулҳ тузиш ёки урушни давом эттириш масаласини муҳокамага қўйди. Кенгашда биринчи бўлиб суз олган лашкарбоши Усмонбек шундай деди: «Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирлар контрибуция (товон) тулашдан кура бир томчи қон қолгунча курашиш афзалроқдир». Бу фикрни кенгаш қатнашчилари қўллаб-қувватладилар. Шундан кейин 15 минг отлик, 6 минг пиеда ва 14 та тупдан иборат Бухоро қўшини Зирабулоқ тепалигига келиб урнашди. Қўшинни руҳлантириш ва ғалабага чорлаш ниятида амир Музаффар уларга қўйидаги тарзда мурожаат қилди: «Содиқ мусулмон фуқаролари, сизларнинг заҳматларингиз учун раҳмат, сизларни ишонтираманки, ғалаба биз томонда бўлгай. Самарқанд ва Каттақўрғоннинг қўлдан кетиши биз учун унчалик йўқотиш эмас. Биз теурийлар авлодимиз, биз ўз еримизни қандай қайтариб олишни кўрсатиб қўямиз. Мусулмонлар, мен динимиз ва ватанимиз учун мусулмон аҳлининг қаҳрамонона жанг қилишига, кофирларга қўз ўнгида намойиш қилишингизга умид қиламан. Халқ биздан ғалаба кўтапти, у жангдан сўнг сизларни қарши олганида дин ва Ватан ҳимояси учун курашиб еримизни кофирлардан тозалаганлар деб айтишсин. Зирабулоқ жанг майдонида ҳалок бўлганлар шарафига шонли ёдгорлик ўрнатилади. Мусулмонлар, Туркистон генерал-губернатори талаб қилаётган 125 минг тилла (500 минг сум) товонни сизларга совға сифати-

да берилади. Ишончим комилки, сизлар менинг умидларимни рўёбга чиқариб самарқандликлар тунидаги қора доғни ювасизлар. Мусулмонлар, сизларга зафар ер бўлсин». Ушбу мурожаат тўп уқлари овози остида ўқиб эшиттирилади. 1868 йил 2 майда генерал К. П. Кауфман кўмондонлигидаги қўшин ва ҳимоячилар уртасида жанг бошланди. Бухоролик мудофаачилар «Олинглар, олинглар ахир...» дейишиб душманга қарши ҳужум қилдилар. Аммо кўп талофат қўриб мағлубиятга учрайдилар. Бу ҳақдаги хабар бутун Бухоро халқи газабини янада кучайтиради. Амир қўрқиб Қизилқум тарафга қочиб кетади. Зирабулоқдаги жанг вақтида Самарқандда чоризмга қарши халқ қўзғолони бошланади. Она юрт ҳимоясига шаҳар атрофидаги қишлоқ ва овуллардан минглаб кишилар келиб қўшилдилар. Генерал-губернатор К. П. Кауфманнинг ёзишича, Каттакўргондан то Самарқандгача бўлган ерларда кишиларни кам учратган. Бунга сабаб найманлар, қорақалпоқлар, хитой, қипчоқлар, қирқ қўзлар ва бошқа қабилалар Журабек ва Бобобек бошчилигида Шаҳрисабздан келаётган 20 минг кишилиқ қўшин ва қасоскорларга қўшилиб, Самарқанддаги қўзғолончилар сафини тўлдирган эди. Натижада, Самарқанд чоризмга қарши умумхалқ курашининг ўчоғига айланди. Бир неча минг кишилиқ қўзғолончилар шаҳар қалъасида ўрнашган чор қўшинини қўршаб олиб жангга киришдилар. Аммо Шаҳрисабз беклари чор қўшинларига ёрдамчи кучлар келаётганлигидан хабар топиб, Самарқандни ташлаб чиқадилар. «Шундан кейин, — деб ёзади К. П. Кауфман, — шаҳар аҳли қишлоқлардан келаётган халқ кўнгиллилари билан биргаликда қалъага ҳужум қилишни давом эттирадилар». Бу вақт ичида ҳар икки томондан қўлаб киши қўрбон бўлади ва ярадор қилинади. 8 июнда генерал К. П. Кауфман бошчилигида қўшинлар шаҳарга бостириб кириб, қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Улар шаҳар бозорини ўққа тутадилар. Қўзғолон қатнашчиларидан 19 киши ўлимга ва 19 киши Сибирга умрбод сўргунга ҳукм қилинади. Бунинг устига қўзғолончиларнинг аксарияти жангда ҳалокатга учраган. Чор қўшинларидан эса 275 киши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Бошқа жойларда босқинчилардан бунчалик кўп кишилиқ талофат қўрмаган эди. Шунинг учун генерал К. П. Кауфман «Самарқанд қалъа-

сидаги талофатни жуда катта йўқотиш», деб баҳолайди. Бу вақтда Амир Музаффарнинг обриси ва мавқеи тобора тушиб, тахтда зурга илиниб турарди. Амир Карманага келиб, ўз амалдорлари иштирокидаги кенгашда Чор ҳукумати билан сулҳ тузишдан булак чора келмаганини маълум қилиб: «Эндиликда барча қушин ва қурол аслаҳаларни, тўпларни оқ подшоҳга топшириб мен Маккага ҳажга боришга рухсат беришини ундан сурайман. Сезиб турибманки, менинг улимим яқин, тақдирим ва ҳаётим халқнинг қулида».

1868 йилнинг 28 июнида амир Музаффарнинг элчилари Самарқандга К. П. Кауфман ҳузурига келиб, сулҳ тузишга розилик билдирадилар. Сулҳга кура Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми хонликдан ажратиб олиниб, Россия таркибига киритилди. Амир товон сифатида 500 минг сум тилла пул тўлашга ва хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа ўрнатмасликка розилик беради. Шунингдек, Россия савдогарларига хонлик тасаруфида бемалол савдо-сотиқ ишлари билан шугулланишга ҳамда карвонсаройлар қуришга ижозат этилди. Улар тулайдиган савдо божлари миқдори бухороликлар тулайдиган божлардан ошмаслиги керак эди. Хуллас, шартнома тузилгандан сўнг Бухоро амири урушни расман тўхтатиб, рус давлатига тобелигини тан олади. Бу эса ватанпарвар ва ҳур фикрли одамларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлади. Ҳатто амирнинг ўғли Катта Тура ва бир неча нуфузли беклар бирлашиб, Музаффархон ва чоризм истилочиларига қарши курашни давом эттирадилар. Улар амирнинг тахтдан маҳрум этилганлигини эълон қилиб, Шаҳрисабз ва Китобда катта куч тўпладилар. Шаҳрисабз беклари Катта Турани хон деб эълон қиладилар. Натижада, амир Музаффарнинг аҳволи ниҳоятда оғирлашади. Ота-бола қушинлари уртасида Самарқанд яқинидаги Хом қишлоғида содир бўлган жангда амир сарбозлари енгилади. Шундан сўнг амир Чор маъмуриятига ҳарбий ёрдам сураб мурожаат қилади. Буни инобатга олган генерал Абрамов 1870 йилида Шаҳрисабз ва Китобда Журабек ва Бобобек бошчилигидаги қушин ва оломонни енгиб, у жойларни амир Музаффар ихтиёрига топширади. Бундан илгари, яъни 1868 йилда Чор қушинлари томонидан босиб олинган Қарши шаҳри ҳам амирга қайтарилади. Бу билан Чор ҳукума-

ти Музаффарнинг Рус давлатига янада итоат этишини мустаҳкамлаб борган. Амир эса сулҳ шартларини огишмай бажараверади.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Чор ҳукумати Хива хонлигини босиб олиш учун катта тайёргарлик курди. Ваҳоланки, Хива хонлигида 1869 йилги маълумотларга кура, бир ярим минг кишидан иборат мунтазам армия булиб, ҳарбий техникаси ниҳоятда паст даражада эди. Шунга қарамай, чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан, яъни Туркистон генерал-губернаторлиги, Оренбург ва Каспий денгизи томонидан ўз ҳарбий кучларини ташлайди. Қушини яхши қуролланган 12 минг кишидан иборат эди. Ҳатто қушинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович Романовский ва князь Евгений Максимилианович Романовский ҳам қушилди. Афтидан, бу билан ҳарбий юриш мавқеини янада ошириш мўлжалланган бўлса керак. Қушинга генерал К. П. Кауфман умумий қўмондонлик қилади. Чор қушинлари узоқ ва машаққатли йўлни босиб утиб, Хива хонлиги чегарасига етиб келадилар. 1873 йилнинг май ойида йўлма-йўл хиваликлар қаршичилигини енгиб борган чор истилочилари 28 майда Хива

10-расм. Ичан қалъа. Мудофаа девори.

шаҳри остонасига келиб тухтайдилар. Бу вақтда Саид Муҳаммад Раҳимхон қочишга улгурган. Қушин генерал Верёвкин бошчилигида Хива шаҳрига ҳужум бошлайди. Пировардида уруш тухтатилади ва генерал К. П. Кауфман Саид Муҳаммад Раҳимхон Хивага келиб Рус давлатининг вассали сифатида ўз тахтини эгаллайди. 1873 йил 12 августда узаро сулҳ тузилиб, Хива хонлиги ўз сиёсий мустақиллигини йўқотади. Шунингдек тоvon тулашни ва Россия савдогарлари хонликда бемалол иш юритиши учун шароит яратиб беришни буйнига олади. Амударёнинг унғ қирғоғи Россия ихтиёрига утказилиб, у ерда генерал губернаторликнинг Амударё бўлими ташкил этилади.

Шундай қилиб, Бухоро ва Хива хонликлари ўз мустақилликларини қўлдан бой бериб, Россия таркибига киради. Гарчанд хонлик сақланиб қолган бўлсада, улар Рус давлати манфаатлари доирасида иш юритганлар. Чор ҳукумати минглаб кишиларнинг ёстигини қуритгани ва ногирон қилгани етмагандек, уруш ҳаракатларини ундириш учун Бухоро хонлигини 500 минг сўм, Хива хонлигини эса 2 млн. 200 минг сўм тоvon тулашга мажбур этади. Бу оғир жарима меҳнаткаш омманинг мушкул ҳаётини янада оғирлаштиради.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Чор истилочиларининг галдаги нияти Қўқон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа жойларни босиб олиб, Қўқон хонлигига қаттиқ зарба берган эди. Қўқон хони Худоёрхон қўрқоқ ва тadbирсиз бўлганлиги учун ватан ҳимояси йўлида бирон арзугулик иш қилмади. Аксинча, Чор ҳукумати нигоҳида ўз тахтида утиришни уйларди, холос. У 1868 йили чоризм билан сулҳ тузиб, амалда Россияга қарам бўлиб қолади.

Бунга кўра хонлик ерларида рус савдо саноат вакилларига катта имтиёзлар берилди. Худоёрхоннинг итoатқорлигини тақдирлаган Чор ҳукумати уни Россия давлати ордени билан мукофотлади ва унга «Аслзода» деган фахрий унвон берилди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати аҳолининг газабини тошириб юборди. Бунинг устига хоннинг зулми тобора кучайиб борди. Натижада 1873 йилда Пулатхон бошчилигида Россия тажовузи ва унга сотилган Худоёрхонга қарши

халқ қўзғолони қўтарилди. Халқ нафратига учраган Худойерхон узининг бой хазинасини 40 та аравага юклаб Хужандга қочиб кетади. Бу ердан Тошкентга юборилади. Генерал Кауфман унинг бойликларини ҳукумат фойдасига мусодара қилиб, узини Оренбургга сургун қилади. Рус архив манбааларига қўра, у бу ердан қочиб Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва сўнгра Саудия Арабистонига бориб ҳаж қилган. Шундан кейин яна Афғонистонга қайтиб қўп утмай вафот этган.

Қўзғолончиларга хонликдаги ҳукмрон доираларнинг вакиллари Абдурахмон Офтобачи, Мулла Исо Авлиё, Султон Муродбек ва бошқалар ҳам қўшилиб Чор ҳукуматига қарши қўраш олиб бордилар. Бу ҳаракат шу даражада кенг ёйдики, бутун Фарғона водийсини қамраб олди. Қўлай фурсатни қўтаётган Чор ҳукумати 1875 йил 6 августда Фарғона водийсига бостириб киради. Қўзғолончилар босқинчиликларга қарши қаттиқ жанг қиладилар. Шафқатсиз душман қўшинлари билан бир неча аҳоли турар жойларини ер билан яксон этади ва минглаб одамларни қириб ташлайди. Биргина Андижондаги жангда қўзғолончилардан 20 минг киши ёвузларча ер билан яксон этилди. Бу фожиа генерал Скобелевнинг буйруғи ва бевосита иштирокида рўй беради.

Халқ қўзғолони шафқатсизлик билан бостирилиб, 1876 йил 16 февралда Қўқон хонлиги тугатилади.

Шундай қилиб Чор ҳукумати 1853—1876 йилларда, ўзбек хонликларига қарашли шаҳар ва қишлоқларни бирин-кетин босиб олиб, Урта Осиёни ҳукмдори бўлиб қолади. Минглаб оддий халқ вакиллари болта, таёқ билан қўролланиб, узидан ҳар жиҳатдан бир неча баробар кучли ва яхши қўролланган чор қўшинларига қарши мардонавор қўрашади. Улар аскарларнинг туплар ва милтиқлардан отилган ўт-ёмғирларига куракларини тутадилар. Хонлар эса мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш ва ҳарбий техникани такомиллаштириш ўрнига узаро қўрашларни давом эттираведилар. Айниқса Бухоро хонлигининг Қўқонга нисбатан олиб борган душманлик сиёсати Чор ҳукумати учун катта фойда келтиради. Уруш ҳаракатлари шуни қўрсатадики, учала хонлиkning ҳукмдорлари ҳарбий жиҳатдан мутлақо саводсиз кимса бўлиб чиқди. Бундан Қўқон лашкарбошиси Алимхон мустаснодир. У Чор ҳукуматига қарши қўрашда қўшинга ва халқ

қасоскорларига жасорат билан бошчилик қилди. У жушқин ватанпарвар ва қахрамон шахс сифатида жанг майдонида ҳалок бўлади.

Ўзбек хонликларининг ерларининг босиб олиниши Чор Россиясининг юқори табақаси томонидан зур хурсандчилик билан қарши олинди. Россия молия вазири Вишнегородский бу жойларни «рус тожидаги энг қимматбаҳо дур» деб баҳолади.

Туркистон генерал-губернаторлигининг чегараси вақт утиши билан кенгайиб борди. Пировардида Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти ерларини уз қарамоғига киритди.

Бухоро амирлигида 28 беклик: Чоржуй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Китоб, Шахрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Ғузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Болжуван, Шугнон, Рушон, Қулоб, Қўргонтепа, Шеробод, Халиф, Кирки, Бурдалиқ, Қарши ва Норишм сингари жойларни уз ичига олган эди.

Хива хонлиги эса Питнак, Хазарасп, Хонқа, Урганч, Қушқуприк, Ғазовот, Қиёт, Шоҳобод (Шовот), Тошқовуз, Омбор, Манок, Гурлан, Мангит, Қилич Ниязбой, Қипчоқ, Порсу, Илели, Қўҳна Урганч, Хужайли, Шуманай ва Қўнгирот деган жойларини қамраб олган.

Қурилиб турибдики, икки хонликларнинг ерлари илгари вақтларгача жуда қисқарган. Бундан, айниқса Бухоро амирлиги катта талофат кўрди. Қўқон хонлиги эса бутунлай таг-томири билан қўпориб ташланди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Туркистон халқларининг ута ватанпарварлиги ва эрксеварлиги орқасида Рус давлати уни тезкорлик билан босиб ололмади. Натижада, уруш урта ҳисобда 25 йил давом этди. Халқ оммасида миллатпарварлик туйғулари шу даражада кучли эдики, агар ҳарбий маҳорат ва техника талабга жавоб берарли даражада бўлганда Рус давлатини ёвуз ниятини юзага чиқмаслиги турган гап эди. Начора, улка ҳукмдорларининг нодонлиги ва ожизлиги ҳамда бир гуруҳ кишиларнинг хоинлиги Туркистон улқасини Россия панжасига тушишига сабаб бўлди. Чор ҳукумати тўб аҳоли вакиллари Олий ва урта мансаблардан маҳрум қилиб улқани-бошқариш рус генералларини ва офицерларини қўлига утди. Шу равишда миллий давлат тугатилиб рус тили давлат тили ҳисобланади. Миллий тилни ва миллий маданиятни ривож-

ланишига йул берилмай «улуг миллатчилик» сиёсати амалга оширилди. Бутун улкада мустамлакачилик ва миллий зулм ҳукм сурди. Туркистон Россиянинг хомаше манбаига ва тайер маҳсулотлар бозорига айлантирилиб халқнинг бошига сон-саноксиз азоб-уқубатлар тушди. Шунинг учун ҳам халқ оммасининг миллий-озодлик курашлари давом этди. Масалан, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги халқ ҳаракатлари шулар жумласидандир.

Чор Россиясининг ҳукмронлигига қарши курашлар

МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ ВА МИЛЛИЙ ЗУЛИМ

Чор ҳукумати бутун Туркистонни қонга белаб, шаҳар, қишлоқ ва овулларни вайрон этиб уни босиб олгандан кейин миллий давлат ва қушинни йуқ қилди. Маҳаллий бошқарув тизими кўпориб ташланди. У минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонликларидан иборат уч қисмга парчалаб бошқаради.

Улканинг энг унумдор ва обод ерлари Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Масалан, у Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти вилоятларини ўз ичига олган эди. Тошкент губернаторлигининг пойтахти ҳисобланди.

Губернаторлигининг олий ва ўрта бугин лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб қуйи мансабларга маҳаллий аҳоли вакиллари қўйилди. Булар рус маъмуриятининг кўрсатмаларини сўзсиз адо этувчи кишилар эди, холос. Бухоро ва Хива хонликлари сиртдангина мустақил кўриниб амалда уларнинг ҳукмдорлари рус маъмуриятининг хизматкорлари бўлган. Чор ҳукумат иқтисодиёт бўйича ҳам мустамлакачилик сиёсатини изчиллик билан амалга оширди. У минтақадаги ерсув ва табиий бойликларнинг эгаси сифатида иш юритиб, кўпдан-кўп маблағлар ҳукумат хазинаси ва капиталистларнинг чўнтагига дарё суви каби оқиб бораберди. Айниқса пахта уларга катта даромад келтирди. Гарчан пахтачилик ривожлантирилган бўлса-да, лекин ундан деҳқонлар фойда кўрмай қашшоқлашди. Бундан ташқари мустамлакачилар ўлкага тайёр саноат молларини келтириб сотиш орқали ҳам бойлик орттирардилар.

Шу тариқа улкани Россиянинг хом-ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилган эди. Бундай ҳолат ўзбек ва бошқа туб аҳолининг маънавий ҳаётини ҳам қашшоқланишига олиб келди. Рус маъмурияти онгли равишда миллий маданият ва миллий

тилни ривожланишига йўл бермай халқни урта аср қолоқлигида сақлашга ҳаракат қилди. Рус тилига давлат тили мақоми берилди. Айниқса, халқ маорифига маблағ ажратилмасдан ўз ҳолига ташлаб қўйилиши ёмон оқибатларга олиб келди. Натижада, халқнинг деярлик ҳаммаси саводсиз бўлиб қолди. Улкада маҳаллий аҳоли учун бирорта олий ва урта ўқув ёки ҳунар билим юрти очилмади. Аксинча миллий ҳис-туйғу ва сиёсий уйғонишга қарши чоралар кўрилди. Таъқиб ва назоратлар авжига чиқиб, ислом дини бурчакка сиқиб қўйилди. Халқ оммаси оғир ва хилма-хил солиқ ва мажбуриятларнинг ҳам азобини бошидан кечирди.

Улкада қўлаб рус посёлкаларини ташкил этилиши фожиали оқибатларни юзага келтирди. Халқ унумдор ер-сувларидан маҳрум бўлиб, тирикчиликни ўтказиш жуда қийинлашиб кетди.

Биринчи жаҳон уруши даврида (1914—1918) аҳвол янада ёмонлашиб қашшоқлик кенг қулоч ёйди. Умуман айтганда, мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг йўқлиги, адолатсизлик ва зўравонлик мазлум халқнинг озодлик қурашларига замин ҳозирлади.¹

1892 йил Қўзғолони

Улкадаги ниҳоятда оғир ҳаёт, чор ҳукуматининг ободончилик ва соғлиқни сақлашга эътибор бермаслиги орқасида турли касалликлар кучайиб бораверди. Айниқса, вабо касалини пайдо бўлиши фожеали бўлди. Айрим маълумотларга кўра, 1892 йил 1 июнда Жиззах уездига вабо касали пайдо бўлган. Шу муносабат билан вилоят ҳарбий губернаторининг фармони билан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги Чинозда, яъни Тошкентдан 65—70 км. узоқликдаги жойда тиббиёт пункти очилди. Бу ерда вабога чалинган бир нечта кишилар касалхонага ётқизиладиган бўшланди. Уша йилнинг 7 июнда эса Тошкент шаҳрида вабо касали борлиги маълум бўлди.² Чор маъмурияти унга қарши чораларни, ҳаётга татбиқ этиб борди. Бунга кўра, вабодан ўлган кишиларнинг мурдасини врачнинг руҳсатисиз қўммаслик лозим эди. Шунингдек, мурдаларни шаҳар

¹ Мазкур масалага доир архив ҳужжатларини тўплаган Тарих институтидаги бир гуруҳ илмий ходимларга ўз миннатдорчилигини изҳор этаман.

² Ўз Р М ДА. ФИ-1, 32-руйхат, 30-иш, 165-бет.

ичидаги эски мазорларга эмас, унинг чеккароқ жойида очилган янги қабристонларга кўмиш тавсия этилди. Аммо врачларни ва ҳамшираларнинг этишмаслиги орқасида мурдалар 3—4 кун мобайнида қолиб, ҳавонинг иссиқлиги туфайли сасий бошлаган. Аёлларнинг мурдасини рус эркак врачлар кўздан кечирган. «Туб аҳолининг сўзларига кўра, — деб ёзади муаллифлардан бири, — санитарларнинг орасида турли касбдаги ва офицерлар кийимини кийган ёшлар полициячилар билан биргаликда «пушт» дейишиб, маҳаллий аҳолининг уйларидаги аёллар яшайдиган хоналарга киришган. Улар тозаликни назорат қилиш баҳонасида ота-оналарини ҳузурида аёлларга ва қизларга нисбатан турли уринсиз қилиқларни қилишган».¹

Мурдаларни ювиш ва уларни кўпчилик билан қабристонга олиб бориш тақиқланади. Гарчанд, кўрсатилган маъмурият чоралари вабони имкон борица даф этишга қаратилган бўлсада, лекин уларни амалга оширишда қатор кўполликларга ва зўравонликларга йўл қўйилди. Ҳаётда дин ҳукм суриб турган бир пайтда мурдаларни ювмаслик ва бир неча кун сақлашлик, ҳамда ота-боболар мазорларини бекитиш уша давр шароитига жуда зид ва гуноҳдай бўлиб қуринарди.

Хуллас, ҳукуматнинг вабога қарши чоралари зулм ва адолатсизликдан сабр-косаси тулиб тошган шаҳарликларни бош кутаришига туртки бўлди. Айни бир пайтда гуе врачлар сувга оқ порошок ташлаб халқни заҳарлаётган ва касалларга ҳам бериб улдираётганликлари ҳақида миш-мишлар аҳволни янада кескинлаштирди. Бу ҳусусда манбада шундай дейилади: «Доктор Чинозда касални суриштирмай беморларга дори бериб, одамларни дарҳол ўлдирмоқда, деган сўзлар Тошкентда эшитилмоқда. Шаҳар миршаби савдогарларга мурдаларни кафанга урамаслик ва ҳеч қандай диний расмларсиз кўмиш ҳақида кўрсатма берган».²

Умуман айтганда, вабо касалининг ваҳимаси ва турли хил миш-мишлар шаҳар ва атроф қишлоқларига тарқалиб, кишиларни газабини кўзготди. Мурдани кўпчилик билан қабристонга олиб боришнинг тақиқланиши ҳам қаттиқ норозиликни уйғотди. 20 июнда

¹ Терентьев М. История завоевания Средней Азии. Санкт-Петербург, 1906, С. 73.

² ЎЗР МДА, ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 170-бет.

шаҳарнинг Себзор даҳасидаги Хонақо масжидида купчилик туپланиб, ораларидан 3 вакилни сайлашиб норозиликни шаҳар бошлиғига маълум қилишни топширилди. 22 июнда шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Яқуб вакиллари чақириб, миш-мишларга ишонмасликка даъват этди. Уша куни Шайхонтоҳур даҳасидаги Таллак масжидида кишилар йиғилишиб шаҳар бошлиғи номига хат ёздилар: «Бизлар мурдаларни янги мазорларга дафн этишга қаршилигимизни ва эски мазорлардан фойдаланишни давом эттиришимизни шаҳар бошлиғига маълум қилишликни мингбошидан ва катта оқсоқолдан сураган эдик, чунки мурдани янги қабристонларга олиб бориш қийинчиликларни туғдиради. Хусусан, шароитга кўра мурдалар елкаларда кутариб борилиши шарт. Аммо, шу пайтгача хатга жавоб берилмади».¹ Шаҳар аёллари ҳам Туркистон генерал-губернаторига хат ёзишиб, ўз норозилигини изҳор этган эдилар. Шайхонтоҳур даҳасига қарашли уқчи маҳалласидаги масжидларни бирида ҳам 150 киши чор маъмуриятига ёзилган норозилик хатни муҳокама қилган, унда эллик бошилар Юнус Муҳаммад ва Мулла Мирсодиқ, Муҳаммад Алимхон, Абдулқосим Домуллаев сингари нуфузли кишилар қатнашган.²

Бутун воқеани жонли гувоҳи ва шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевни тергов вақтида берган курсатмаси масалани янада ойдинлаштиради: «Июн ойини бошларида, — деган у, — вабо касалини тарқалишга қарши қаратилган чоралар турли мулоҳазаларни юзага келтириб, халқда уларга ишонч қолмади. Ҳатто врачлар вабо касалига йулиққанларнинг азоб-уқубатларидан тезроқ ҳоли қилиш мақсадида махсус порошок бериб одамларни улдирмоқдалар деган овозалар тарқалди. Шунингдек, руслар анҳор ариғидаги сувни заҳарлаб туб аҳолини қирмоқчи деган сўзлар эшитилиб турилди. Бундан ташқари маҳаллий халқ вабо касали билан улганларни шаҳар ичидаги мазорларга кумиш тақиқланганига қаршидирлар. Шаҳар чеккаларида очилган мазорларда мурдаларни махсус белгиланган киши томонидан ювилиши, жаноза ўқилиши ва дарҳол дафн этилиши курсатилган эди. Аммо, мурдани купчилик билан мазорга олиб боришга рухсат берилмади».³

¹ ЦГВИА России, ф. 400, оп-1, л. 1569, л. 32.

² Уша жойда, 4-иш, 83-бет.

³ УзР МДА. ФИ-723, 1-руйхат, 3-иш, 12-бет.

Хуллас чор маъмуриятининг вабога қарши чораларини диний ақидаларини ва умуман маҳаллий шароитни ҳисобга олмай амалга оширишни фойдадан куразиени купроқ булди. Айрим маълумотларга кура ҳар куни 100 атрофида одамлар улган.¹

Расмий маълумотда эса 7—24 июнь давомида вабога 64 киши чалиниб 43 таси улганлиги қайд қилинади.² Вабо касалига қарши қаратилган чоралар халқнинг оғир сиёсий ва иқтисодий шароитини янада кескинлаштириб, бамисоли «оловга керосин» қуйгандай булди. Натижада кўзғолон бошланди. Аммо, чор маъмурияти вакиллари диққатини кўзғолонни асосий сабабларидан чалғитиш мақсадида маҳаллий юқори табақа вакилларининг мансабни эгаллаш учун олиб борган курашларининг маҳсули деб тушунтиришга ҳаракат қилди. Шу муносабат билан бу масалаларга тўхташ айни муддаодир. Қурилаётган вақтларда Тошкент шаҳри Себзор, Шайхонтохур, Беш-Егоч ва Кукчадан иборат тўрт даҳадан иборат булган. Ҳар бир даҳада биттадан оқсоқол, қози, мингбоши, юзбоши ва йигитлардан иборат миршаблар хизмат қилган. Улар халқ томонидан «сайланган».³ Вилоят ҳарбий губернатори катта оқсоқолни тайинлаган ва бунга барча даҳанинг оқсоқоллари бўйсундирилган.

Уз навбатида катта оқсоқол шаҳар бошлиғи булмиш С. Р. Путинцевга бўйсунган. Катта оқсоқоллик лавозими 1884 йилда жорий этилиб, унга уша йили Иноғомхўжа Умархўжаев тайинланган. Иноғомхўжа Умархўжаев С. Р. Путинцевнинг ишончини қозониб, улка раҳбариятининг бир неча маротаба мукофотларига сазовор булган. «У туб аҳоли орасида обрў ва нуфузга эга булган киши эди. Буни исботи учун шуни далил қилиб ўтиш лозимки, одатда бошлиқлар устидан шикоят қилишга мойил халқдан унга қарши икки маротабагина ариза тушган халос. Улардан бири Иноғомхўжани ўзи фош этган ва сургун қилинган жиноятчидан ва иккинчиси Чимкент уездидаги бир қозоқдан олинган эди. Бу қозоқнинг ёзишича, 1891 йилда Иноғомхўжа Писта қўмири билан савдо қилувчилардан пора олган экан. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков бу шикоятни текшириш ва

¹ Уша жойда, уша бетда.

² Уша жойда, ФИ-1.3-рўйхат, 30-иш, 167-бет.

³ Уша жойда, 169-бет.

туғрилигини аниқламай, 1892 йил 21 майда Иноғомхужани мансабдан четлатиб, ўрнига Шайхонтоҳур оқсоқоли Муҳаммад Яқубни тайинлаган».¹

Натижада Иноғомхужа ва унинг тарафдорлари ўзларини мавқеини йўқотганликлари учун халқни Муҳаммад Яқубга қарши қўзғолон кўтаришга даъват этган эмиш. Шу равишда қўзғолон сабаблари икки гуруҳнинг мансаб учун курашига йўйиб юборилган. Бу ҳақда сўз яна кейинги саҳифаларда ўз ўрнида бўлишини таъкидлаб айтиб ўтиш лозимки, қўзғолон юқоридаги қайд қилинганидек сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий асосларга эга эди. Аммо бундан қатъи назар маҳаллий юқори табақа вакиллари орасида ўз ватанини мустақиллигини тиклаш тарафдорлари йўқ эмас эди. Уларнинг кўпчилиги қўзғолонда бевосита қатнашишмаган бўлмасаларда, лекин унга ҳайрихоҳлик билан қараганлари бор эди.

Шаҳарнинг катта оқсоқоли Муҳаммад Яқуб вабога қарши қаратилган чораларни амалга ошириш ишига бошчилик қилиб, халқнинг газабига учраган. Чунки, у қўполлик билан ҳаракат қилган. Унинг сўзига қараганда 23 июнда Ҳайит байрамининг биринчи кунинда шаҳарнинг жами масжидида эрта соат 5 да номоз ўқилгандан кейин С. Р. Путинцев келиб халққа мурожаат қилган: «Халқ орасида, — деган у — вабога қарши курилаётган чоралар хусусида нотўғри фикрлар юрибди. Ҳозирда унга шаҳар катта маблағ сарфламокда. Айтилган чоралар вабони тарқалиб кетмаслиги ва халқни фойдаси учун қилинаётир».²

Бу сўзлар тобора кескинлашиб бораётган вазиятни юмшатиш мақсадида айтилган, албатта. С. Р. Путинцевни ўзи жомеъ масчитидаги учрашувни шундай тасвирлайди: «23 июнда эрта соат 5 дан кейин жомеъ масчитига келдим. Бу ерда мен ниҳоятда кўп тўпланган одамларни кўрдим. Менимча, масчитда ва атрофдаги кўчаларда ун минг киши тўпланган эди. Мени ҳузуримда ҳайит намоз ўқилди. Шундан кейин мен халққа қарата рус тилида сўзладим. Мени гапларимни рус тилини яхши биладиган Кукча даҳасининг оқсоқоли Иброҳимбек таржима қилиб турди. Бу киши илгари менинг таржимоним эди. Мени ўзим ўзбекча-

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўз РМДА.ФИ-723, 1-руйхат, 3-иш, 12-бет.

ни билганлигим учун таржимани аниқ қилинаётганлигини сезиб турдим. Аҳолини байрами билан табриклаб, турли миш-мишларнинг асоссизлиги ва барча ишлар халқни фойдаси учун қилинаётганлигини таъкидладим. Шунингдек курилатган чоралар туфайли касаллар камаяётганлиги, агар рус ҳукумати ёмон ниятда бўлса, 27 йил илгари улкани босиб олаётганда барча ерли халқни қириб ташлаши мумкинлигини айтдим».¹

Шайхонтоҳур қозиси Шарифхужа халққа қарата: «қуриб турибсизларки, вабога қарши қандай чоралар қурилмоқда, шунинг учун барча миш-мишлар нотугридир», — деган. Шундан кейин Шарифхужа жомеъ масчитида С. Р. Путинцевни, Муҳаммад Якубни, турт даҳанинг оқсоқолларини меҳмон қилган. Бу ерда Муҳаммад Якуб чақимчилик қилиб маҳаллаларда, хусусан Себзор даҳасида норозиликлар бўлаётганлигини С. Р. Путинцевга маълум қилди. Бу киши кетгандан кейин Себзор даҳасининг оқсоқоли Комилбек шаҳар бошлиғи олдида айтган сўзлари учун ноқулай аҳволда қолганлигини хафа бўлиб, Муҳаммад Якубга билдирган. Бунга жавобан Муҳаммад Якуб маҳаллаларда мурдалар текширилмасдан ва бекитилган ҳолда шаҳар ичидаги мозорларга кумилаётганлигини айблаб, бошлиқларга маълумот бериб турган. Унинг бу хатти-ҳаракатлари халқнинг нафратини кўзгатиб, обруйини тўккан.

Бундан ташқари Муҳаммад Якуб шаҳар атрофидан, яъни қишлоқлардан келган мардикорларни ва «қора ишлар» билан шуғулланувчи кишиларни суриштирмай касалхонага ётқизаверганидан ёки ушлаб турганидан улар шаҳардан қочиб кетаверган. Бу ҳолат ҳам мардикорларни Муҳаммад Якубга нисбатан нафратини уйғотган. Шу орада Иноғомхужани ишдан олинишидан норози бўлган кишилар Муҳаммад Якубни қоралашга утган. Умуман айтганда, эзилган ва талланган халқ оломони биринчи навбатда Муҳаммад Якубдан уч олишга аҳд қилди ва бош кутарди. Қўзғолон Себзор даҳасида бошланди. Муҳаммад Якубнинг сузига қараганда аввало 2000 кишилик халқ оломони уни уйига борганда бу ерда оломон уни тополмагандан кейин уйини остин-устин қилиб, турт минг

¹ Ўша жойда.

сўмлик мол-мулкини талаганлар. Ҳатто уйга ўт қуй-моқчи бўлиб турганларида қўшин келиб қолган.¹

Бу оломон тепасида Эшон Азизлар (Зайниддин-хон), Одил Қосимхўжа, бозор оқсоқоли Зиё Исамўхамедовлар турганлар.²

Қўзғолончилар Муҳаммад Яқубни уйидан тополма-ганларидан кейин янги шаҳарга, маҳкама томон йўл олдилар. Қўзғолон ҳақида унинг қатнашчиси Мулла Саримсоқов терговда деган: — «Халойиқ, шу жумла-дан мен вабога қарши чораларни бекор қилинишини сўраб галаён кутардик. Бу ҳаракат мансабдорларни ўлдириши, Муҳаммад Яқубни уйини ёндиришга қара-тилган чақириклар билан бошланди. Шаҳар аҳли мур-даларни эски мазорларга дафн этишга рухсат бер-маётган ва бошқа адолатсизликларни қилаётган катта оқсоқол Муҳаммад Яқубни ёмон кўрардилар. Бизнинг эгарчи маҳалламизда Шамси Муҳаммад деган киши вабодан эмас, балки оддий касалдан вафот этди. Аммо Муҳаммад Яқуб рухсат бермагандан кейин уни Шайхонтоҳур мазорига яширинча кўмдик. Катта оқсоқол буни текширишга ўз одамини юборди. Рух-сатсиз дафн этиш Себзор даҳасида ҳам содир бўлган экан. Шу пайтда бизнинг маҳалламиз орқали Себзор даҳасининг кишилари ўтиб қолди. Бизлар ҳам уларга қўшилдик. Уларнинг орасида мен, Ҳасанхўжа Эшон, Абдурашидхўжа, Тожихон Абдурахмонов, Назир Муҳаммад ва бошқалар бор эди. Йўлда бизларга кўп одамлар қўшилди. Уларни орасида четдан келган ки-шилар кўп эди. Чунки катта оқсоқол уларни суриш-тирмай бекордан-бекорга касалхонага ётқиздирди. Кимнинг боши бойланган бўлса, ушани ушлаб касал-хонага жунатаверди. Мардикорлар ва улгурчи ишлар билан шўгулланувчилар шаҳардан қочишга мажбур бўлдилар. Оломоннинг сони 2—3 минг кишига етди. Ҳеч ким одамларни чақирмади, аксинча улар тамоми-ла ихтиёрий равишда кутарилдилар. Бизлар маҳкамага борганимизда, шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцев пайдо бўлди. Халойиқ бақиритиб, Муҳаммад Яқубни ўлди-ришларини баён этдилар. Мен оломонни тинчланиш-га чақирганимда кукрагимдан ушлаб силтадилар».³

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўша жойда, ўша бетда.

³ Ўша жойда, 188—189-бетлар.

С. Р. Путинцев Мухаммад Якуб билан маҳкамага Воронцев кучасидан келаётганда куп сонли оломонга дуч келган. Бу ерда уларга қарши тошлар отилиб, Мухаммад Якубнинг боши, елкаси ва бели жароҳатланди. Қузғолончилар унга: — «Бизларни янги қабристонга жунатмоқчисан, лекин биз сени узингни улдириб, у ерга жунатамиз» — деб бақаришган. Мухаммад Якуб қочиб, маҳкамага яширинади. Қузғолончилар кетма-кет маҳкамага келишиб: «Оқсоқолни беринглар, улдирамиз» — деб бақаришди. Шу пайтда икки-уч минг кишидан иборат оломон маҳкама ҳовлисига бостириб кира бошлаганда Мухаммад Якуб шу ердаги маҳкама котибини уйига кириб яширинади. Ташқаридан «оқсоқолни бер!», Уни улдирамиз» — деган сўзлар доимо эшитилган.¹ Котибнинг хотини Мухаммад Якубни шкафни ичига, ва уни соқчиси Сайфуллани столни тагига яширган эди. Шу вақтда қузғолончилардан бир гуруҳ кишилар котиб уйига кириб оқсоқолни улдиришларини айтганлар. Аммо улар оқсоқолни топа олмаганлар.

Маҳкамада қузғолончилар С. Р. Путинцевга ҳам ҳужум қилганлар. Уни ўзини курсатишича воқеа қуйидаги тарзда содир бўлган: — Собор кучасида, — дейди у, — менга Мухаммад Якуб ва соқчилар қушилишди. Шунда миршаблар оломонни рус (янги) шаҳарига келаётганлиги ҳақида хабарни келтирдилар. Иқон кучаси бўйлаб, Воронцев кучасига чиққанимда, — дейди Путинцев, — оломонни Самарқанд кучасига келаётганини кўрдим. Мен оломонга яқинлашдим, лекин улар Воронцев ва Самарқанд кучаларини кесадиган жойда мени қуршаб Мухаммад Якуб оломонни тўхтатишга куп ҳаракат қилди. Шунда унга оломон томонидан тошлар отилди ва у отга миниб қочди. Орқасидан бир гуруҳ қузғолончилар қувиб кетдилар. Мен қуршаб олган бир гуруҳ қузғолончилар билан Урда бозори томонга юрдим, лекин оломонни шаҳар маҳкамасининг ҳовлисига бостириб кирганлигини эшитиб, орқага қайтдим. Бу ерда Мухаммад Якубнинг борлигини англаб оломонни тўсиш мақсадида дарвозани олдига туриб олдим. Сунгра, мен оломондан Мухаммад Якубни айби нимада деб сўрадим. Улар қичқирган ҳолда оқсоқол мурдаларни дафн этишга рухсат бермаётир ва

¹ Уша жойда.

ариклардаги сувларни заҳарлашда врачларга қўмаклашмоқда, деб жавоб бердилар. Айни бир пайтда: «Бизга оқсоқолни беринг, уни урамиз» — деб бақирдилар. Мен оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдим, лекин шовқин-сурон туфайли сузларимни эшитишни иложи бўлмади. Бу орада маҳкама ҳовлисига бошқа тарафдан одамлар киришиб, орқамдан тортди, олди тарафга оломон сиқиб келаверди. Шу равишда мени орқага, ҳовли томонга итариб киришди. Мен маҳкама хонасининг эшиги олдидаги айвонга чиқдим. Бу ерда оломонни тинчитишга ҳаракат қилдим, лекин «оқсоқолни беринг, улдирамиз» — деб бақирди. Бу талабга оқсоқолни бера олмаслигимни, чунки у ҳукумат фармонини ижро этган деб жавоб бердим. Шунда оломон тарафидан, агар «оқсоқолни бермасанг, у вақтда узингни улдирамиз» — деган овозлар эшитилиб турилди.¹ Шу пайтда оломон мени ҳовлини уртасига итариб юборди ва дуппослади, сунгра тошбўрон қилишди. Мен йиқилганимда қўзғолончилардан тўрт киши устимга ётишиб, ҳимоя қилишди. Аммо танимни бекитилмаган жойларидан уравердилар. Натижада, бошим, ун қўлим ва қўвургаларим жароҳатланди.²

Шундан кейин бир муддат ҳушидан кетган С. Р. Путинцев узига келганда тепасида оломон турарди. Улар ундан дарҳол врачларни шаҳардан олиб чиқиб кетилиши ва сувларни заҳарламаслик ҳамда, мурдаларни дафн этишга рухсат бериш ҳақида тилхат беришини қатъий талаб қилдилар.³ С. Р. Путинцев бунга рад жавобини бергандан кейин оломон уни исканжага олди. «Айниқса менга, — дейди С. Р. Путинцев, — қаттиқ тиқилинч қилиб, урмоқчи бўлган уч киши бўлди. Улар бирини лабида тиртиғи бор 20 ёшли йигит эди, иккинчиси уша ёшдаги ва энди соқоли униб чиқаётган қотма успирин ва учинчиси қизғиш рангли куйлакдаги, бақувват одам эди. Бу успирин менга: «Агар бизни талабларимизни қабул қилмасанг сени улдирамиз» — деб муштумини кутарди. Бошқа бир новча одам «Уртага чиқ, халқ талабларига розилигингни айт» — деб бақирди».⁴ Шундан кейин оломон яна шовқин-сурон кутариб, С. Путинцевга ёпишди, лекин

¹ ЎзР МДА.ФИ-723, I-руйхат, 3-иш. 78-бет.

² Уша жойда, 12-бет.

³ Уша жойда, 13-бет.

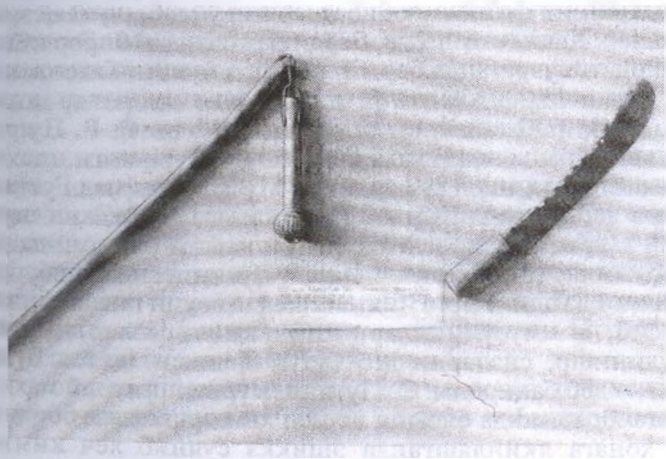
⁴ Уша жойда, 20-бет.

уни қузғолончилардан турт киши ҳимоя қилиб, маҳкамадаги хонасига киритиб қуйишди. Бу хонага ташқаридан тошлар отилди ва улардан бири С. Путинцевни биқинига тегди. У хонадан айвончага чиқиб, оломонни тинчйтишга ҳаракат қилиб кўрди. Кўп ўтмай солдатлар ва маҳкама атрофида истиқомат қилувчи руслар келишган.

Маҳкамадан оломон кетгандан кейин Муҳаммад Якуб хонадаги шкафдан чиққан.

Бир гуруҳ қузғолончилар кечқурун Муҳаммад Якубнинг Қорасув аригининг ёнидаги қўргончасини ёндириб ташлашди.¹ Шунингдек, улар Муҳаммад Якубнинг акасининг уйини талашга ва ёндиришга ҳаракат қилдилар, лекин солдатлар келиб қолиб бу иш амалга ошмади.²

Шаҳар маҳкамасидаги оломоннинг фаолияти хусусида унтер-офицер П. П. Алексеевнинг маълумоти масалани янада ойдинлаштиради: — Мен Воронцов кўчасида Романов кўчасидан чиқаётган оломонни шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевнинг орқасидан қўвлаб кетаётганини кўрдим. Оломон орқасидан маҳкамага келганимизда С. Р. Путинцевни ва маҳкама аъзоси Новогородскийни оломон ураб олганлигининг гувоҳи

11-расм. Қузғолон қатнашчиларининг қўроллари.

¹ Ўз РМДА, ФИ-1, 1-руйхат, 3-иш, 81-бет.

² Уша жойда, уша бетла.

булдик. Улар оломон билан узбек тилида муомала қилмоқда эдилар. Оломоннинг олдинги сафида оқ соқолли ва салласиз бир кекса одам купроқ гапирмоқда эди. Бу кекса киши Путинцевни кукрагидан итариб маҳкама ҳовлисига киритишга ҳаракат қилмоқда эди. Оломоннинг бошқа қатнашчилари ҳам Путинцев ва Новгородскийни ҳовлига итардилар. Мен оломонга яқинлашаётганимда бир узбек таёқ билан оёғимга уриб ерга йиқитди ва ўзи кўздан ғойиб булди. Оломон Путинцевни ҳовли ичига киритган вақтда мен бошқа томондан у ерга кирганимда узбекларни маҳкама идорасига тош отиб синдираётганликларини кўрдим. Менинг кўз унгимда улар Путинцевни урдилар ва йиқитдилар. Аммо у маҳкама хонасига қочиб киришга муваффақ булди. Унинг боши қонга беланган булиб, шапкаси йўқ эди. Узбеклар очиқ ойнадан Путинцевга тош отардилар. Мен очиқ ойнадан Путинцевнинг қилич яланғочлатиб орқасидан кирган узбекларни кўрқитаётганлигини кўрдим.¹

Куришиб турибдики, кўзғолончилар шаҳар бошлиқларини ва бинони тошбурон қилганлар. Агар, кўзғолончиларни орасидаги айрим кишилар уртага тушиб, С. Р. Путинцевни ўраб ҳимоя қилмаганда унинг улдирилиши турган гап эди. Уша кишилар унинг қатл этилишини фожиали оқибатларини уйлаб, шундай қилганлар. Ҳақиқатдан ҳам, бордию руслардан бирор киши ҳалокатга учраганда борми, у вақтда бунинг баҳонасида кўзғолончилардан излаб, кишиларни солдатлар томонидан қириб ташланиши турган гап эди. С. Р. Путинцевни ҳимоя қилганлардан бири Турк-янги шаҳар маҳалласида яшовчи мардикор Муса Муҳаммад Рустамбоев деган киши булган. У маҳкамадаги воқеани шундай таърифлайди: — Мен келган пайтда оломон шаҳар маҳкамкасининг ҳовлисида С. Путинцевни тошбурон қилмоқда эди. У ерга йиқилганда, мен уни гавдам билан тўсиб — «мусулмонлар, нима қилипсизлар, эҳтиёт булинглар, сизларни деб бутун Тошкент ҳалок булади» — деб бақирдим. С. Путинцев ўрнидан туриб маҳкамага юраётганда оломон ва мен ҳам орқасидан бордик. У хонага яқинлашганда эшикка суяниб ҳеч кимни утказмасликка ҳаракат қилди. У мени яхши одам экансан, исминг нима ва қайси маҳаллада турасан, деб сўра-

¹ Уша жойда. ФИ-723, I-руйхат, I-иш, 44-бет.

ди. Мен оломондан қурқиб исмимни айтмадим. Шу вақтда хонада Халтай деган киши ҳам одамларни тусиб турарди. Оломон мени ҳам ура бошладилар, сиёҳдонни отдилар ва С. Путинцев хонасига қочдим. Бу ерда мени стол атрофида кишилар қувлаб юришди. Ниҳоят уларнинг орасидан қочиб кучада турган руслар орасига яшириндим. Солдатлар келиб оломонни ура бошладилар, мен қурқиб уйга кетдим.¹

М. Рустамбоевнинг гувоҳлик беришича, М. Исабойвачча Калмуса, Муҳаммаджон, Юнусбойвачча ва Тошбола деган кишилар катта ғайрат билан ҳаракат қилишиб С. Р. Путинцевни тошбурон қилишда қатнашганлар.²

Гувоҳ сифатида тергов қилинган Н. Галкиннинг сузига қараганда оломоннинг олдинги сафида от минган қора соқоли 22—23 ёшли бир йигит юриб, қўзғолоннинг бошлиғи сифатида гавдаланиб турган.³ Биринчи ўқчи батальоннинг солдати ва гувоҳ С. Мальцевнинг терговда айтган сузлари ҳам қўзғолон ҳақидаги тасаввурни тўлдиради. Унинг курсатишича, 24 июнь соат 9 да минг кишилиқ оломон маҳкама томон юрган. Улар тош, темир-терсак, пичоқ ва таёқлар билан қуролланган эдилар. У дуконда савдо қилувчи Ғиёсиддин Содиқдиновдан нима булаяпти деб сураганда «халқни шаҳар бошлиғида иши бор» деб жавоб берган. Шундан кейин С. Мальцев анҳор бозорининг оқсоқоли Қиёт маҳаллалик Алимат Каримбоев билан учрашганда у «халқ шаҳар оқсоқолини ўлдиришмоқчи, уни яшириш керак» — деган. У оломон томонидан маҳкаманинг деразаси, девори, жиҳозларини тошбурон қиляётганликларини курган. Шу онда маҳкама идораси ичидан чиққан Себзор даҳасининг полицейсияси Абдуҳолиқ калтакланган. Оломон орасида извошчик ҳайдовчиси қулида таёқ ва тош ушлаган ҳолда «Биз ҳаммангизни ўлдирамыз» — деб, солдатларга бақирган. Қўзғолонда бозорда темир савдоси билан шугулланувчи Нурмамат Муллаҳайитов ҳам фаол қатнашган.⁴

Солдатлар томонидан оломон маҳкама ҳовлисида суриб чиқарилгандан кейин «руслар ўзбекларни кал-

¹ Уша жойла, 118-бет.

² Уша жойла, 187-бет.

³ Уша жойла, 119-бет.

⁴ Уша жойла, 37-бет.

таклашни давом эттирдилар, губернатор уларга тегмасликни буюрди. Аммо узбеклар унинг узига ҳам тош отганликлардан кейин у русларга узбекларни уринглар деб бақирди. Шундан кейин руслар узбекларга ташландилар ва уравердилар. Шу вақтларда айрим узбеклар ушланиб маҳкамага олиб борилди. Руслар узбекларни Урда бозоригача қувиб бордилар. Улар бу ердан тарқалиб кетдилар».¹ Бинобарин қўзғолончилар вилоят ҳарбий губернаторининг кўрсатмасига биноан оддий рус кишилари томонидан қалтакланди. Н. Галкин ҳам оломонни руслар томонидан қалтаклаганлигини тасдиқлайди.² Менинг 100 ёшдан ошган раҳматли бувамнинг хотирасига қўра, руслар ва солдатлар оломоннинг орқасидан қўвлаб келаётганда, одамлар шошиб ва узини йўқотиб, узларини Урда сувига ташлашга мажбур бўлганлар. Натижада, вилоят ҳарбий губернатори Гродековнинг қўзғолончиликда кўп кишилар ҳалок бўлганлар. Қўзғолончиларнинг орасида қалтак ва тошлар зарбидан жароҳатланганлар ҳам кўп бўлган.

А. И. Добросмысловнинг ёзишича қўзғолончилар маҳкамадан суриб чиқарилгандан кейин орқасидан солдатлар ва янги шаҳарнинг аҳолиси қўвлаганлар. «Шаҳар бошлигининг уринбосари Н. С. Лыкошин ва шаҳар бошқармасининг аъзоси В. П. Новгородский (маҳкамада) оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдилар. Аммо кўп утмай қўролланган солдатларнинг келишлари биланоқ узбеклар қочдилар. Солдатлар ва руслар уларни қўвлаб, қўлга тушганларини шафқатсизларча қалтакладилар. Охирида улар қўзғолончиларни Анҳор бўйида ушлаб, баланд жойдан сувга итардилар. Айрим кишилар қалтакланишдан қўрқиб узларини сувга отдилар. Нечта кишилар ҳалок бўлганлиги расмий суратда ҳисобланмади. Хусусий санашга қўра, сувдан 80 та улик олинган. Қўзғолон вақтида улганларнинг сони 100 кишига борган».³

Вилоят прокурорининг кўрсатишича қўзғолоннинг олдинги сафларидаги кишилар «Қашшоқлашган ёш йигитлардан» ташкил топган.⁴

¹ Ўша жойда, 43-бет.

² Ўша жойда, 43-бет.

³ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912. С. 488.

⁴ Ўша жойда, 44-бет.

Кузголонга боғлиқ кейинги воқеалар ҳам фожеали кечди. «Урдадан, — дейди П. Алексеев, — ҳарбий қисм губернатор бошчилигидаги эски шаҳар томонга йул олдилар. Шундан кейин Урдада яна уша халқ оломонидан одамлар тупланди. Бу ерда мен бошқа руслар билан куча буйлаб кетаётганимда бизга хонадонлардан тошлар отилди. Биз куча атрофидаги хонадонларни текширдик. Бир полиция тамба билан бекитилган эшикни бузиб очганда уйнинг томида 4 киши турган экан. Улардан 3 таси томдан сакраб қочдилар. Бири пичоқ билан полицияга ташланди. Бир солдат унинг қулига уриб пичоқни туширди ва узини томдан пастга ташлаб юборди».² Шу равишда солдатлар куча ва хонадонларда кузголон қатнашчиларини ушлаб ва калтаклаб ҳибсга олдилар. Бутун шаҳар йиғи-сиги ва мотамга айланди. Миршаблар кузголончиларни қидириб изгиб қолдилар.

Вилоят ҳарбий губернатор Гродеков, С. Путинцев ва бошқа шаҳар катталари солдатлар билан Эски Жува бозорига келдилар. Бу ерда, у солдатларга Жомеъ масжиди билан Хужа Аҳрор мадрасаси уртасидаги кучага жойлашишларини буюрди. Чунки, бу кучага халқ оломони яқинлашаётгани ҳақида хабар олинган эди. Ҳақиқатдан ҳам оломон масжидга уша кучалардан яқинлашиб келди. С. Путинцев солдатлар борлигини билдириб оломонга тарқалишларини сўраганида бежирим соқолли ва мўйловли бир йигит уларнинг орасидан чиқиб: — «Бизни заҳарлаётганда қандай қилиб тарқаламиз, — деб гапира бошлади. С. Путинцев бу йигитни маҳкамадаги ғалаёнда ҳам фаол ташкилотчилариданлигини таниб, солдатга уни ушлашни буюрди. Солдат бу йигитни ушлаб олганда, оломон чекина бошлади. Шу онда уша йигит: — «Мусулмонлар, мени ёлғиз ташлаб қаёққа қочяпсизлар» — деб бақирди. Шундан кейин оломоннинг купчилиги қайтиб, солдатларга тошларни отдилар. Сунгра улар ушланган йигитни озод қилиш мақсадида солдатга ташландилар. Бу вақтда губернатор ва командир Федоров солдатларнинг орқасида турардилар. Шу онда солдатларга «Тайёрланинг» деган буйруқ берилди, йигит эса оломондан рупарадаги кучага қочишга улгурди. Худди шу пайтда солдатлар оломонга қарши ўқ уздилар ва

² Ўз Р МДА.ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 170-бет.

улар қоча бошладилар. Булардан 5 киши йиқилди, улар жароҳатланди ёки улдирилди. Иккинчи маротаба ҳам уқлар отилди. Ҳаммаси бўлиб 7 ёки 9 киши ерда ётарди.¹ Қўзғолонда аёллардан бири «Одамларни заҳарлаб улдирмоқдалар» деб бақирган. Бу қўзғолон уз бағрига аёлларни ҳам тортганлиги ҳақида далолат беради.²

Бозордаги қўзғолончилар билан тўқнашувни Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский ўзининг ҳарбий вазирга юборган ахборотида шундай ифода-лайди: «Ҳарбий қисм Эски Шаҳар бозорига келганда тарқатилган қўзғолончилар яна тушланиб, солдатларга тошларни отдилар. Ҳарбий губернаторнинг бир неча маротаба «тарқалинглари» деган мурожаатига оломон бақириб билан жавоб бердилар. Уларнинг орасидан айрим фанатиклар олдинга чиқиб ва муштлири билан кўкракларига уриб «руслардан кўркмаймиз», деб бақирдилар. Оломон ҳарбий қисмни орқа тарафидан яқинлашиб келаверди. Шу боис уларга қарши уқ оли-либ, бир неча киши улдирилди... Соат 11 да келган ка-заклар бозор ичига юборилди. Кейин келган пийёда ас-карлар гуруҳларга ажратилиб турли томонларга жуна-тилди».³ Демак эски шаҳар бозорида содир бўлган маз-кур воқеа қўзғолонни давом этганлигини кўрсатди. Буни ҳарбий қисм бошлиғи Ш. Малинин терговда берган маълумоти ҳам тасдиқлайди. Уни сўзича уша бозорда ҳарбий қисм бошлиғи қўзғолончиларга тарқалишлари ҳақида мурожаат қилган. Акс ҳолда ота-миз деган. Бунга қўзғолончилар мана отинглари деб кўкракларини тутганлар.

Шу равишда оддий халқ оломони ваҳшийларча уққа тутилди. Иккинчи ёппасига уқ узишдан кейин яна алоҳида уқлар отилди, сўнгра ҳарбий губернатор-нинг буйруғи билан тўхтатилди. Оломон қатнашчила-ри қочдилар. Кейин қўзғолончилардан ун киши улди-рилганлиги маълум бўлди.⁴

Ҳарбий губернатор Гродеков ва С. Путинцев бо-зорга киришиб, кунчилик растасида тўхтадилар. Бу ер-да ҳеч ким йўқ эди, лекин узоқроқда одамлар тушла-

¹ ЎзР МДА. ФИ-723, 1-руйхат, 3-иш, 21-бет.

² Уша жойда, 28-бет.

³ ЎзР МДА. ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 42-бет.

⁴ Уша жойда, 261-бет.

ниб турарди. Бу ерга келган С. Путинцев оломонга «тарқалинглар» деб буюрганда, «бир одам, мулла булса керак, уртага чиқиб: шаҳарда ҳар кун и юзлаб одам ўлмоқда ва маъмурият кимлар вабодан улаётганлигини аниқлашга улгурмаётирлар. Шу боис мурдаларни тўхтатмай кумишга рухсат берилишини сураган».¹ С. Путинцев бунга жавобан бир ҳафтада бориғи бир неча кишиларгина улаётганлигини айтган. Унинг буйруги билан сузлаган одам ва бир неча оломон қатнашчилари ушланди. Пичоқчи маҳалласида яшовчи ва гувоҳ сифатида суроқ қилинган унбоши Қосимхужа Алибоев сузича шаҳар маҳкамасидан кейин оломон Урда купригидан утиб, кучаларда турган. Унинг курсатишича Урданинг Эски Жува бозори билан боғловчи катта кучада жойлашган Сайидкарим Азимбоевнинг ҳовлисида касалхона жойлашган эди. Бунинг атрофида эрталаб соат 10да оломон тупланиб, Мирзабойвачча Мирсалимбоев, Усмон қассоб, Азиз Касабов ва ямоқчи Искандар Шукурбековлар «Биз Муҳаммад Якубни ўлдирдик, уйини таладик, ўглини қўлга олдик, агар сизлар чиндан ҳам мусулмон булсаларингиз, дўконларни ёпинглари ва Шайхонтаҳурга боринглари»² деб бақирганлар.

Шу пайтда шаҳар бошлиғи С. Путинцев ва ҳарбий губернатор солдатлар билан биргаликда келишиб, касалхона атрофида турган оломонга қарата мурожаат қилиб, тарқалишни талаб этган. Губернатор агар аҳоли шаҳар бошлиғидан ёки оқсоқоллардан норози булсалар, у вақтда шикоят ёзсинлар, уларнинг урнига бошқасини тайинлаймиз, — деган. Шундан кейин губернатор ва бошқалар йўлни давом эттирдилар. Аммо, «оломон — дейди Хужа Алибоев, — тарқалмай аксинча губернатор ва солдатларнинг орқасидан бордилар. Мен Жомеъ масжидининг яқинидаги болохонага урнашиб олганлигим учун ҳамма нарсани кўриниб ва сузлар эшитилиб турди. Искандарбек ва Азимбойвачча яна пайдо булиб, губернаторнинг шаҳар бошлиғини ва оқсоқолларини алмаштириш ҳақидаги ваъдасига «қўлоқ солманглари, ишонманглари, ахир бундай ваъдалар куп булган-ку», — деб бақирганлар. Калхужа оломон орасидан отилиб чиқиб, шаҳар бошлигининг

¹ Уша жойда. 262-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

Кўриш органларининг тараққий этиши конкрет экологик шароит ва яшаш муҳитига боғлиқ. Форларда яшайдиган ҳайвонларда, ёруғлик тушмагани учун, кўриш органлари кўзлари қисман ёки тўла редукциялашган. Масалан, баъзи қир кўнгизлари.

Кушлар узоқ масофаларга, яъни қишлайдиган жойларгача учганда ёруғлик ёрдамида, аниқ йўлни танлайди. Бунда ёруғлик астрономик манъбаи — қуёш ва юлдузларга қараб ориентирланади.

Ҳарорат экологик омили. Ҳарорат асосий иқлим омиларидан бири бўлиб, бу ҳаётий жараёнлар унга боғлиқ. Ҳарорат организмларга бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. У, ўсимликлар ва ҳайвонлар таъсирида ўзгариб туради. Масалан, ўрмонлар таъсирида муҳит ҳарорати пасаяди. Асаларилар ўз уясида ҳарорат 13°C гача пасайганда, мускуллари ҳаракати кучайиши натижасида уя ҳароратини $20 - 30^{\circ}\text{C}$ гача кўтаради. Ҳайвонлар ўз инларида ҳам маълум ҳароратни сақлайдилар.

Ҳарорат ҳайвон ва ўсимликлар ҳаётида бу экологик омил модда алмашилиш тезлиги, фотосинтез, транспирация ва бошқа биохимик ва физиологик жараёнлар ҳамда экологик ҳулқатвор реакцияларига таъсир қилади.

Сайёрамизда организмлар катта ҳарорат диапазонида яшайди. Кўп турлар учун $20 - 30^{\circ}\text{C}$ экологик оптимум ҳисобланади. Кўпчилик гидробионтлар эса 35°C дан баланд ҳароратда яшай олмайди. Куруқликда яшовчи иссиқсевар организмлар 50°C ҳароратга ҳам чидамлидирлар.

Қисқичбақаларнинг бир тури $45 - 48^{\circ}\text{C}$ да яшайди ва сув ҳарорати 30°C га тушганда эса ўлиб қолади. Моллюскаларнинг айрим турлари 60°C гача ҳароратга чидай олади. Бактерияларнинг айрим турлари $70 - 90^{\circ}\text{C}$ ҳароратли манбаларда учрайди, споралари эса $120 - 140^{\circ}\text{C}$ гача чидайди. Бу ҳаётнинг энг баланд ҳарорат чегараси ҳисобланади.

Организмларнинг паст температурага чидамлилиги қуйидагича. Кўпчилик ҳайвонлар 5°C ҳарорат тушгунича чидайди, энг тубан ҳарорат 0°C ҳисобланади. Денгиздаги совуққа чидамли ҳайвонлар эса — $3,3^{\circ}\text{C}$ га, ҳашаротлар — $20 - 45^{\circ}\text{C}$ га чидайди.

Ёқутистон шароитида ўсимликлар — 68°C га ҳам чидайди. Уруғ ва споралар эса — $190 - 273^{\circ}\text{C}$ чидайди. Келтирил-

ган мисоллардан кўриниб турибдики организмлар турли ҳарорат диапазониغا эга ва улар турли йўллар билан тубан ҳароратга мослашади.

Ер юзиди 5 та иссиқлик зоналари бор. Улар экватор, тропик, субтропик, ўрта ва қутбий иқлимлардир.

Экологияда атроф муҳитнинг иссиқлик ҳолати ҳарорат орқали ифодаланади, бунинг учун 100°C шкаласи ишлатилади. Географик районларнинг иссиқлик билан таъминланиши, умумий иқлим кўрсаткичлари билан белгиланади. Улар жойнинг ўртача йиллик ҳарорати, абсолют максимум ва абсолют минимум, энг иссиқ ва энг совуқ ойлarning ўртача температураларидир.

Температуранинг кенг диапозонига чидамли турлар — эвритерм турлар, температуранинг тор диапозонига чидамли турлар стенотерм турлар дейилади.

Ҳарорат ўсимлик ва ҳайвонотнинг зоналар тарқалишни белгиловчи омил бўлиб хизмат қилади. Характерли табиат зоналари биом дейилади. Биомларнинг тарқалиши географик ва вертикал зоналар бўйича тарқалиш принциpigа бўйсинади. Географик зоналар: тундра, ўрмон, дашт, чала чўл, чўл. Вертикал зоналар: чўл, адир, тоғ, яйлов.

Температура ўсимлик ва ҳайвонларнинг ўсиши, ривожланиши, морфологик белгилари ва ҳайвонларнинг ҳулқий реакцияларига тўғридан — тўғри таъсир қилади.

Организмларнинг тана температураси ҳароратга боғлиқ. Ундаги модда алмашинув жараёнларининг ўтиши ҳам температурага боғлиқ. Ҳароратнинг 10°C га ортиши, реакцияни 2 — 3 марта тезлаштиради. (Ван — Гофф қонуни). Ҳайвонлар температура омилига мослашиш даражасига қараб 2 хилга ажратилади.

1. Пойкилотерм.

2. Гомойотерм.

Пойкилотермлар деб ҳаёти, биринчи навбатда, тана температураси ташқи муҳит температурасига боғлиқ равишда ўзгарувчи ҳайвонларга айтилади. Мисол учун: баъзи бир хордалилар ва умуртқалиларни олиш мумкин.

Тана температурасини ташқи муҳит ҳароратига боғлиқ бўлмаган ҳолда доимий ҳолатда тутувчи организмлар гомойотерм ҳайвонлар деб аталади.

Пойкилотерм ҳайвонлар шароит яшаш учун ноқулай бўлганда, улар уйқуга кетади. Актив ҳолатда, улар тана тем-

пературасини сақлаб туради, пасив ёки актив бўлмаган ҳолатда эса уларнинг тана температураси пасаяди. Мисол — юмронқозиқ, типратикон, кўршапалак; кушлардан: колибри ва бошқалар.

Ҳарорат — организмлар ҳаётининг турли томонларига таъсир қилувчи омил. У организмлар томонидан қабул қилинаётган овқат миқдори, овқатланиш вақти, организмларнинг ҳосилдорлиги — етилиш даражасига таъсир этади, тез ривожланишига ёрдам беради ёки ҳалақит беради, паст ҳароратда эса бунинг акси бўлганида.

Ривожланиш тезлигини аниқлашда мусбат температуралар йиғиндиси муҳим омил ҳисобланади, Ўртача температура маълум бўлган ҳолда организмларнинг етилиш вақтининг кўпайишини ва ҳаётнинг узоқлигини аниқлашга имкон беради. Ноқулай ҳарорат организмларда ривожланишнинг тўхтаб қолишига — диапаузга олиб келиши мумкин. Ўзгариб турувчи ҳарорат ўсишни тезлаштиради, яровизация, тун ва кун ҳароратлари бунинг исботидир.

Эффектив температурани аниқлаш қишлоқ хўжалик амалиётида, заракунандалар билан кураш олиб борилганида, янги турларнинг интродукциясида катта аҳамиятга эга.

Ўсимликларда иссиқликдан сақланиши учун, қуйидаги мослашувлар бор: иссиқликни қайтариш учун анатом — морфологик мослашув, бу шундан иборатки ўсимликларнинг тукчалар билан қопланиши уларга оқиш ранг бериб, иссиқлик тафтини қайтариш ролини ўйнайди.

Баргларнинг ялтираши, уларнинг вертикал ва меридионал шаклда жойлашиши. Фалласимон ўсимликларда баргларнинг ўралиши, барглар сатҳининг қисқариши. Бу мослашишларнинг ҳаммаси, ҳам иссиқликка, ҳам сув буғлатишни қисқартиришга қаратилган комплекс мослашишдир.

Физиологик мослашув. Баргнинг исиб кетишига қарши физиологик мослашув бу — кучли транспирация, органик кислоталар ҳосил қилиш. Александров (1975) бўйича, иссиқликка чидамлилик бу оқсил молекулаларининг чидамлилигидир.

Физиологик мослашувлардан яна бири бу тубан ўсимликлардаги анабиоз ҳолатига ўтишдир.

Ўсимликлар жамоасида салқин жойларни эгаллаш.

Баҳорда, салқин фаслдан фойдаланиб иссиқда, уйқуга кетиш — эфемерлар, эфемероидлар.

Температуранинг организмлар ҳулқ-атворига таъсири натижасида, улар ноқулай температуралардан ўзлари учун қулай микроиклимий шароитга қочишлари мумкин. Бунинг натижасида улар катта территорияга миграцияланиши мумкин.

Пойкилотерм ҳайвонларда кимёвий ва физикавий терморегуляция тараққий этмаган. Улар ноқулай ҳарорат пайдо бўлиши билан ундан уяларда яширинади, тупроқда, баъзилари эса тўпланиб туришади.

Организмлар температурага физиологик ҳолатни ўзгартириш орқали ҳам мослашади. Тиним ёки уйқуга кетиш 2 хил бўлади:

а) ёзги тиним температура баланд ва намлик кам бўлганда ёзги тиним тўхташи (шувок);

б) қишки уйқуга кетиш ёки тиним олиш температура паст бўлганда.

Тинимга кетиш ҳар хил бўлиши мумкин. Бундай тиним яхши шароит ёки миграцияга ҳам олиб келиши мумкин, Иссиқ шароитда яшовчи ҳайвонларда эса, у суткалик ритмининг ўзгаришига олиб келиши мумкин, масалан, чўл ҳайвонлари кундузи дам олиб, кечаси актив ҳаёт кечиради.

Пойкилотерм ҳайвонлар тана температурасини қуёшга қаратиб, ўзгартириб бошқаради. Масалан, чигиртка эрта-лаб қуёш нурларига танасининг кенг томонини, тушда эса тор томонини қаратади.

Ҳарорат ва ҳайвонлар морфологик тузилиши орасидаги қонуниятлар бор. Бу Бергман қонунияти бўлиб, у шундан иборатки, совуқ иқлимли жойларда катта ҳажмдаги турлар тарқалган. Ҳайвон қанча катта бўлса, унинг иссиқлик йўқотиши шунча кам бўлади. Совуқ иқлимли районларда тарқалган сут эмизувчи ҳайвонларда қулоқ ва дум юзасининг қисқариши кузатилади, бўйин ва оёқлари қисқарган бўлиб, танаси ерга яқин жойлашади, яъни оёқлари калтароқ бўлади, масалан, буни тулкиларда кўриш мумкин.

Физикавий терморегуляция, ҳайвонлар учун экологик томондан фойдалироқ. Бу сутэмизувчи ҳайвонларда тананинг юнг билан қопланиши, қушларда пат билан қопланиш, тери остида ёғ қатламнинг бўлиши.

Температура организмларнинг тиним ҳолатидан чиқиши, диапаузага ўтиши ёки миграцияга кетишига сабаб бўла-

ди. У ўсимликлар ва ҳайвонлардаги ҳаёт формаларига таъсир қилади.

Сув экологик омили. Сув асосий экологик омиллардан бири бўлиб, ер юзидаги ўсимликлар ва ҳайвонларнинг яшаши учун муҳим омил ҳисобланади. Муҳит билан модда олмашинуви ва фотосинтез жараёнида сув метаболит ва эритувчи сифатида қатнашади. Минерал тузлар ўсимликка тупроқдан сувда эриган ҳолда ўтади.

Гидробионтлар учун сув яшаш муҳити бўлиб ҳисобланади.

Сувсиз модда алмашинуви давом этмайди. Сув бу ҳаёт демакдир. Тирик организмлар асоси сувдир. ўсимликларда у 40 — 98% ташкил қилади. Ҳайвонлар танасида ҳам сувнинг миқдори турлича: чўл чигриткасида 35%, ит балиқда 93%, каттасида 77,8%, сичқон боласида 83%, каттасида 79%. Сув етишмаслигига чидамлилиқ тур экологиясига боғлиқ. Масалан дашт шароитида яшовчи қурбақа, танасидаги сувни 50% ни йўқотганда, намликни яхши кўрувчи ўтлоқ қурбақаси эса сувнинг 15% ни йўқотганда ўлади.

Ҳайвонларда намликка чидамлилиқ ўсимликларга нисбатан кучлироқ. Масалан, одам ўз танасидаги сувнинг 10% ни йўқотса, нобуд бўлади. Туя эса 27%, қўй 23 %, ит 17 %, сув йўқотганда ўлади.

Ўсимликларнинг сувга эҳтиёжи жуда юқори. Ўрта иқлимда ўсадиган ўсимликларнинг 1 г қуруқ модда ҳосил қилиши учун 250 — 400г сув керак.

Организмларнинг Ер юзида зоналар бўйича тарқалишида, сув асосий чекловчи омил бўлиб хизмат қилади.

Қуруқликда ўсадиган ўсимликлар учун асосий сув манъбаи сифатида атмосфера ёғини хизмат қилади. Ўсимликларнинг сув билан таъминланиши жойларнинг умумий хараakterистикасига боғлиқ.

Экваториал областларда йил давомида 1000 мм ёғин тушади. Чўл зоналарида ёғин миқдори 100 мм ва ундан кам ҳам бўлиши мумкин.

Ўсимликларга сув ўтишининг асосий йўли, бу илдиз системаси бўлиб, ўсимлик илдиз орқали тупроқдан сувни шимади. Тупроқдаги сувлар, механик ушланиши бўйича, 3 хил бўлади, улар:

1. Гравитацион сув

2. Капилляр сув

3. Боғланган сувлардир

Гравитацион сув — тупроқнинг катта доначалари орасидаги бушлиқни тўлдириб турувчи ва тез ҳаракат қилиб, пастки ер ости сувларгача етувчи сувлардир. Капилляр сувлар — тупроқ доначалари орасидаги майда бушлиқларни тўлдирувчи ва катта капилляр куч билан боғланиб турувчи сувлардир. Боғланган сувлар эса тупроқ доначалари устида, адсорбция кучи ёрдамида боғланиб турувчи сувлардир. Бу сувлардан тез ўзлаштириладигани гравитацион сувлардир. Боғланган сувлар қийин ўзлаштирилади, уларни ўлик запас ҳам дейилади.

Ўсимликлар ҳаётининг намликка боғлиқлигини билиш учун уларнинг сув режимини аниқлашимиз керак. У эса, бир қатор физиологик кўрсаткичлар билан характерланади:

- барглار ва поядаги сув миқдори,
- ҳужайра ширасининг осмотик босими,
- барглардаги сув етишмаслиги,
- транспирация тезлиги,
- ўсимликларнинг сувни ўзида сақлаш қобилияти ва бошқалар.

Ер юзидаги ўсимликлар ҳар хил намлик шароити ва муҳитга мослашиши бўйича, 3 экологик типга бўлинади.

1. Гигрофитлар
2. Мезофитлар
3. Ксерофитлар

Ҳайвонларда сув баланси

Ҳайвонлар сувни 3 хил йўл билан қабул қилади: ичиш йўли, ҳўл овқатни қабул қилиш ҳамда метаболизм жараёнида, яъни ёғ, оқсил ва углеводларнинг парчаланиши натижасида ҳосил бўлган сувдан фойдаланиш билан биргаликда чиқарилади.

Ҳайвонлар сувни тери ва нафас органлари орқали буғлантириш, буйрак орқали филтрлаш, ҳамда ҳазм қилинмаган овқат қолдиқлари билан биргаликда ташқарига чиқариш йўли билан йўқотади.

Ҳайвонларда сув йўқотиш, сув қабул қилиш орқали тўлдириб турилиши керак. Очликдан кўра, сув йўқотиш ўлимга тезроқ олиб келади. Қурғоқчилик шароитида ҳай-

вонлар сув манбаларидан узоқда яшай олмайди. қушлар ҳам сувсиз яшай олмайди. Кўп ҳайвонлар сув ичмай яшашлари мумкин, чунки улар сувни ҳўл овқат орқали қабул қилади. Ҳаво намлиги ҳам ҳайвонлар учун жуда зарур, чунки намлик катта бўлганда уларнинг танаси орқали бугланадиган сув миқдори камаёди.

Ҳайвонларнинг сув экологик омилига нисбатан муносабати бутун 3 та гуруҳга бўлинади.

1. Гигрофиллар, сувни яхши кўрувчилар, буларга қон сўрувчи чивинлар мисол бўлиши мумкин.

2. Мезофиллар — намликда учровчи ҳайвонлар — ҳашаротлар.

3. Ксерофиллар — қуруқ жойларда яшовчи ҳайвонлар чўл — чигриткаси, чўл қўнғизи ва бошқалар.

Шундай қилиб сув экологик омили энг асосий омиллардан бўлиб, барча организмлар таркибига киради ҳам ўсимлик ва ҳайвонларнинг ер юзиде тарқалишини белгилувчи асосий омил бўлиб ҳам ҳисобланади.

Эдафик омилнинг ўсимлик ва ҳайвонлар ҳаётидаги роли

Ҳайвонот ва ўсимликлар ҳаётида ҳар хил иқлим омиллари билан бир қаторда тупроқ шароити ҳам муҳим рол ўйнайди. Эдафик омил «Эдафос» — грекча тупроқ омиллини билдиради.

Тупроқ организмларининг сув муҳитидан қуруқликка чиқишида нормал шароит яратиб берган муҳит ҳисобланади. Эдафик омил бошқа экологик омиллардан ўзининг харақтерли томонлари билан ажралиб туради. Биринчидан, иқлим омилларидан фарқ қилиб, у организмларга фақат таъсир қилиб қолмасдан, кўпгина микроблар, ўсимликлар ва ҳайвонлар учун яшаш муҳити яратувчи омил бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, у тоғ жинслари, иқлим, органик дунё билан кишилиқ жамияти орасида бир-бирига таъсир қилувчи динамик маҳсулот ҳамдир.

Учинчидан, эдафик омилнинг ўзига хос харақтери шундаки, у абиотик ва биотик омиллар чегарасида туради. Шунинг учун уни тупроқшунослар биокос модда дейишади.

Тупроқ омилли турли жойларда турлича бўлиб, у доимо ўзгариб туради. У В. Докучаев аниқлаган қонуниятлар асосида кенг географик масштабда минтақалар ўзгаришига хос ўзгаради.

Тупроқлар 3 фазали тузилиши билан ўзаро фарқланади, чунки у қаттиқ, жинслар, сув ва ҳаво фазаларидан иборат. Экологик нуқтан назардан, унда қуйидаги элементларни ажартиш керак — унинг минерал ва органик қисми, сувли эритмаси, тупроқ ҳавоси, микроорганизмлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар.

Унинг органик қисми — ўсимлик ва ҳайвонлар қолдиқларидан ҳосил бўлади. Органик моддаларнинг миқдори унинг ҳосилдорлигини белгилайди. Тупроқда жуда кўп миқдорда микроорганизмлар мавжуд. Масалан, 1 г ҳосилдор тупроқда 2 миллиардга яқин бактерия, бир неча миллион актиномицетлар ва замбуруғлар, юзлаб бошқа микроорганизмлар, ҳамда яшил сув ўтлари бор.

Тупроқдаги хлорофилсиз организмларнинг роли ҳам катта, улар органик ва анорганик моддаларни ўсимликлар учун ўзлаштиралдиган ҳолатга келтиради.

Тупроқ баъзи умуртқали ҳайвонлар учун яшаш муҳити бўлиб хизмат қилади. Унда сув ва қурғоқда яшовчи, судралиб юрувчилар, ҳамда кўпгина қушлар яшайди.

Тупроқ экологик омили ўсимликлар учун ҳам муҳимдир.

Биринчидан, у таянч воситаси ҳисобланади, иккинчидан ўсимликлар тупроқдан сув ва унда эриган минерал тузларни ўзлаштиради. Ўсимликка тупроқнинг механик ва кимёвий таркиби, ҳамда микрофлораси жуда катта таъсир кўрсатади.

Тупроқнинг механик таркиби ҳар хил бўлиб, у қумлик тупроқ, лой тупроқ, қумлоқ, тупроқ ва ҳоказоларга бўлинади.

Тупроқдаги ўсимлик учун муҳим бўлган кимёвий элементларга қуйидагилар киради: азот, фосфор, калий, магний, олтингургурт, темир ҳамда бир қатор микроэлементлар — мис, бор, цинк, молибден ва бошқалар. Бу элементларнинг модда алмашинувида роли катта ва бири иккинчисининг ўрнини боса олмайди. Озуқа запасига бой бўлган тупроқларда эутроф ўсимликлар учрайди. Озуқага кам бўлган тупроқларда олигатроф ўсимликлар учрайди. Ўртача озуқали тупроқларда мезотроф турлар учрайди.

Сайёрамизнинг 25% ерлари ҳар хил миқдорда шўрланган. Ўсимлик учун энг зарарлиси бу осон эрийдиган тузлар — ош тузи, магний хлорид, CaSO_4 , MgSO_4 , CaCO_3 булар нисбатан зарарсизроқ, чунки улар қийин эрувчи тузлар.

Тупроқ таркибида кўп миқдорда тузлар учраса, ўсимликнинг осмотик босими кўтарилиб унинг сув билан таъминланиши бузилади ва у захарланади.

Кучли шўрланиш оксил моддалари синтезланишини секинлаштиради, ўсиш жараёнини сусайтиради, тупроқ микроорганизмларининг ўлишига ҳам олиб келади. Нам ҳаволи иқлим шароитидаги тупроқларнинг доимо ёмғир сувлари билан ювилиши натижасида уларда тузлар тўпланмайди. Уларнинг сув ва туз режими бошқача бўлади.

Ҳаво, рельеф ва бошқа экологик омиллар. Ҳаво — ўсимликлар учун фақат муҳит бўлибгина қолмасдан, уларда кечадиган бир қатор ҳаётий жараёнлар ва озикланишда бирдан—бир экологик омил сифатида иштирок этади. Атмосфера ҳавоси бир неча газларнинг аралашмасидан иборат бўлиб, ўсимликлар учун бевосита аҳамиятга эга бўлганлари карбонат ангидрид, кислород ва азот ҳисобланади. Карбонат ангидриднинг ҳаводаги миқдори — 0,03%. У атмосферада ўсимлик ва ҳайвонларнинг нафас олиши, ёниш жараёнлари ҳамда вулқонлар отилган пайтда ажралиб чиқади. Кислород ҳавода ўсимликлар учун зарур бўлган миқдордан ҳам ортиқроқ бўлади. Азот кўпчилик ўсимликлар учун аҳамиятсиз ҳисоблансада, у тубан ўсимликлар, айниқса, туганакли бактериялар, азотобактер ва актиномицетлар, яшил сув ўтлари учун озуқа манбаи сифатида хизмат қилади. Ҳаводаги сульфат ангидрид, азот оксидлари, водород галогенлари, аммиак ва бошқа зарарли моддалар ўсимликлардаги газ алмашитиш пайтида, ёрингарчилик вақтида, ерга тушганда ва чангларнинг ўтириши натижасида ўсимлик органларига кириб, уларнинг барглари ва бошқа органларини заҳарлайди. Натижада, ўсимликда ҳаётий жараёнлар бузилади ва улар бутунлай нобуд бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳозирги вақтда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича жуда катта конструктив, технологик, санитар—технологик ва бошқа тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шамол деганда ҳаво массасининг ер юзи бўйлаб кўчиб юриши тушунилади. Ўсимликларга шамол бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Шамолнинг тўғридан—тўғри таъсири, унинг механик таъсиридир. У дарахтларнинг поясини синдиради, баргларини юлиб кетади.

Шамол ўсимликлардаги физиологик жараёнларга ҳам таъсир қилади, У ўсимлик буглатаётган сувни олиб кетади. Унинг ўрнини қуруқ ҳаво массаси эгаллайди. Ўсимлик фо-

тосинтез учун зарур бўлган карбонат ангидрид билан шундай таъминланади. Урта Осиё чўлларида эсадиган «гарм-сел» шамоли ўсимликларга жиддий зарар еткази.

Шамолнинг билвосита таъсири шундан иборатки, у қум ва тупроқларни қучириб юбориши натижасида ўсимликлар илдиэлари очилиб қолади. Шамолнинг доимо бир томонга эсиши ўсимликларнинг ташқи қиёфасига таъсир қилади. Натижада, улар байроқсимон шаклли бўлиб қолади.

Рельефнинг ўсимликларга кўрсатадаган таъсири, айниқса тоғли районларда, баландликларнинг денгиз сатҳидан қараб иқлим, тупроқ ва бошқа омиллар ҳамда ўсимликларнинг характери ҳам ўзгариб боради. Натижада вертикал минтақалар пайдо бўлади.

Жанубий тоғ ёнбағирларида, шимолий ёнбағирларга нисбатан кўпроқ ёруғсевар ва иссиқсевар ўсимликлар тарқалган. Ҳар 100 м га баландга кўтарилганда температура $0,6^{\circ}\text{C}$ га пасаяди.

Тоғларда ўсимликлар минтақалар бўйича тарқалган бўлади. Бу минтақадаги ўсимликлар ўзига хос хусусиятларга эга.

Урта Осиё шароитида, баландликлар зонаси ва ундаги ўсимликлар жамоаси академик Зокиров К.З. томонидан ўрганилган. Бу қуйидаги минтақаларга: чўл — баландлиги денгиз сатҳидан 500 — 600 м бўлган жойлар; адир — 600-1600 м гача бўлган жойлар; тоғ-1600 -2800 м.; яйлов -2800 ва ундан юқори жойлар.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Қандай ҳаёт муҳитларини биласиз?
2. Қандай экологик омилларни биласиз?
3. Чекловчи омиллар нима?
4. Фотопериодизм нима?
5. Сув экологик омилига нисбатан ўсимликлар ва ҳайвонлар қандай экологик гуруҳларга бўлинади?
6. Пойкилотерм ва гомойотерм организмлар тўғрисида нималарни биласиз?
7. Эдафик омил нима?
8. Галофит нима?
9. Ҳаёт формаси ёки шакли деганда нимани тушунасиз?
10. Қандай ҳаёт формалари классификациялари мавжуд?
11. Ўсимлик ва ҳайвонларнинг қандай ҳаёт формалари бор?
12. Сувда яшовчи ҳайвонлар нима деб аталади?

4-Боб. ПОПУЛЯЦИЯЛАР ЭКОЛОГИЯСИ

4.1 Популяция ҳақида тушунча

Популяция деганда биз маълум территория ёки акваторияни эгаллаган бир тур доирасидаги индивидларнинг бирлашмасини тушунамиз.

Популяциялар экологиясининг объекти қилиб бутун экосистема, яъни ўсимликлар, ҳайвонлар ва микроорганизмлар популяцияларининг барқарор комплекси ва улар эгаллаб турган территория ёки акваторияси олинади. Бу эса системали ёндашиш дейилади. Экологияда бир неча ёндашиш мавжуд бўлиб, улар ичида қабул қилингани экосистемали ва популяцияларни ўрганиб ёндашишларидир. Улардан биринчиси асосий эътиборни экосистемага, иккинчиси эса популяцияга қаратади. Демак, улар орасидаги фарқ объектида.

Популяцияли ёндашишда асосий аҳамият турга, айниқса ҳўжалик аҳамиятига эга бўлган турга берилади. Бу турлар қишлоқ ҳўжалик заракунамдаси, ёки касаллик тарқатувчи ёки муҳофаза қилиниши лозим бўлган ноёб турлар бўлиши мумкин.

Популяциялар экологиясининг асосчиси инглиз олими Ч. Элтон бўлиб, популяциялар экологияси фани 1930-йилда вужудга келди. Ч. Элтон ўзининг «Ҳайвонлар экологияси» китобида айрим организмларни ўрганишдан популяцияларни ўрганишга ўтиш кераклигини айтган. Чунки бу даражада мослашиш ва бошқариш яққол кўринади, бунда асосий масала популяция сонининг динамикаси ҳисобланади.

Популяциялар тўғрисидаги маълумот популяцион генетикада пайдо бўлиб, систематикада тур мураккаб система деб қаралганидан кейин ривожлана бошлади.

Амалий эҳтиёжлар ҳам популяциялар экологиясининг ривожланишига сабаб бўлди.

Популяциялар экологиясининг ривожланишига С.А.Северцов, С.С.Шварц, Н.П.Наумов, Г.А.Викторов катта ҳисса қўлди. Ўсимликлар популяциясини ўрганишга Синская Е.Н. (1948), Т.А.Работнов., А.А.Уранов асос солди. С.С.Шварцнинг «Ҳозирги экологиянинг услублари» номли асарининг биринчи қисмида «Экология— популяциялар тўғрисидаги

фан» дейилган, популяция эса ҳайвонлар учун асосий ва бирдан — бир яшаш формасидир дейилган.

Популяцияни ўрганишда иккита методологик ёндашиш мавжуд: биринчисига мувофиқ, дастлаб организмларнинг хусусиятларидан келиб чиқади, кейин улар популяциянинг хусусиятлари билан боғланади. Иккинчисига биноан популяциянинг хусусиятлари, яшаш муҳити билан боланади деб таъкидланади.

Популяция, бир бутун система шаклида, ташқи омиллар билан боғланган ҳолда ўрганилади. Ҳозирги вақтда биологияда «популяциялар биологияси» соҳаси мавжуд. Бунда, популяциянинг жойдаги роли — консумент, продуцент ва редуцентлар, ҳар—хил ёшдаги жинсий гуруҳ ва озуқа занжирининг биоценоздаги роли ўрганилади. Экологик ёндашиш популяцияларнинг муҳит физик—географик омилларига мослашишини ўрганиш билан бирга, биотик боғланишларга боғлиқ, организмларнинг кўпайиш ва бошқа организмлар билан экосистемада бирга яшашини ҳам ўрганади.

Экологик ёндашишда қуйидагилар ўрганилади:

- 1) популяциянинг экологик структурасини махсус ўрганиш;
- 2) популяцияларнинг тур ичидаги бир-бировига боғлиқлиги ва таъсирини ўрганиш;
- 3) ташқи муҳит ўзгаришига боғлиқ, макон ва замонда популяциядаги генотипик таркибининг ўзгаришини ўрганиш.

Популяция-бу табиий тарихий, генетик эволюцион системадир. Популяциялар экологияси катта аҳамиятга эга бўлган ҳайвон ва ўсимликларни кўпайтириш йўлларини топиш мақсадида вужудга келди. Бунда, ҳар хил паразитлар, касал тарқатувчи организмлар ҳисобга олинади.

Популяциялар экологияси кам учрайдиган ва йўқолиб кетаётган турларни қўриқлашнинг илмий асосларини ишлаб чиқади. Атроф — муҳитдаги кўп ҳайвон ва ўсимликлар тартибсиз истеъмол қилиниши натижасида йўқолиб кетади. Уни тиклаш чоралари популяцион экологиясининг вазифалари қаторига киради. Бунинг учун популяцияларни табиий шароитда ўрганиш керак, масалани ўрганишда ва ҳал қилишда математик — статистик методлари катта рол уйнайди. Популяция тўғрисида айрим омиллар орқали му-

нозара қилинади. Популяциялар эса доимий ўзгаришда бўлади. Популяция таркиби унинг замон ва маконда тарқалиши тўғрисида маълумотлар дисперсия орқали аниқланади. Вақт ичидаги ўзгаришлар эса популяциялар сонининг ўзгаришида билинади. Популяциялар экологиясида ўсиш тезлиги, популяция сонининг ўзгариши кабиларнинг математик моделлари ишлатилади. Бу моделларни тузиш, яшовчанлик ва ўлиш терминлари билан боғлиқ.

4.2 Популяциялар динамикаси

Популяциялар экологияси зараркунандаларнинг кўпайишини олдиндан аниқлайди ва унга қарши кураш йўллари ишлаб чиқади. У турларнинг критик сони ва яшовчанлигини ўрганади. Популяциядаги организмлар сонининг динамикаси узоқ, вақт муддат давомида кузатишлар олиб бориб, унинг ташқи муҳит омилларига боғлиқлиги аниқланади.

Популяциялар экологиясининг предмети популяциянинг тузилиши, динамикасини, ёши ва жинсини ўрганишдан иборат. Чунки улар ҳосилдорлик ва кўпайиш характерини кўрсатади, бу эса яшаш шароитига мослашиш критерияси бўлиб, ўлиш билан кўпайиш ўртасидаги нисбатан белгилайди.

Популяциянинг муҳим хусусиятларидан бири, ўзини сон жиҳатидан идора этишдир. Айни шароитда индивидлар оптимал соннинг индивидлар сақланиб турилиши популяциянинг гомеостази дейилади. Таърифдан кўриниб турибдики популяция гуруҳий бирлашма ҳисобланади. Индивидлар ўртасида алоқалар бўлиши билан бирга, уларнинг яшаб турган жойлари билан ҳам алоқалари мавжуд. Гуруҳли ҳаёт тарзи, популяция учун ўзига хос хусусиятларни келтириб чиқаради. Бундай хусусиятлар қуйидагилардан иборат: популяциянинг сони, зичлиги, туғилиши, ўлиши, популяциянинг ўсиши, ўсиш суръати, биогик потенциали ва бошқалар.

Индивидларнинг маълум ҳудудда тарқалиши, жинси ва ёш бўйича нисбатлари, морфологик, физиологик хулқи ва генетик хусусиятлар популяциянинг тузилмасини ифодалайди.

Популяциядаги индивидлар бир—биридан ёши, жинси, ўзаро чатишадиган авлодларига ҳаёт циклининг турли

фазалар ва гуруҳчаларга (пода, колония ва бошқалар) мансублиги билан фарқ қилади. Ҳар қандай тур популяциялар тизимидан таркиб топади. Унинг тузилмаси эса индивидларнинг ҳаракатланиши ёки маълум ҳудудга боғлиқлик даражаси, табиий тўсиқларни енгиб ўта олиш каби биологик хусусиятлари билан белгиланади. У доимий эмас. Популяциялар ичида организмнинг ўсиши, турилиши ва бошқа кўпгина сабабларга кўра, яъни ташқи муҳитнинг ўзгариши, душманлар сонининг ўзгариши каби қатор омилларга боғлиқ ҳолда ўзгариш вужудга келди.

Популяциянинг жинс тузилмаси, турли ёш ва гуруҳлардаги эркак ва урғочи индивидларнинг сони орқали ифодаланадиган нисбатидир. Популяциядаги жинслар нисбати, биринчидан, жинсий хромосомаларнинг қўшилишига, яъни генетик қонуниятларга боғлиқ. Иккинчидан, унга маълум даражада ташқи муҳит ҳам таъсир этиши мумкин. Популяциянинг эволюцияси учун урғочи организмларнинг сони муҳим аҳамиятга эга, Масалан, одамлар популяциясининг потенциал ўсиши, ўсмир ва қариялар эмас, 15 ёшдан 35 ёшгача бўлган аёллар ҳисобига туғри келади.

Популяциядаги индивидларнинг нобуд бўлиши ва жинслар нисбати амалий аҳамиятга эга.

Популяциянинг ёш тузилмаси қайта тикланиш жадаллиги, нобуд бўлиши даражаси ва насллар галланишининг тезлиги каби муҳим жараёнларни ифодалайди. У аниқ шароитга қараб, ҳар бир популяция учун турнинг генетик хусусиятига боғлиқ бўлади. Ёш тузилмаси ҳар хил усулларда ифодаланadi.

Популяцияни бошқариш, фойдаланиш, мониторинг ва муҳофаза воситаси бўлиб хизмат қилади. Чунки популяция сонининг бошқарилиши табиатда кузатилади, унинг бир қисми олинганда у яна тикланади. Шунинг учун популяцияни бошқариш муҳофаза воситаси бўлиб хизмат қилади. У мониторинг воситаси ҳам, чунки тур эмас, уларнинг популяциясини кузатиш керак. Муҳофаза қилганда эса популяцияларни муҳофаза қилиш орқали ўсимлик ва ҳайвон турларини сақлаб қолиш мумкин.

Ҳозирги вақтда антропоген омиллар таъсирида табиий ўсимликлар жамоасида баъзи бир кўп истеъмол қилинадиган доривор ва ем-хашак ўсимликларининг популяцияларидаги организмлар меёрсиз фойдаланиш натижасида йўқо-

либ кетмоқда. Масалан, моллар кўп ейдиган ем — хашак ўтлари меёрсиз фойдаланиш натижасида Ангрен адирлари ва бошқа жойларда камайиб бормоқда, уларнинг жойини эса термопсисга ўхшаган моллар истеъмол қилмайдиган ўсимликлар популяцияси эгалламоқда. Шунинг учун фойдали ўсимликлар популяциясини сақлаб қолишда популяцияларни мониторинг йўли билан кузатиш керак ва фойдали ўсимликлар популяциясининг тикланиши учун табитдан меъёрга фойдаланиш керак.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Популяция нима?
2. Популяциянинг қандай характерли белгиларини биласиз?
3. Қандай популяция типлари бор?
4. Популяциялар динамикаси, унинг жойда тарқалиш типлари қандай?
5. Популяциянинг вақтда ўсиши ва модел нима?
6. Нима учун популяция муҳофаза воситаси ҳисобланади?

5-боб. ЭКОСИСТЕМАЛАР

Экологик система деб бирга яшовчи ҳар хил организмлар ва уларнинг яшаш муҳити орасидаги қонуниятли боғланишга айтилади. Бунга ўрмон, ўтлоқ, қўл ва бошқалар мисол бўлади. Масалан, ўрмонни шундай таърифласа бўлади: **Ўрмон** бу географик шаклланган, ўз-ўзини бошқарувчи ўсимлик ва ҳайвонлар популяциялари йиғиндиси бўлиб, улар учун муҳитни бошқарувчи асосий ролни бир тур, ёки бир неча турга мансуб популяция ўйнайди. Ана шундай жамоаларни ифодалаш учун академик В.Н Сукачев (1942) биогеоценоз терминини тавсия этган.

Организмлар жамоаси анорганик муҳит билан боғлиқ. Ўсимликлар ундаги карбонат ангидриди, сув, кислород ва минерал тузлар ҳисобига яшайди. Гетеротроф организмлар эса автотрофлар ҳисобига яшайди. Лекин улар кислород ва сувга ҳам муҳтождир. Жамоалар анорганик муҳит билан маълум системани шакллантиради.

Организмлар ва анорганик компонентлар бирлигида, модда алмашинувини амалга оширади. Шу тарзда экологик система ташкил топади. «Экосистема» тушунчаси илк бор инглиз экологи А. Тенсли (1935) томонидан қўлланилди. У экосистемаларни табиатнинг ер юзидаги энг асосий бирлиги деб ҳисоблади.

Модда айланишининг амалга ошиши учун анорганик моддалар ва яна 3 экологик гуруҳ организмлари—продуцентлар, консументлар ва редуцентлар бўлиши лозим.

Продуцентлар — бу автотроф организмлар бўлиб, анорганик бирикмаларидан фойдаланади.

Консументлар—бу гетеротроф организмлар бўлиб, продуцентлар ва бошқа консументлар ҳосил қилган органик моддалардан фойдаланади.

Редуцентлар—органик моддалар ҳисобига яшайди ва улар моддаларни қайта ўзлаштириладиган бирикмаларга айлантиради. Табиатда турли экосистемалар учрайди. Масалан дарахтлардаги лишайниклар ёстиқчаси, ёки кичикроқ муваққат сув ҳавзаси, ўтлоқ, ўрмон, дашт, чўл, океан, бутун ер юзининг ҳаёт билан банд қисми.

Экосистема ва биогеоценоз терминлари бир-бирига яқиндир. «Экосистема» модда алмашинуви амалга ошиб турадиган системани билдиради.

Моддалар айланиши ва организмларнинг экосистемадаги ҳаёти, доимий равишда уларни таъминланиб турадиган энергия оқимиға боғлиқ. Ердаги бутун ҳаёт куёш нурлари энергияси ёрдамида давом этади. Бунда фотосинтез ёрдамида органик бирикмаларнинг кимёвий боғланишлари ҳосил бўлади.

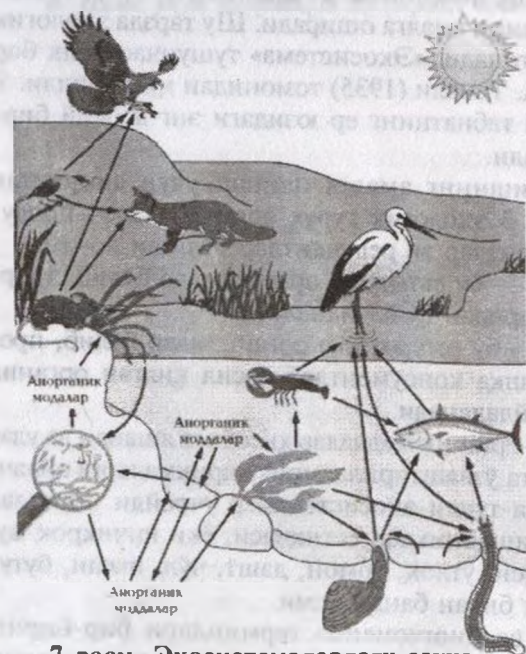
Озуқа занжири деганда биз нимани тушунамиз? Жамоалардаги озуқа занжири бу энергиянинг бир организмдан иккинчисига берилиш кетма—кетлигидир. «Ўсимлик-хашорат-бақа-илон-калхат» озуқа занжирида биринчи бўғиндан кейингиларига қараб биомасса камайиб боради. Экосистемалар озиқ турлари орқали ўзаро боғлангандир.

Консументлар томонидан қабул қилинган озуқалар тулиқ ўзлаштирилмайди ва унинг маълум бир қисми ташқи муҳитга қайтарилади. Ҳайвонларда озуқа моддаларнинг ўзлаштирилиши 30% дан 70% гачани ташкил қилади. Энергиянинг кўп қисми нафас олишда сарфланади. Қабул қилинган овқатнинг оз қисми организмларнинг ўсишига кетади.

Экосистеманинг ҳаёти фақат энергия оқимиға боғлиқ бўлиб, у куёш нури ёки тайёр органик моддалар ҳисобиға таъминланади.

Фотосинтез қилувчи организмлардан бошланувчи озуқа занжири ейилиш занжири дейилади. Ўлик ҳайвонлар ва ўсимликларнинг қолдиқларидан бошланган занжир эса парчаланиш занжири дейилади.

Экосистемалардаги консу-

7-расм. Экосистемалардаги озуқа турлари

ментларга энергия оқими ўсимликларнинг тирик тўқималари ёки ўлик органик моддалар запаси орқали киради.

Ўлик органик моддалар асосини ҳам фотосинтез ташкил қилади. Ўрмонларда ҳар йили ўсаётган ўсимликлар массасининг 90% баргларининг қуриши натижасида парчаланиш занжирига тушади.

5.1 Экосистемаларнинг биологик маҳсулдорлиги

Жамоалар маҳсулдорлиги, экосистемадаги продуценларнинг қуёш энергиясини кимёвий энергиясига айлантириб, органик моддалар синтезлаш самарадорлигига боғлиқ.

Маълум вақт давомида ўсимликлар томонидан ҳосил қилинган органик масса жамоанинг биринчи даражадаги маҳсулдорлиги дейилади. У ўсимликларнинг қуруқ ёки ҳўл массаси тарзида ифодаланади. Консумент массанинг маълум вақт ичидаги ўсиши — бу жамоанинг иккинчи даражали маҳсулдорлиги дейилади.

Ҳар бир озуқа занжири, бирламчи ва иккиламчи ҳосилдорлик ҳосил қилиш тезлиги ва маҳсулотларнинг тақсимланиши бўйича турличадир. Экосистемаларда бирламчи ва иккиламчи ҳосилдорликнинг миқдорий кўрсаткичлари мавжуд. Бу ҳосилдорлик пирамидаси қонуни дейилади.

Ҳар бир озуқа занжирида маълум вақт давомида ҳосил қилинадиган биомасса ёки маҳсулдорлик кейинги озуқа занжирига нисбатан кўп.

Ер юзидаги экосистемаларда биомассалар пирамидаси, сон пирамидаси қонуниятлари қайд этилади, яъни ўсимликларнинг умумий массаси, сони уларни ейдиган ҳайвонларнинг массасига ва сонига нисбатан кўп.

Экосистемалар маҳсулдорлиги қонуниятларини ўрганиш, энергия оқими миқдорини ҳисобга олиш амалиётда катта аҳамиятга эга.

Одамлар томонидан фойдаланадиган агроценозлар (биринчи маҳсулдорлиги) маҳсулотлари инсоният жамиятининг овқат заҳираси ҳисобланади. Иккиламчи маҳсулдорлик, яъни қишлоқ хўжалик ҳайвонлари ҳисобига олинадиган маҳсулдорлик ҳам катта аҳамиятга эга.

Энергия оқими ва экосистемалар маҳсулдорлигини аниқ ҳисобга олиш, улардаги модда айланишини бошқариш орқали одамлар учун кўпроқ ҳосил олишда ёрдам беради.

Бундан ташқари табиатдан ўсимлик ва ҳайвонлар биомассасининг қанчасини олиш мумкинлигини билишимиз

ҳам керак. Уларга зарар келтирмаслик, ернинг энг юқори биологик маҳсулдорлигини билиш мақсадида чет мамлакатларда 1969-йилдан буён халқаро биологик дастур бўйича илмий изланишлар олиб борилади.

Умуман, Ер шари бўйича ўсимликлар томонидан қуёш энергиясининг фақат бир фойизигина ўзлаштирилади. Чунки фотосинтез активлиги кўп омиллар томонидан чекланди.

Ер юзида бирламчи биологик маҳсулдорлик нотекис тақсимланган. Энг яхши экологик шароитда, намлик, ёруғлик, минерал тузлар, иссиқлик етарли бўлган жойларда ўсимликларда энг юқори ўсиши кузатилади.

Шимолий муз океан қирғоқларидаги экосистемалар маҳсулдорлиги 20 ц/га, Қора денгизнинг Кавказ томон соҳилида у 200 ц/га дан ошади. Ўрта Осиё чўлларида эса маҳсулдорлик 3 — 20 ц/га ни ташкил этади.

5.2 Экосистемалар динамикаси

Ҳар бир экосистемада доимо ундаги организмларнинг ҳаётий ривожланиши ва популяцияларининг ўзгариши кузатилади.

Ўзгаришлар 2 хил:

1. циклик ўзгаришлар;
2. тасодифий ўзгаришлар.

Бундай ўзгаришлар сутка ва мавсум давомида ҳамда ташқи муҳит билан бўлиб турадиган даврийликка эга ўзгаришлар бўлиб, улар организмларнинг ички ритми ўзгаришларида ўз аксини топади. Биоценозда сутка давомида содир бўлиб турадиган ўзгаришлар кун ва гун давомидаги ҳаво температураси, намлик ва бошқа омиллар ўзгаришига кучли боғлиқдир. Ўрта Осиёнинг қумлик чўлларида, туш пайтларида ҳаёт тўхтаганга ўхшаб туюлади. Ҳайвонлар қуёшдан инларида яшириниб, кечаси фаоллашади. Тунда қўнғиз, сичқон, чаён, илон, ўргимчак, тулқилар тез ҳаракат қилади. Йилнинг маълум вақтида кўп турлар чуқур тинимга кетади.

Даврий ўзгариш ўсимликларнинг яруслар бўйлаб тарқалишида яққол кўринади. Масалан, бир йиллик ўсимликлар эрта баҳоридаги яруда ўсиб, ёз келганда бутунлай қуриб қолади.

Биоценоздаги кўп йиллик ўзгаришлар йиллар давомида метеорологик шароитнинг ўзгаришига боғлиқ. Бундан та-

шқари, у яна эдификатор ўсимликлар ҳаётидаги ўзгаришлар, ҳайвонлар ҳамда патоген микроорганизмларнинг кўпайишига боғлиқ.

1953-йилда чигирткаларнинг кўпайиб кетиши натижа-сида ўсимликлар жамоасига кучли зарар етди. Улар ўшанда юмшоқ ғалласимон ўсимликларни: пирей, костер, типчак-нинг 80 — 90% ни еб битирди. Бу даврда, чигиртка емай-диган ўтлар эса ўсиб кўпайиб кетди.

Фитоценоз ёки ўсимликлар жамоасидаги ўзгаришлар эдификатор ўсимликлар ҳаётига боғлиқ.

Жамоаларда қонуний равишда бир йўналишда жонли организмлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва уларни ўраб олган муҳит билан бўладиган муносабатлар туфайли содир бўладиган ўзгаришларни сукцессия деб юритилади. «Сукцессия» — лотинча сўз бўлиб «изчиллик» ёки «мерос бўлиб қолмоқ» ва «ирсий белги» деган маъноларни билдиради. Биологик айланишнинг тўлиқ эмаслиги сукцессиянинг асо-сини ташкил этади.

П.Д. Ярошенко жамоаларнинг ўзгаришини бошқачароқ тушунтиришга ҳаракат қилди ва сукцессияларни қуйида-гича бўлди:

А. Табиий ўзгаришлар.

1. Кетма — кет бўладиган:

а) эндоэкогенетик ва б) гологенетик

2. Тасодикий ўзгаришлар Б. Антропоген ўзгаришлар

1. Кетма — кет бўладиган

2. Тасодикий ўзгаришлар.

Сукцессиялар давомида турлар ўртасидаги рақобат, му-носабатлар туфайли аста-секин барқарор комбинациялар содир бўлади.

5.3 Қуруқлик ва сув экосистемаларининг тузилиши

Сув экосистемаларида балиқлар, бошқа сув ҳайвонлари ва сув ўтлари ҳар хил чуқурликларда яшайди. Сув билан ердаги экосистемалар орасидаги фарқ уларни яратувчи муҳитда қайд этилади

Сув ҳавзалари 2 та катта гуруҳга бўлинади:

1. Тинч туриб қолган сув ҳавзалари ёки лентик муҳит.

Бунга — кўллар, ҳавзалар ва ботқоқликлар киради.

2. Оқар сувлар — лотик муҳит — бунга дарёлар ва сойлар киради.

6-БОБ. БИОСФЕРА ЭКОЛОГИЯСИ

6.1 Биосфера ҳақидаги таълимот

Ер юзидаги тирик организмлар тарқалган, уларнинг доимий таъсири остида бўлган ва фаолияти маҳсулотлари эгаллаган қобиқ биосфера (юнонча «биос»-ҳаёт, «сфера»-шар) деб юритилади. Биосфера ернинг қаттиқ қобиғи-литосферанинг устки қисми (3 км чуқурликкача), ҳаво қобиғи-атмосферанинг қуйи, тропосфера қисмини (15 км гача) ва сув қобиғи-гидросферани (11 км гача) ўз ичига олади (8-расм).

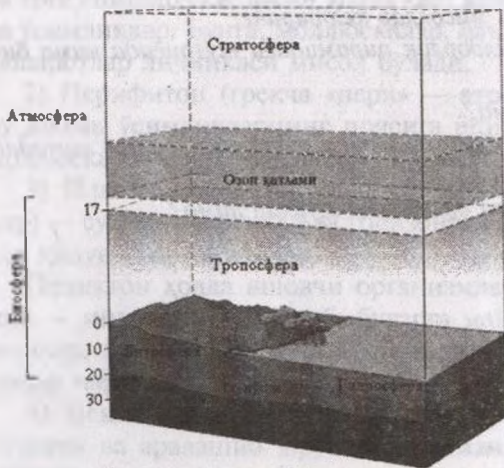
Ҳаётнинг юқори чегараси сайёрани ультрабинафша нурланишдан химоя қиладиган «озон қатлами» дан ўтказилади ва биосферанинг умумий «қалинлиги» 33-35 км деб белгиланади.

«Биосфера» терминини дастлаб француз олими Ж.Б.Ламарк (1744-1829) ишлатган. Австриялик геолог олим Э.Зюсс 1875 йили Ернинг алоҳида қобиқлари-геосфераларини ўрнаётганида ҳаёт тарқалган қобиқни «биосфера» деб ажратди.

Биосфера ҳақидаги таълимотнинг асосчиси рус олими, академик В.И.Вернадский (1863-1945) ҳисобланади. В.И.Вернадский биринчи бўлиб Ер сайёраси эволюциясида ти-

рик организмларнинг роли ва аҳамиятини очиб берган, биосферани биогеохимик ўрганишни бошлаган.

Биосферанинг ҳосил бўлишида абиотик, биотик ва нообиотик бо-сқичлар ажратилади. Абиотик бо-сқичда (4,5-3,5 млрд. йил олдин) сайёрада ҳаётнинг вужудга келиши ва ривожланиши

8-расм Биосферанинг Ер геосфералари ўртасидаги ўрни

учун шароитлар юзага келган. Биотик босқичда (3,5 млрд. йил олдин) дастлабки тирик организмлар сув муҳитида пайдо бўлган

Архей ва Протерозой эраларида ҳаёт содда кўринишда бўлган ва океан ўсимликларида фотосинтез амалга ошган. 600 млн. йил илгари, Палеозой эрасининг Кембрий даврига келиб океанда ҳаёт турлана бошлайди. Кейинчалик, ҳаёт қуруқликка чиқади, бутун биосферани эгаллайди ва гуркираб ривожланган.

Органик эволюция давомида тирик организмлар атмосфера ҳавосини, Дуне океанининг сувини, тупроқларнинг асосий массасини, минерал бирикмаларининг катта массасини аъзолари, терилари, хужайралари, қонлари орқали минглаб марталаб ўтказган ва бутун ер муҳитини ўзгартирган (1).

Биосферада ҳозирда 500 мингга яқин ўсимлик турлари ва 1,5 млн.дан ортиқ ҳайвон турлари мавжуддир.

Нообиотик босқичининг шаклланиши 40-50 минг йил олдин бошланган деб ҳисобланади.

Биосферанинг умумий массаси бошқа қобиклардан фарқланади (1-жадвал). Тирик организмлар биргаликда жуда катта иш бажаради.

1-жадвал

Ер қобикларининг массалари

Ер қобиклари	Масса(тонналарда)
Литосфера	$2,08 \times 10^{18}$
Гидросфера	$1,39 \times 10^{18}$
Атмосфера	$5,20 \times 10^{15}$
Биосфера	$1,36 \times 10^{12}$

Ер юзидаги барча тирик организмлар йиғиндисини В.И. Вернадский «тирик модда» деб атайди. Ҳозирги вақтда бу тушунча биота деб ҳам номланади.

В. И. Вернадский буйича биосферанинг қуйидаги таркибий қисмлари ажратилади:

♦ **тирик модда (биота)** — барча тирик организмларнинг йиғиндиси;

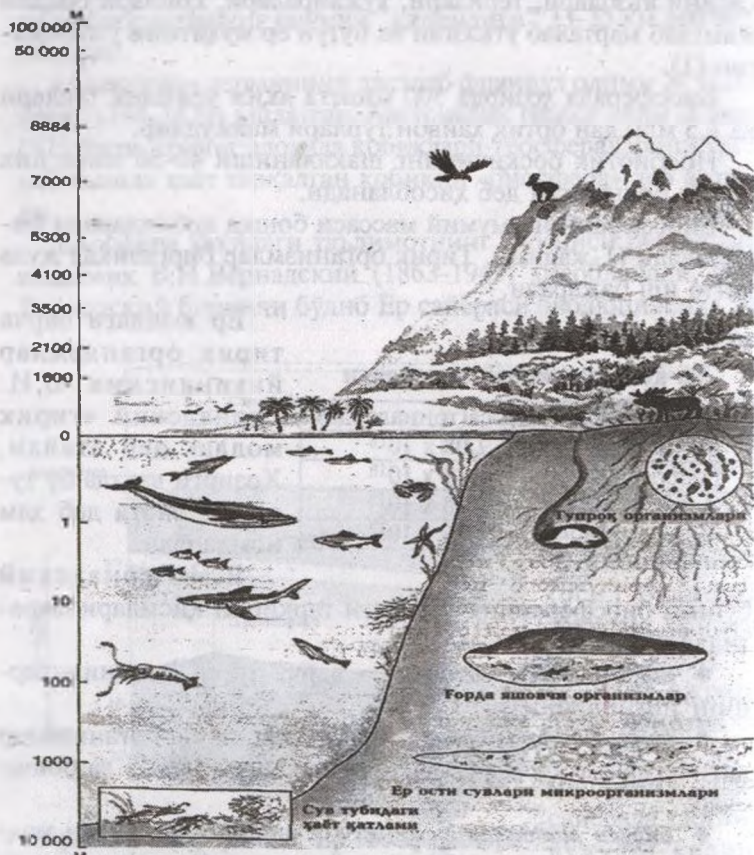
♦ **ўлик модда** — ҳосил бўлишида тирик организмлар қатнашмайдиган тоғ жинслари, сув, минераллар ва бошқалар;

♦ **биоген моддалар** — организмлар ҳаёт фаолияти маҳсули сифатида ҳосил бўлган кўмир, торф, нефть, газ ва бошқалар;

♦ **оралиқ модда** — биоген моддаларнинг нообиоген келиб чиққан минерал жинслар билан аралашмалари-тупроқ, сланецлар ва бошқалар.

Таркибидаги энергия ёки углевод миқдорига асосланган маълумотлар бўйича биосферадаги тирик, биоген ва оралиқ моддалар миқдори нисбати 1:20:4000 га тўғри келади (1).

Биота биомассаси энг кичик бўлишига қарамай юқори хилма-хилликка эга ва ўз таркибини миллион марта тезроқ янгилайди. В.И.Вернадский тирик организмларнинг биргаликдаги фаолиятини ер юзи табиатини ўзгартирадиган геологик кучга қийслайди. Эволюцион тараққиёти давоми-

9-расм Биосферада тирик организмларнинг тарқалиши
(44)

да тирик организмлар биосферадаги ҳозирги шароитларни юзага келтирган.

Биосферадаги тирик моддаларнинг умумий массаси **биомасса** дейилади. Биосфера биомассасининг асосий қисми 98,6%и қуруқликдаги ўсимликларга (2-жадвал) тўғри келади ва ялпи биомассанинг кимёвий таркибини белгилайди. Дунё океанининг биомассаси биосфера биомассасининг 0,57%ини ташкил қилади, лекин маҳсулдорлиги катта.

2-Жадвал

Биосферадаги ўсимлик ва ҳайвонлар биомассаси (1)

	Биомасса	
	Млрд.т	%
Қуруқлик биотаси		
Ўсимликлар	1341,3	98,62
Ҳайвонлар	10,9	0,81
Жами	1352,2	99,43
Океан биотаси		
Ўсимликлар	0,7	0,05
Ҳайвонлар	7,1	0,52
Жами	7,8	0,57
Ҳаммаси	1360,0	100,0

Биосфера биомасси (қуруқ модда ҳисобида) 1,4 трлн. тоннага тенг келса, унинг йиллик маҳсулдорлиги ўн марта камдир (1).

Биосферада модда ва энергиянинг айланиши ҳаракатлари тўхтовсиз амалга ошади. Мод-

даларнинг айланиши ҳаракати деганда кимёвий элементларнинг кўчиб юриши, ёки миграцияси тушунилади. Кичик биологик ва катта геологик айланиш ҳаракатлар ажратилади. Биологик айланиш ҳаракатда қатнашадиган организмларнинг продуцент, консумент ва редуцент экологик гуруҳлари ажратилади. Продуцентлар углерод, қуёш энергияси ва сув иштирокида органик маҳсулотларни яратади, консументлар бирламчи маҳсулотни истеъмол қилади ва редуцентлар органик моддаларни парчалайди. Яшил ўсимликлар қуёш энергиясидан фойдаланиб, тирик моддаларнинг бирламчи маҳсулотини ҳосил қилади, CO_2 ни ўзлаштириб O_2 ни ажратади. Ҳайвонлар ўсимликлар билан озиқланади, кислородни ўзлаштириб CO_2 ни ажратади. Ўлик ҳайвон ва ўсимлик қолдиқларини ҳашаротлар, замбуруғлар, бактериялар ва бошқалар парчалайди, минерал ёки ноорганик бирикмаларга айлантиради. Улар тупроққа тушиб, яна ўсимликлар томонидан ўзлаштирилади. Катта айланиш ҳаракатда ушбу жараён қуруқлик ва океан ўртасида амалга ошади.

В.И.Вернадский айланма ҳаракатда иштирок этадиган тирик модданинг қуйидаги беш асосий функциясини аж-
ратади:

♦ **газ функцияси** — атмосферадаги асосий газлар тирик организмлар фаолияти натижасида вужудга келган ва ян-
гиланиб туради;

♦ **биоген моддаларни тўплаш функцияси** — организмлар танасида қўлаб кимёвий элементларни тўплайди;

♦ **оксидланиш** — қайтарилиш функцияси темир, олтин-
гургурт, марганец, азот ва бошқа элементларнинг биоген
миграциясини таъминлайди. Тирик хужайралар иштироки-
да оксидланиш-қайтарилиш реакциялари миллионлаб марта
катта тезликда амалга ошади;

♦ **биокимёвий функция** — тирик модданинг қўпайиши,
ўсиши ва қўчиши, ўлган организмларнинг парчаланиши
ва чириши билан боғлиқдир;

♦ **инсоннинг биогеохимик фаолияти** — оралиқ моддалар-
ни (кўмир, нефть, газ ва бошқалар) қўлаб чиқариш ва
ишлатиш .

Ер юзида тирик модданинг асосий сайёравий функция-
си фотосинтез жараёнида қуёш энергиясини боғлаш ва уни
захирага ўтказишдир.

Организмлар тоғ жинсларининг нурашида, тупроқ ҳосил
бўлишида, рельеф шакллари ўзгаришида, ёнилғи қазил-
ма бойликларнинг пайдо бўлишида ва атмосферанинг ҳозир-
ги таркибини вужудга келтиришда катта рол ўйнайди.

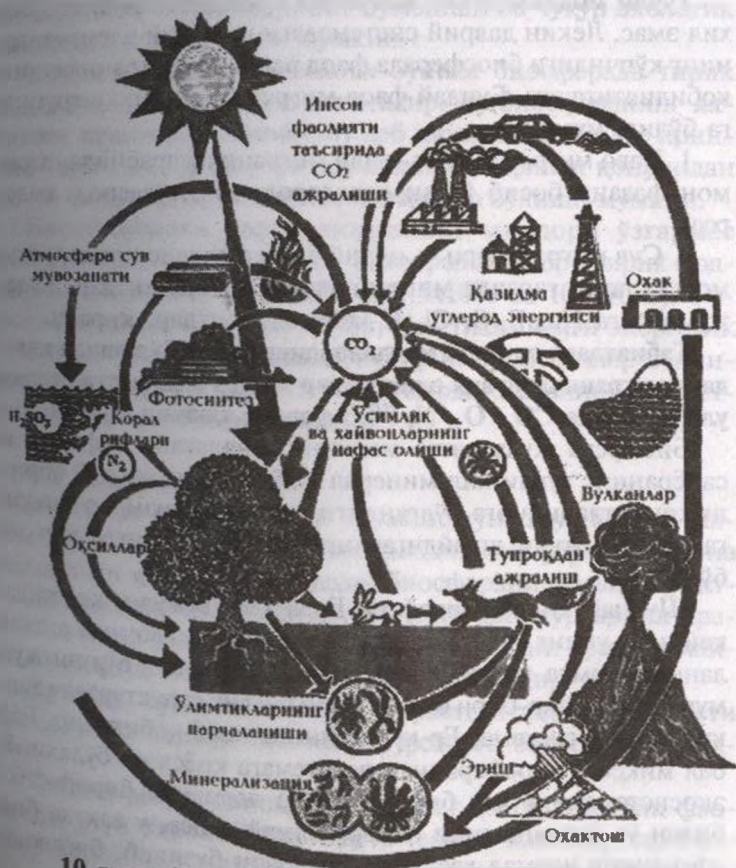
Тўхтовсиз давом этадиган ва тирик организмлар фаоли-
яти туфайли тартибга солиниб турадиган моддаларнинг
доимий айланиши биосферанинг ўзига хос белгисидир.
Атмосферада сарф бўладиган кислород ўрнини фотосин-
тез ва бошқа жараёнлар натижасида тўлдириб турилади.
Ўсимликлар карбонат ангидридни ютиб, органик маҳсу-
лот яратади.

Биосферада сувнинг алмашинувида тирик моддалар катта
рол ўйнайди. Биосферадаги организмлар азот, калий, крем-
ний, фосфор, олтингургурт ва бошқаларни айланиб юри-
шида бевосита иштирок этади. Демак, моддаларнинг таби-
атда тўхтовсиз айланиб юришида тирик мавжудотларнинг
аҳамияти жуда катта.

Биотик айланишда миллион тонналаб фосфор ва азот, катта миқдордаги калий, кальций, темир ҳамда жуда кўп миқдорда сув иштирок этади.

Сувнинг айланишида буғланиш, транспирация жараёнлари муҳим рол ўйнайди. Ўсимликларнинг ер устки қисмлари томонидан сувнинг буғлантирилиши кўтариш кучини ҳосил қилади, тупроқдан эритмаларни олади. Улар ўсимликни сув билан биргаликда минерал тузлар билан ҳам таъминлайди. Сув тупроқдан буғ ҳолатида атмосферага кўтарилиб, совийди, кейин конденсацияланиб, ёмғир ҳолида у яна қуруқликка ёки океанларга қайтиб тушади.

Биосферада углевод ҳам даврий айланади (10-расм.). Атмосферада 0,03% CO_2 бор. Фотосинтез жараёнида ўсимлик

10-расм. Биосферада CO_2 нинг айланма ҳаракати.

атмосферадан CO_2 ни ютади ва органик модда ҳосил қилади ва озиқ занжирлари орқали ҳайвонларга ўтади. Углерод ўсимликлар ва ҳайвонларнинг нафас олиши ва бошқа жараёнларда ажралиб чиқади.

В.И.Вернадскийнинг буйича, тирик организмлар биосферада кимёвий элементлар миграцияси (кўчиб юриши)нинг асосий омилларидир. Бу миграцияни иккита қарама — қарши, аммо, ўзаро боғланган жараён келтириб чиқаради: 1) қуёш энергияси ҳисобига анорганик табиат элементларидан тирик модданинг таркиб топиши; 2) органик моддаларнинг энергия ажралиб чиқиши билан бирга давом этадиган емирилиши. Бундай емирилиш жараёнида органик моддалар минерал моддаларга айланади.

Турли моддаларнинг миграция қобилияти мутлақо бир хил эмас. Лекин даврий системадаги кимёвий элементларнинг кўпчилиги биосферада фаол равишда миграцияланиш қобилиятига эга. Бундай фаол мигрантларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ҳаво мигрантлари — улар миграция жараёнида газсимон фазани босиб ўтади (қислород, азот, углерод, водород).

2. Сув мигрантлари — оддий ёки комплекс ионлар, ёхуд молекулалар тарзида миграцияланувчи элементлар. Булар жумласига Na, F, S, Cl, K каби элементлар, киради.

Табиатдаги органик моддаларнинг пайдо бўлишида ҳаводаги миграцияланувчи элементлар муҳим аҳамиятга эгадир, улар орасида CO_2 , O_2 , N_2 98,3 фоизни ташкил қилади.

Биосфера жуда катта маконни эгаллагани туфайли ва сайёранинг турли хил минерал қобикларига кириб бориш имкониятларига эга бўлганлиги учун организмлар тарқалган муҳит, яъни яшайдиган шароитлар ниҳоятда ҳар хил бўлади.

Шундай қилиб, биосфера Ерда ҳаёт вужудга келгандан кейин ва унинг бир неча миллиард йиллар давомида ривожланиши ҳамда эволюцияси натижасида ҳосил бўлган жуда мураккаб ва бир-бири билан узвий боғлиқ структурадан ташкил топган система, Ер куррасининг ноёб қобиғидир. Глобал миқёсда биосферани экосистемага қиёсласа бўлади. Бу экосистеманинг ҳар бир структура элементи бирор сабаб билан ўз функциясини бажара олмай қолса, у вақтда биосферанинг нормал ҳаётини жараёнлари бузилиб, биогеоки-

мёвий муҳитнинг бузилишига, ва ҳатто баъзи бир биологик турларнинг мутлақо йўқ бўлиб кетишига сабаб бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳозирги фан ва техника тараққиёти даврида инсоннинг таъсири биринчи навбатда биосферанинг маҳсулдорлигига, унинг энергия балансига қаратилгандир.

Биосферада ҳаётнинг тақсимланиши ниҳоятда мураккаб ва хилма — хилдир. Табиий экосистемалар қанчалик ранг-баранг бўлса биосферанинг барқарорлиги юқори бўлади ва аксинча.

Биосфера учун тоза бирламчи маҳсулотнинг мумкин бўлган сарфланиш улуши 1%дан катта эмас. Бу «1% қоида-си» деб юритилади ва ундан четлашиш биосферадаги табиий энергетик жараёнларнинг бузилиши ва чуқур экологик инқирозга олиб келиши мумкин.

В.И.Вернадский таълимоти бўйича биосферада тирик модда яхлитлик хусусиятига эгадир. Бу биосферанинг **яхлитлик принципи** (тамойили) деб юритилади. Ушбу принцип тирик модданинг физик-кимёвий бирлиги қонунидан келиб чиқади. Биогеохимёвий фарқлар бўлиши мумкин.

Биосферадаги тирик модданинг миқдори ўзгармас ҳисобланади. Атмосферадаги кислород миқдори тирик модданинг миқдорига тенг келади (1.5×10^{21} г ва 10^{20} - 10^{21} г). Тирик модданинг миқдори «Қуёш-Ер» тизимидаги энергетик боғланиш билан белгиланади. Тирик организмлар секин-аста биосферани ҳозирги чегараларда эгаллаган ва ҳаётнинг тарқалиши давом этаяпти.

6.2 Биосфера ва инсон

Биосфера инсонларнинг яшаши учун зарур ҳаётий шароитлар эга ягона макон ҳисобланади. Биосферанинг ягона маконлиги **қонун** ҳисобланади: биосферани сунъий муҳитга алмаштириб бўлмайди, чунки янги ҳаёт турларини яратиш мумкин эмас. Инсон абадий двигателни ярата олмайди, биосфера эса амалда абадий двигателдир.

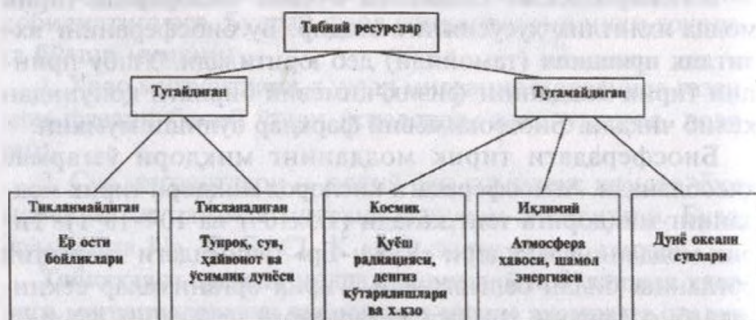
Кундан- кунга сони ошиб бораётган аҳолининг ҳаёти биосферада мавжуд табиий ресурсларга бевосита боғлиқдир.

Табиий ресурс деганда инсоннинг ҳаёти, ҳўжалик фаолияти учун керак бўлган барча табиий жисмлар, ҳодисалар, жараёнлар тушунилади. Хилма-хил табиий ресурслар

жамият мавжудлигининг асосий манбалари ҳисобланади. «Ер» деб номланган космик кемада барча зарур шароитлар ва фазогирлар учун ҳамма керакли маҳсулотлар муҳайёдир.

«Еру осмон нарсалари шундай режали тузилганки, агар биз уни тайёрласайдик, хоҳ ўзимиз учун ва хоҳ ўзгалар учун, бу нарсаларнинг ҳаммасини тушуниш у ёқда турсин, лоақал ҳаёл ҳам қила олмас эдик... (31)

Табиий ресурслар **туғайдиган** ва **туғамайдиган** гуруҳларга ажратилади. Тугайдиган ва **тикланмайдиган** ресурсларга қазилма бойликлар киради. Ўсимлик ва ҳайвонлар, тупроқ, сув ва айрим минерал ресурслар тугайдиган, **тикланадиган** ресурслар ҳисобланади. Қуёш радиацияси, Дунё океани сувлари ва атмосфера ҳавоси **туғамайдиган** ресурслардир. Лекин океан сувлари ва атмосфера ҳавоси сифат жиҳатидан «туғайдиган» хусусиятга эга.

11-расм. Табиий ресурслар таснифи

Т.А.Акимова ва В.В.Хаскинлар буйича (1998) сайёра юзасида табиий ресурсларни ўзлаштиришда инсон томонидан кўчириладиган моддаларнинг массаси йилига 4 триллион тоннадан ортади.

Ер остидан қазиб олинadиган ва жаҳон иқтисодиёти томонидан ўзлаштириладиган биомасса ва материаллар йилига 120 млрд. тоннадан ортиқни ташкил қилади ва унинг фақат 7,5%идан ишлаб чиқариш жараёнида зарур маҳсулотлар олинади ва катта қисми чиқинди ҳолида атроф муҳитга ташланади.

Ҳозирги вақтда Ер юзи аҳолиси учун кунига 2 млн. тонна озиқ-овқат, 10 млн. м³ ичимлик суви, нафас олиш учун 2 млрд.м³ кислород зарур бўлади (27).

Илмий-техника революцияси шароитида биосферада амалга ошаётган жараёнлар унинг янги сифат ҳолати-ноосферага ўтишини тақазо қилади. Ноосфера тушунчасини француз олими Е.Ле-Руа (1927) киритган ва П. Тейяр-де-Шарден томонидан ишлаб чиқилган. Ноосфера таълимотини В.И.Вернадский ривожлантирган. **Ноосфера** деганда инсон меҳнати ва илмий фаолияти таъсирида ўзгарган ва унинг яшаши учун оптимал бўлган биосфера шароитлари тушунилади.

XX асрнинг иккинчи ярмида инсоннинг биосферадаги жараёнларга таъсири умумсайёравий миқёсга етди ва унинг барқарор мувозанат ҳолатига кучли таъсир кўрсатди. Ер юзидаги мавжуд экосистемаларнинг 63%дан ортиғи ўзлаштирилди, ўзгартирилди ёки бузилди. Сайёрамизда 37% табиий ҳолида сақланган экосистемалар мавжуд ва айнан шулар биосферадаги барқарор мувозанат ҳолатини таъминлаб турибди. Бунда экосистемадаги ўсимлик ва ҳайвон турлари йиғиндиси-**биота** биосферада ҳал қилувчи, тартибга солувчи рол ўйнайди. Экосистемадаги тирик организмлар ўзаро озик занжири, модда ва энергия алмашинув орқали узвий боғланган ва ундаги барқарор мувозанат ҳолати-**гомеостазис** белгилайди. Табиатдаги ўзгариш ёки салбий таъсир натижасида бирор организм нобуд бўлса, бошқа шунга яқин организм унинг ўрнини дарҳол эгаллайди ва мувозанатни сақлаб туради. Бу жараён **ички барқарор мувозанат қонуни** таъсирини акс эттиради. Унга мувофиқ модда, энергия, ахборот ва алоҳида табиат тизимлари ва биосферанинг сифати ўзаро боғлиқ ва бу кўрсаткичларидан бирининг ҳоҳлаган ўзгариши бошқа барча кўрсаткичларнинг ўзгаришига олиб келади.

Ле-Шателье-Браун принципига мувофиқ, экосистемадаги ўзгаришлар уни барқарорлигини сақлаб қолишни таъминлайдиган йўналишда амалга ошади ва турғунлигини бузадиган таъсирларга қаршилиқ кўрсатади.

Экосистемада организмлар қанчалик ранг-баранг бўлса, озик турлари кенг ва турларнинг экологик ўрнини босиш имкониятлари қанчалик кенг бўлса у шунчалик турғун, барқарор бўлади.

Инсоният томонидан амалга оширилаётган тадбирлар ҳеч қачон биосферанинг ўз-ўзини тиклаш қобиляти ўрнини босолмайди. Фақатгина табиий ҳолида сақланиб қолган

биота биосферанинг барқарор мувозанатини тиклаб туриши мумкин. Инсониятнинг бош вазифаси атроф-муҳит ифлосланишларининг олдини олишгина эмас, балки табиий биотани сақлаб қолиш бўлиши керак. Бунинг учун табиий биота ва очиқ океан биотасини ўзлаштиришни тўхтатиш, шунингдек, ўзлаштирилган қуруқликдаги табиий биотани тиклаш лозимдир.

Табиий муҳит ҳолатининг инсон таъсирида ўзгариши, жонли ва жонсиз компонентларга кучли антропоген таъсир **экологик муаммоларни** келтириб чиқаради. Инсон хўжалик фаолиятининг табиат қонунларига мос келмаслиги, биосферанинг инсонга акс таъсири экологик муаммолар келиб чиқишининг асосий сабабчиси ҳисобланади. Маҳаллий, миллий, регионал ва глобал миқёсдаги экологик муаммоларни ажратиш мумкин.

Табиий ресурслардан нотўғри фойдаланиш, атроф муҳитнинг ифлосланиши, экосистемаларга меъёридан ортиқча босим оқибатида экологик муаммоларнинг кескинлашуви, маҳаллий, миллий, регионал ва глобал экологик ҳалокатга олиб келиши муқаррардир.

Экологик ҳалокат деганда экосистемаларнинг қайта тикланмайдиган даражада бузилиши натижасида ўта салбий иқтисодий оқибатларга ёки аҳолининг оммавий нобуд бўлишига олиб келадиган вазият тушунилади. Мўйноқ туманида маҳаллий экологик фалокат, бир неча давлатлар ҳудудини эгаллайдиган Чернобиль АЭС фалокати, Оролбўйи муаммоси регионал экологик ҳалокатга яққол мисол бўлади.

Атмосферада «Озон туйнуклари»нинг ҳосил бўлиши, иқлимнинг ўзгариши, чўллашиш, биологик хилма-хилликнинг камайиши ва бошқалар глобал экологик муаммолар ҳисобланади.

Инсон ҳаёти уни ўраб турган атроф муҳит билан чамбарчас боғлиқ. Бизни ўраб турган табиатни чиндан ҳам она деса бўлади. Чунки у бутун борлиқни ҳаётбахш нафаси билан таъминлаб туради, тўйдиради, кийинтиради. Ана шундай табиатнинг озор топиши у билан бевосита боғлиқ одамзот ва жониворларни зўр таҳликага солиб қўйиши мумкин.

Саноат корхоналари чиқиндиларининг ҳавога чиқариб ташланишидан ҳосил бўладиган кислотали ёмғирлар ўсимликларга ва тирик организмларга катта зарар келтирмоқда. Атроф муҳитнинг ифлосланиши маҳаллий, регионал тус-

да бўлибгина қолмай, балки глобал кўлам ҳам касб этмоқда.

Дунё океанининг ифлосланиши ўз навбатида, унинг атмосфера ҳавоси билан газ алмашинувига таъсир этади. «Иссиқхона газлари» -карбонат ангидрид (CO_2), метан (CH_4), азот чала оксиди (N_2O) ва бошқаларнинг кўплаб чиқарилиши иқлим ўзгаришига олиб келади.

Инсон сўнгги 100—150 йил давомида биосферани шунчалар ўзгартириб юбордики, натижада унинг миллион йиллар давомида таркиб топган барқарор мувозанатига раҳна солинди, ноёб наботот ва жониворлар турлари камайиб кетди.

Инсоннинг табиатга турли йўллар билан таъсир қилиши, фаолияти туфайли бўладиган табиий ўзгаришларга **антропоген таъсир** дейлади. Ҳозирги энергетиканинг шиддат билан ўсиши натижасида бутун ер курраси атрофидаги ҳаво ҳарорати маълум даражада кўтарилиши кузатилмоқда. Бу эса абадий музликларни эрий бошлашига олиб келиши мумкин.

Атроф—муҳитнинг, жумладан атмосфер ҳавоси, сув, тупроқларнинг кўпдан—кўп саноат корхоналари, автотранспорт воситалари, турли кимёвий моддалар билан ифлосланиши аҳоли саломатлигига катта зарар келтирмоқда.

Ер юзида шаҳарларнинг ўсиши ва ривожланиши, аҳолиси салмоғининг ортиши-**урбанизация** жараёни атроф-муҳит ифлосланишининг кучайишига сабаб бўлмоқда.

Шаҳарлар аҳолиси салмоғи дунё бўйича 40% дан ортиқни ташкил қилади ва ҳиссаси катта тезликда ортмоқда. Германияда аҳолининг 90%, АҚШда 80%, Японияда 76%, идан ортиғи шаҳарларда яшайди. Миллионер-шаҳарларнинг сони тобора ортиб бормоқда.

Шаҳарларни ҳаракатдаги вулқонларга ўхшатса бўлади. Шаҳарлардаги саноат корхоналари, транспорт воситалари, маиший ташландилар ҳавони, сув ва тупроқларни кучли ифлослайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ҳам инсон қадами етмаган бирорта жой қолмаган. Қаерга борманг, у ерда ҳаёт қайнаётганини, одамлар маҳаллий табиат неъматларидан баҳраманд бўлаётганини кўрасиз. Табиат бойликларидан режасиз, исрофгарчилик билан фойдаланиш, унинг эҳсонларини суистеъмол қилиш, қудратли техниканинг турмушга

кириб келиши, кимёвий моддалардан кенг фойдаланиш, ўз навбатида атроф—муҳитга зарар келтирмоқда.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Биосфера ва унинг чегаралари.
2. Тирик организмлар қаерларда тарқалган?
3. Биосферада моддалар қандай айланма ҳаракатда бўлади?
4. Углероднинг айланма ҳаракати схемасини тушунтириб беринг.
5. Биоген, оралиқ ва ўлик модда нима?
6. Биота деганда нима тушунилади?
7. Биосфера барқарор мувозанатини асраш учун қандай чоралар кўриш керак?
8. Ноосфера таълимоти ва унинг асосчилари
9. Қандай глобал, регионал ва маҳаллий экологик муаммолар мавжуд?
10. Экологик муаммоларнинг келиб чиқиш сабаблари нимада?
11. Ўзбекистондаги устувор экологик муаммоларни таърифланг
12. Экологик қонун ва принципларни тушунтириб беринг.
13. Б.Коммонернинг а) «ҳаммаси ўзаро боғланган»; б) «ҳаммаси қаергадир йўқолади»; в) «табиат яхшироқ билади»; г) «ҳаммаси учун тўлаш керак» экологик қонунлар бўйича маъруза ва рефератлар ёзиб келинг.

II АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ

7-Боб. АТМОСФЕРА ЭКОЛОГИЯСИ

7.1 Атмосферанинг тузилиши ва асосий хусусиятлари

Атмосфера ер шарининг ҳаво қобиғи бўлиб, биосферада ҳаёт мавжудлигини таминловчи асосий манбалардан биридир. Атмосфера барча жонзотларни зарарли космик нурлардан ҳимоя қилиб туради, сайёра юзасидаги иссиқликни сақлайди. Агар ҳаво қобиғи бўлмаганида ер юзасида кундузи $+100^{\circ}\text{C}$ ва кечкурун -100°C ҳарорат кузатилган бўлар эди. Атмосферанинг юқори чегараси тахминан 2000 км баландликдан ўтади. Атмосфера бир неча қатламлардан иборат бўлиб, унинг асосий массаси (90%) 10-16 км баландликкача бўлган қуйи тропосфера қисмида жойлашган.

Тропосферада ҳар 100 метрга кўтарилганда ҳаво ҳарорати $0,6^{\circ}\text{C}$ га камаяди ва $+40^{\circ}\text{C}$ дан -50°C гача пасаяди. Об-ҳаво ва иқлим асосан тропосферадаги жараёнлар билан боғлиқ. Атмосферанинг шу қатламида барча ёғинлар ва булутлар ҳосил бўлади, бўронлар юз беради. Тропосфера ус-

12-расм. Атмосферанинг тузилиши (39).

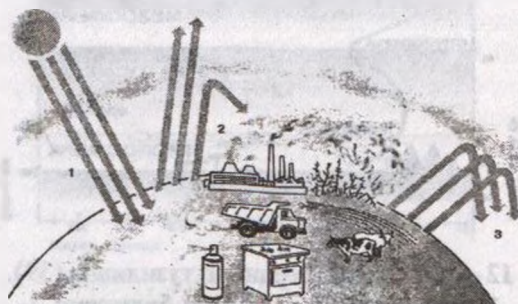
1-конвекция ва патсимон булутлар; 2-садафсимон булутлар; 3-қуйи ионосферадаги қутб ёғдулари; 4-юқори ионосферадаги қутб ёғдулари; 5-озон миқдори энг кўп қатлам.

тида 40-50 км. гача баландликда стратосфера жойлашган ва унда ҳарорат пасайиб боради. Стратосферада 22-24 км ораликда Ердаги тирик организмларни химоя қиладиган, ультрабинафша нурланишнинг катта қисмини ютиб қоладиган озон (O_3) қатлами жойлашган. Озон гази йиғилганда юпқа, 2-4 мм қатламни ҳосил қилади, лекин химоя аҳамияти жуда ҳам катта.

Стратосферадан кейин, 50 км дан юқорида мезосфера жойлашган ва унда ҳарорат пасайиб боради. 80 км юқорида ҳарорат $-70^{\circ}C$ ни ташкил қилади. Ундан юқорида термосфера жойлашган бўлиб, 500-600 км баландликда ҳаво ҳарорати $+1600^{\circ}C$ гача кўтарилади. 800-1600 км да экзосфера жойлашган ва унда ҳаво жуда ҳам сийрақдир.

Бегона қўшимчалари бўлмаган атмосфера ҳавоси қуйидаги таркибий қисмлардан иборат : азот-78.09%, кислород 20.94% , аргон 0.93 % , углерод қўшқиси- 0.03 % . Бошқа газларнинг миқдори нисбатан кам. Бундан ташқари ҳавода доим 3-4 % сув буғлари мавжуд, чанг зарралари бўлади. Атмосферадаги ҳар бир газ ўзига хос физик ва кимёвий хусусиятларга эгадир.

Атмосферада узоқ вақтдан бери асосий газларнинг нисбатан доимий миқдорлари мавжуд бўлиб, сўнгги йилларда инсон таъсирининг кучайиши натижасида газлар балансининг ўзгариши кузатилмоқда. Атмосферадаги азот ва кислороднинг миқдори жуда катта бўлишига қарамасдан салбий таъсир тобора кучайиб бормоқда. Кислороднинг асосий манбаи бўлган

13- расм. «Иссиқхона эффекти»:
1-Ер юзасининг иссиши; 2-қайтарилган иссиқлик; 3-иссиқлик нурланишининг ушлаб қолиниши (18).

бўлган ўрмонларнинг майдони тезлик билан қисқармоқда, океаннинг нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши фитопланктон (сув юзасида сузиб юрадиган микроскопик ўсимликлар) фаолиятига таъсир кўрсатмоқда. Қа-

зилма ёқилғилардан фойдаланиш жараёнида ўнлаб миллиард тонна кислород сарф бўлмоқда. Бу жараёнлар келажақда кислород балансининг ўзгаришига олиб келиши мумкин.

Охирги 150 йил давомида инсон фаолияти натижасида атмосферадаги углерод қўшқиси (CO_2) ортган. CO_2 захарли эмас, ўсимликлар учун озуқа ҳисобланади. CO_2 қисқа тўлқинли қуёш нурларини ўтказди, лекин ердан қайтарилган узун тўлқинли иссиқлик нурланишини ушлаб қолади.

Натижада «иссиқхона эффекти» вужудга келади. Ернинг ўртача ҳарорати ($+15^\circ\text{C}$) $0,8-1^\circ\text{C}$ га ошганлиги қайд қилинмоқда. Ёқилғининг кўплаб ишлатилиши муаммони кескинлаштиради. Атмосферада метан (CH_4) ва азот чала оксиди (N_2O) миқдорининг ортиши «иссиқхона эффекти»ни кучайтирмоқда. Бу иқлим ўзгаришини келтириб чиқармоқда.

Ер тарихида иқлим ўзгариб турган, бир неча маротаба муз босиш даврлари кузатилган. Айрим даврларда сайёрада вулканик фаолиятнинг кучайиши натижасида иқлимнинг совиб кетганлиги қайд қилинади. Бунда атмосферанинг юқори қатламларига чиқарилган тутун, газ-чанглар қуёш нурларини қайтариб юборади ва ҳарорат пасайиб кетади. Атмосферанинг антропоген ифлосланишининг кучайиши оқибатида ҳарорат пасайиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Бу масалалар охиригача, чуқур ўрганилмаган. Лекин сўнгги йилларда объектив маълумотлар глобал ҳароратнинг ортиши ва иқлимнинг исиш томонга ўзгараётганлигини кўрсатмоқда. Инсон фаолияти натижасида тобора кўплаб чиқарилаётган CO_2 газини ўсимлик ва океандаги фитопланктон ютиб улгура олмаяпти. Иқлим ўзгариши бўйича халқаро экспертлар гуруҳи (ИҶХЭГ) фикрича, агар аҳвол шундай давом этадиган бўлса яқин 50 йил ичида ҳарорат $2-4^\circ\text{C}$ га ортиши мумкин. Бу музликларнинг эриши ва қуруқликни сув босиши, об-ҳаво шароитларининг кескин ўзгаришларига олиб келиши башорат қилинади. Жаҳон ҳамжамияти иқлим ўзгаришининг экологик, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий оқибатларини тушунган ҳолда унинг олдини олиш учун илмий тадқиқотлар, турли тадбирларни амалга оширмоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Конвенцияси 1992-йили Рио-Де-Жанейродаги атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Умумжаҳон Конференциясида 155 давлат томонидан имзоланган. Ушбу нуфузли халқаро шартноманинг якуний мақсади

оксидлари ва бошқалар киради. Атмосферага ўн минглаб модда ва бирикмалар чиқарилган бўлиб, уларнинг ўзаро бирикиб ҳосил қилган аралашмалари тўла ўрганилмаган. Бундай номаълум бирикмаларнинг тирик жонзотларга, шу жумладан инсон соғлиғига таъсири аниқ баҳоланган эмас.

Атмосферанинг кимёвий, физик, акустик (шовқин), иссиқлик, электромагнит ифлосланиши йирик шаҳарлар ва саноат районларида юқори даражага етган.

16-расм. Атмосферанинг ифлосланиши

Атмосферанинг энг хавфли ифлосланиши **радиоактив ифлосланишдир**. Радиоактив ифлосланишнинг асосий манбалари ядро қуролининг синовлари, атом электростанцияларидаги

фалокатлар ҳисобланади. Радиоактив ифлосланиш рак ва бошқа касалликларнинг ортишига олиб келади. Ҳавонинг кучли ифлосланиши инсон соғлиғига, барча жонзотларга салбий таъсир кўрсатади.

Шаҳарлар ва саноат районларида кишилар ўртасида асаб, юрак-қон томир, сурункали бронхит, эмфизема, нафас қисилиши ва ўпка раки касалликларининг кўпайиши кузатилади. Кўз касалликлари ва болалар касалликларининг ортиши қайд қилинган. Шаҳар ҳавосида саноат корхоналари ва автотранспорт чиқиндиларида канцероген моддалар бўлиб (бенз (а)пирен, ароматик углеводородлар), уларнинг сурункали таъсири натижасида рак касалликлари келиб чиқади. Автотранспортнинг чиқинди газларидаги қўрғошин бирикмалари ҳам инсон соғлиғи учун айниқса хавфли ҳисобланади.

Атмосферадаги турли заҳарли газлар ўсимлик ва ҳайвонларга ҳам зарар етказиши. Олтингугурт газ, фторли водород, озон, қўрғошин, хлор ва бошқалар ўсимликларга айниқса кучли таъсир кўрсатади. Ўсимликларнинг nobуд бўлиши, ҳосилнинг камайиши, фотосинтез интенсивлигининг ўзгариши кузатилади. Ҳавонинг кучли ифлосланиши баъзи уй ҳайвонларининг nobуд бўлишига олиб келади.

Атмосфера ҳавосидаги инсон, тирик жонзотларнинг ҳаёти учун зарарли моддаларнинг юқори концентрацияси

чегараси-ПДК ажратилади. Бунда ифлослантирувчи моддаларнинг инсон, ўсимлик ва ҳайвонларга бевосита ёки билвосита зарарли таъсир кўрсатмайдиган миқдори кўзда тутилади. Зарарли бирикмаларнинг одамнинг меҳнат фаолиятига ва кайфиятига путур етказмаслиги ҳам назарда тутилади. Ҳаво ифлосланишининг мунтазам ПДК дан юқори бўлиши аҳолининг касалланиш даражасининг кескин ортишига олиб келади. Аҳоли яшаш жойларида ҳавонинг ифлосланганлик даражаси ва таъсири ПДК кўрсаткичлари бўйича белгиланади. Атмосферанинг ифлосланиши индекси-ИЗА комплекс кўрсаткичи ҳам қўлланилади.

Турли моддаларнинг таъсир даражасига қараб хилма-хил ПДК кўрсаткичлари белгиланган. ПДК кўрсаткичлари турли давлатларда фарқланиши мумкин. Ўзбекистонда ПДК кўрсаткичлари маҳаллий шароитларни ҳисобга олиб, халқаро меъёрлар асосида янгидан тасдиқланмоқда.

Ҳаводаги зарарли моддаларнинг юқори концентрация чегараси-ПДК таъсири инсоннинг зарарланган муҳитда бўлиши давомийлигига боғлиқ. Шунга қараб, зарарли моддаларнинг иш жойидаги (ПДК иш), шаҳар ва қишлоқлардаги мумкинлик даражаси юқори чегарасининг қисқа муддатлилиги (ПДК қ) ва ўртача суткалик (ПДК ў.с) меъёрий миқдорлари 5-жадвалда берилган.

5-жадвал

Ҳаводаги зарарли моддалар меъёрий концентрациясининг юқори чегараси, мг/м³ да

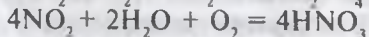
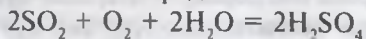
Моддалар	ПДК иш	ПДК қ	ПДК ў.с
Аммиак	20	0,2	0,04
Бензол	5	1,5	0,1
Азот(II) —оксиди	5	0,085	0,04
Олтингургурт (II)-оксиди	10	0,5	0,05
Углерод оксиди	20	5	3
Водород хлорид	5	0,2	0,2

Атмосфера ифлосланишини меъёрлаш учун саноат ва транспортда чиқинди чиқариш миқдорлари чегаралаб қўйилади ва ПДВ кўрсаткичлари белгиланади. Ҳар бир турғун манбалар учун алоҳида ПДВ меъёрлари тасдиқланади. Ушбу меъёрга амал қилиш аҳоли турар жойларида ҳаво ифлосланишининг ПДК даражасида бўлишини таъминлайди.

Озон муаммоси. Атмосферанинг 20-30 км оралиғида жойлашган ўзига хос ҳимоя қобиғи-озон (O_3) қатламининг сийраклашуви ҳам долзарб экологик муаммолардан ҳисобланади. Ер юзида дастлаб 1970-йилларда стратосферадаги озоннинг камайиши кузатилди. 1980-йилларда Антарктида устида озоннинг 50% га камайиши қайд қилинди. Кўпчилик мутахассислар озоннинг камайиши техноген йўл билан келиб чиққан деб ҳисоблайдилар. Атмосферада озон миқдорининг ўзгариши табиий жараёнлар, жумладан, қуёш фаоллигининг ўзгариши, бошқа омиллар таъсирида ҳам ўзгарган бўлиши ҳам мумкин. Лекин, сабабларидан қатъий назар ушбу муаммони ижобий ҳал қилиш йўллариини излаш, чоралар кўриш лозимдир.

Озон қатлами инсонлар ва барча жонзотларни қуёшнинг ультратинафша нурларнинг зарарли таъсиридан ҳимоя қилади, сайёрамизни ўзига хос иситувчи «қобиғи» ҳисобланади. Совуткичларда ишлатиладиган хлорфторуглеродлар (фреонлар- $CFCl_3$, CF_2ClF , $CHClF_2$), азот оксидлари таъсирида озон парчаланади. Ер юзи кутбларида, айрим ҳудудлар ва йирик шаҳарлар устида озон туйнуклари вужудга келган. Озоннинг сийраклашуви натижасида тери раки касаллиги кўпаяди, кўз касалликлари ортади, ҳайвонларга, ўсимликларнинг фотосинтетик фаоллигига таъсир кўрсатади. Ҳозирги кунда озоннинг камайиб бориши билан юзга келаётган экологик оқибатларнинг олдини олиш учун миллий, регионал ва умумжаҳон миқёсида тадбирлар амалга оширилмоқда. Озон муаммосини ҳал қилишга қаратилган Вена Конвенцияси ва мамлакатларнинг озон парчаловчи бирикмаларни чиқаришини камайитириш мажбуриятларини олиш бўйича Монреаль баённомалари қабул қилинган.

«Кислотали ёмғир»лар айрим давлатларда ҳақиқий экологик фалокатга айланиб қолган. Ҳар қандай қазилма ёқилғи ёндирилганда чиқинди газлар таркибида олтингургут ва азот қўшоксидлари бўлади. Атмосферага миллионлаб тонна чиқарилаётган бу бирикмалар ёмғирни кислотага айлантиради.

АҚШ, Канада, Германия, Швеция, Норвегия, Россия ва бошқа ривожланган давлатларда кислотали ёмғирлар

таъсирида катта майдондаги ўрмонлар қуриши кузатилган. Бундай ёмғирлар ҳосилдорликни пасайтиради, сув хавзаларини нордонлигини ошириб юборади, бинолар, тарихий ёдгорликларни емиради, инсон соғлиғига зарар еткази. Кислотали ёмғирларнинг узоқ масофага кўчиши натижасида турли давлатлар ўртасида келишмовчиликлар юзага келади. Ушбу экологик хатарни бартараф қилиш учун маҳаллий, регионал ва халқаро миқёсда тадбирлар ўтказилади.

Айрим ҳудудлардаги ҳавонинг ҳаракатсиз туриб қолиши-инверсия оқибатида кузатиладиган заҳарли туман-смог (тутун ва туман аралашмаси) инсонлар соғлиғига ўта салбий таъсир кўрсатади. 1952 йили 5-9 декабрда Лондонда юз берган смог оқибатида 4000 дан ортиқ киши нобуд бўлган. Кейинги йилларда дунёнинг йирик шаҳарларида Лондон типидagi смог, Лос-Анжелес типидagi смоглар қайд қилинган.

17-расм. Лос-Анжелесда смог
(45)

Фотохимёвий смог деганда саноат ва транспорт чиқинди газларининг қуёш нурлари таъсирида реакцияга киришиб ҳавфли бирикмаларни ҳосил қилиши тушунилади. Жумладан, озон, формальдегид ва бошқа бирикмаларнинг ҳосил бўлиши ва миқдорининг ортиши кузатилади. Смогнинг олдини олиш муҳим аҳамиятига эга. Ер юзида атмосфера ҳавосининг

ифлосланишини камайтириш учун тезлик билан зарур чоралар қўрилиши лозим. Америкалик метеоролог Луис Баттан айтганидек: «Ёки инсонлар ҳаводаги тутунни камайтирадилар, акс ҳолда тутун ер юзидagi инсонларни камайтиради».

Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши турли ижтимоий-иқтисодий оқбатларга олиб келади. Инсонлар соғлиғининг ёмонлашуви, бинолар, тарихий обидаларнинг емирилиши,

ўсимлик ва ҳайвонларнинг нобуд бўлиши ва бошқа ҳодисалар катта иқтисодий зарар етказди.

Атмосфера ҳавоси ўз ўзини тозалаш хусусиятига эга. Лекин йирик саноат районлари, шаҳарларда атмосфера-нинг бу имконияти чекланган. Юқори даражадаги техноген ифлосланишни бартараф қилиш инсонларнинг ўзлари амалга оширишлари лозим бўлган вазифадир.

Ҳаво ифлосланишининг олдини олиш ва камайтириш-нинг турли йўллари мавжуд. Чанг, газ тозаловчи қурилмалар ўрнатиш, ишлаб чиқариш технологиясини ўзгартириш, айниқса кам чиқитли, чиқиндисиз технологияга ўтиш ушбу муаммони ҳал қилишнинг энг истиқболли йўлларидан ҳисобланади. Зарарли корхоналар шаҳар чеккасига чиқарилади, санитар-химоя зоналари ташкил қилинади. Зарарли таъсири даражасига кўра корхоналар беш синфга бўлинади. Биринчи синф корхоналари учун санитар-химоя зонасининг кенглиги 1000 м, иккинчиси-500 м, учинчиси-300 м, тўртинчиси-100 м, ва бешинчиси-50 м қилиб белгиланади ва кўкаламзорлаштирилади. Санитар-химоя зонасида турар жойлар, мактаблар, спорт майдончаларининг бўлиши мумкин эмас.

Ҳозирги вақтда ҳавонинг ифлосланишида автотранспортнинг ҳиссаси ошиб бормоқда. Дунё бўйича 600 млн.дан ортиқ автомобил ҳар куни ҳавога юз минглаб тонна зарарли бирикмалар чиқаради.

Автомобил тутунида 200 дан ортиқ зарарли бирикмалар, шу жумладан ўпка раки ва бошқа оғир касалликларни келтириб чиқарувчи бирикмалар (бенз (а)пирен, қўрғошин ва бошқалар) мавжуд. Транспорт ҳаракатини тартибга солиш, метро, электр транспортини ривожлантириш, ёқилги сифатини яхшилаш, дизел ва сиқилган газдан фойдаланиш ва бошқа тадбирлар йирик шаҳарлар ҳавосининг ифлосланишини камайтиришда муҳим аҳамиятга эга. Экологик тоза транспорт воситаларини яратиш шу куннинг устувор вазифаларидан ҳисобланади.

7.3 Ўзбекистонда атмосферанинг ифлосланиши ва унинг олдини олиш муаммолари

Ўзбекистон Республикасида атмосфера ҳавосининг ифлосланиши асосий экологик муаммолардан бири ҳисобланади. Шаҳарларнинг асосан тоғ олди ва тоғ оралиқ ботиқ-

ларида жойлашганлиги, иқлимнинг иссиқ ва қуруқлиги Ўзбекистонда атмосфера ҳавоси ифлосланиш даражасининг нисбатан юқори бўлишига олиб келган. Ўзбекистонда атмосфера ҳавоси айниқса аҳоли, саноат ва транспорт юқори даражада тўпланган Тошкент ва Фарғона иқтисодий районларида кучли ифлосланган. Атмосферанинг ифлосланиши аҳолининг саломатлиги, ўсимликларнинг ҳолати ва ҳосилдорлиги, бинолар, металл конструкциялар, тарихий обидалар ва бошқаларга салбий таъсир кўрсатади.

Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиши ва сўнгги йилларда турли экологик тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида атмосферага ташланадиган чиқиндилар миқдорининг нисбатан камайиши кузатилади. Ифлословчи бирикмаларнинг ялпи чиқарилишида ҳаракатланадиган манбаларнинг ҳиссаси ортиқдир (6-жадвал).

6-жадвал

1999-2004 йилларда Ўзбекистонда атмосферага ифлословчи бирикмалар чиқарилишининг ўзгариши (минг.т)

Йиллар	Саноат	Транспорт	Ялпи чиқарилиши
1999	776,9	1520,0	2296,9
2000	755,5	1593,0	2348,5
2001	711,8	1583,5	2250,3
2002	729,4	1453,0	2182,4
2003	672,6	1348,6	2021,1
2004	646,5	1310,9	1957,4

Атмосферага ташланадиган чиқиндилар миқдорининг камайиши саноат корхоналари қувватининг пасайиши ва транспортда юк ташиш ҳажмининг тушиб кетиши билан ҳам бевосита боғлиқдир. Атмосферага чиқариладиган чиқиндилар миқдори аҳоли жон

18-расм. Ўзбекистонда атмосферага чиқариладиган зарарли бирикмалар ҳиссалари

бошига 1991-йили 183,7 кг дан, 2001-йили 90,1 кг гача камайган.

Атмосферани ифлослайдиган зарарли бирикмаларнинг 51% дан ортиғи углерод оксиди (ис гази-СО)га, олтингургурт қўшоксидига-16%, углеводородларга-17,9%, азот оксидларига-8,9%, қаттиқ бирикмаларга-6%, ва бошқа зарарли чиқиндиларга-0,2% тўғри келади (2001 йил).

Республикадаги саноат корхоналари томонидан атмосферага 150дан ортиқ ифлословчи бирикмалар чиқарилади. Асосийлари- олтингургурт қўшоксиди, углеводородлар ва қаттиқ бирикмалар ҳисобланади. Учувчан органик бирикмаларни камайтириш аҳамиятга эга. Атмосферага чиқариладиган бирикмаларнинг 90% га яқини асосий экологик «ифлос» ишлаб чиқариш жойлашган Тошкент, Қашқадарё, Фарғона, Бухоро, Навоий ва Сирдарё вилоятларининг корхоналари ҳиссасига тўғри келади. Атмосферани ифлослашда энергетика (34,1%), нефть-газ саноати (31,9%), металлургия (16,5%), қурилиш индустрияси (3,8%), коммунал хизмат (3,6%) ва кимё саноати (2,6%) корхоналарининг улушлари (2001 йил) каттадир. Бошқа корхоналарнинг ҳиссаси 7,4%дан ошмайди.

Республикадаги асосий саноат тармоқларида зарарли бирикмаларни ушлаб қолиш ва зарарсизлантириш талаб даражасида эмас. Корхоналарда чанг-газ тозалаш қурилмалари билан таъминланганлик 85% ни ташкил қилади ва уларнинг иши самарадорлиги 70,86% бўлиб, қурилмаларнинг 77% эскирган ва яхши ишламайди. Корхоналар учун ҳавони белгиланган миқдордан ортиқча ифлослагани ҳолларида тўлов ва жарималар белгиланган.

Саноатда атмосферанинг ифлосланишини камайтириш учун:

- ◆ янги тозалаш қурилмаларини ишга тушириш ва самарадорлигини ошириш;
- ◆ кам чиқитли ва чиқиндисиз технологияларни жорий этиш;
- ◆ зарарли корхоналарни четга чиқариш ва бошқа тadbирларни амалга ошириш зарурдир.

Автотранспорт комплекси ҳавони ифлословчи асосий манба ҳисобланади ва атмосфера ифлосланишининг 70% га яқинини ташкил қилади. Асосий ифлословчи бирикма-

лари ис гази, азот оксидлари, углеводородлар, бенз (а)пирен, альдегидлар ва қўрғошин ҳисобланади. Транспорт бевосита ҳаёт муҳитини ифлослайди, инсонлар организмда қўрғошин ва бошқа захарли ва канцероген бирикмаларнинг туғланишига сабаб бўлади.

Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона шаҳарларида ҳаво ифлосланишининг 80% дан ортиғи автотранспорт ҳиссасига туғри келади. Ўзбекистоннинг бошқа йирик шаҳарларида ҳам ҳаво ифлосланишида транспортнинг ҳиссаси ортиб бормоқда. Бунга сабаб этил қўшилган бензин ва таркибида олтингугурт кўп бўлган дизел ёқилғиси (солярка)дан фойдаланиш ҳисобланади. Давлат секторидаги автомобилларнинг 50% ва хусусий сектордаги автомобилларнинг 40% дан ортиғи 10 йилдан ортиқ фойдаланилади ва атмосфери кучли ифлослайди. Транспортда экологик назорат талабга тўла жавоб бермайди. Газ ёқилғисидан фойдаланадиган автомобиллар ортиқ 7% дан ортиқни ташкил қилади.

400 мингдан ортиқ қишлоқ хўжалик техникасида, темир йўл транспорти ва ҳаво транспортида атмосфера ифлосланиши назорати йўлга қўйилмаган.

Бир қатор зарарли бирикмалар бўйича кўрсаткичлари ПДК дан юқори бўлган шаҳарларнинг баъзиларида фотокимёвий смог хавфи мавжуд.

Ўзбекистон ҳудудида ҳам «кислотали ёмғир»лар кузатилади. Айрим вақтларда Олмалиқ-Охангарон sanoat районининг таъсирида Чотқол қўриқхонаси ҳудудида «кислотали ёмғир»лар қайд қилинади.

Ўзбекистонда атмосфера ҳавоси ифлосланишининг олдини олиш учун транспортда:

♦ Бензин таркибидаги қўрғошинга нисбатан стандарт талабларини кучайтириш, этил қўшилган бензиндан аста-секин бутунлай воз кечишни таъминлаш;

♦ Сиқилган газ ва дизел ёқилғисидан кўпроқ фойдаланиш;

♦ Транспорт ҳаракатини оптималлаштириш;

♦ Транспорт паркини секин-аста янгилаш;

♦ Электр транспорти, метрони ривожлантириш;

♦ Яшил-химоя зоналарини ташкил қилиш ва бошқаларни амалга ошириш зарурдир.

Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолатини ўрганиш, баҳолаш ва башорат қилиш тизими-мониторинг амалга оширилади.

Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши мониторинги турғун постлар ва кўчма лабораториялар ёрдамида ўтказилади. Ички Ишлар Вазирлиги автотранспортда экологик назорат ҳизмати амалга оширади.

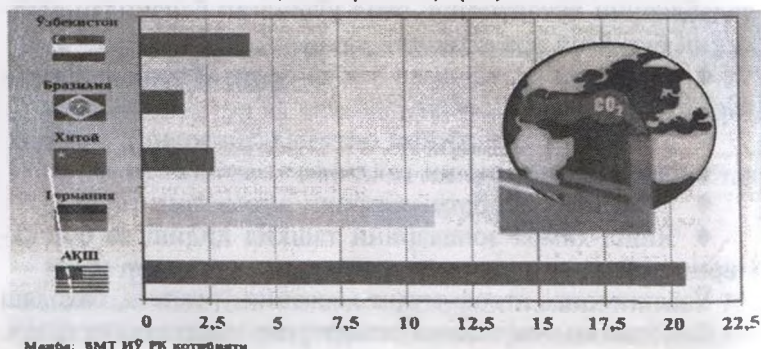
Атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш учун корхоналарни қуришдан олдин, лойиҳа босқичида ва корхоналарда янги қурилмалар ишга туширилганда экологик экспертизадан ўтказилади. Давлат ва жамоат экологик экспертизаси ўтказилиши мумкин. **Экологик экспертиза** инсон саломатлигини сақлаш, экологик ҳавфсизликни таъминлаш мақсадларида амалга оширилади. Ўзбекистонда 2000-йили «Экологик экспертиза тўғрисида» қонуни қабул қилинган.

Мамлакатимиз ҳудуди Россия, Тожикистон, Қозоғистон ва бошқа қўшни мамлакатлардан келадиган зарарли бирикмалар билан чегаралараро ҳам ифлосланади. Сурхондарё вилоятида Тожикистон алюминий заводининг таъсирида ҳавонинг фторли бирикмалар, олтингургурт қўшқиси, азотли бирикмалар билан ифлосланиши кузатилади.

Ҳар йили Орол денгизининг қуриган тубидан кўтарилаётган 15-75 млн. тонна чанг ва тузлар ҳам жуда катта майдонда ҳавонинг ифлосланишига сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистонда озон қатламини ҳимоя қилиш бўйича махсус миллий дастур ишлаб чиқилган ва амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Вена Конвенцияси ва Монреал баённомаси томонлари ҳисобланади. Озон парчаловчи бирикмалардан фойдаланиш 1996-йилга нисбатан 80%га камайган, зарарсиз бирикмаларги ўтиш амалга оширилмоқда.

19-расм. Аҳоли жон бошига CO_2 нинг чиқарилиши (тонна/киши) (26)

Ўзбекистон ҳудудида ҳам иқлим ўзгариши оқибатлари кузатилмоқда. Иссиқхона газларини чиқариш 1999 йили 160 млн. тоннани ташкил қилди ва бу жаҳон бўйича 0,7% ни ташкил қилди.

Ҳаво ҳарорати 0,8-1°С га ошган. Глобал иссиқлик бундай кейин ҳам экстремал об-ҳаво ҳодисалари, яъни, қургоқчиликлар ва ёзнинг юқори ҳароратли даврлари сонининг ортишига, сув ресурсларининг вужудга келиш режимида ўзгаришга имкон туғдиради ва бу мамлакатда қўшимча салбий оқибатларга олиб келиш мумкин.

Ҳароратнинг ортиши натижасида қуруқ субтропик ва мўътадил иқлим минтақалари ўртасидаги чегара 150-200 км шимолга, баландлик иқлим зоналари 150-200 м юқорига сурилади. Совуқсиз кунлар 8-15 кунга ортади. CO₂ миқдорининг ортиши кўпчилик қишлоқ хўжалик экинларининг ўсиши ва маҳсулдорлигига ижобий таъсир кўрсатади, ҳосилдорлик ортиши мумкин. Аммо иқлимнинг ўзгариши туфайли юқори ҳароратли кунларнинг ортиши ва намлик етишмаслиги шароитларида ҳосилни йўқотиш сабзавот экинларида 10-50%, пахтада 9-15%, шодада 10-20%, полиз экинларида 10-30%ни ташкил қилиши мумкин.

Иқлимнинг кутилаётган ўзгариши Орол ва Оролбўйида қўшимча салбий оқибатлар: буғланишнинг ортиши, туз кўчишининг фаоллашуви, сизот сув захираларининг камайиши, намли ландшафтларнинг қисқариши, оқмас қўллар минераллашувининг ортиши, сув хавзалари ботқоқлашувининг тезлашишига олиб келади. Амударё ва Сирдарё оқимининг камайиши кутилмоқда. Бу Орол танглигининг янада кучайишига ишора қилади.

Иқлим ўзгариши муаммосини ҳал қилиш ва унинг оқибатларини юмшатиш бўйича самарали чора-тадбирлар кўриш зарурлигини тан олиб, Ўзбекистон, ўз устига жаҳон ҳамжамияти олдида маълум мажбуриятларни олиб, 1993 йили БМТ нинг иқлим ўзгариши Конвенциясига қўшилди. 1998 йилнинг ноябрида Ўзбекистон Киото баённомасини имзолади ва у 1999 йилнинг 20 августида ратификация қилинди. Ушбу йўналишда республикада илмий-тадқиқотлар ва тадбирлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устувор масалалардан ҳисобланади. Саноат корхоналарини экологиялаш-тириш муҳим аҳамият касб этади. Ҳаво иф-

лосланишини кузатиш ва назорат қилиш-мониторинг тизимини такомиллаштириш талаб этилади.

Ўзбекистонда «Атмосферани муҳофаза қилиш тўғрисида» махсус Қонун (1996-йил, декабрь) қабул қилинган. Қонунга мувофиқ атмосферага салбий таъсири учун корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар учун тўловлар белгиланган ва бошқа мажбуриятлар юкланган. Белгиланган меъёрдан ортиқ ифлословчи бирикмаларни чиқариш учун ҳам тўловлар белгиланган.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Атмосферанинг чегаралари, асосий хусусиятлари ва аҳамияти.
2. Атмосфера газ балансининг ўзгариши ва унинг оқибатлари.
3. Атмосферани ифлословчи асосий манбалар ва бирикмаларни ажратинг.
4. Ҳаво ифлосланишининг зарарли оқибатларини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.
5. «Озон туйнук»лари, «кислотали ёмғир»лар, смогнинг ҳосил бўлиш сабаблари ва оқибатларини тушунтириб беринг.
6. Атмосфера ифлосланишининг олдини олиш ва камайтириш учун қандай тадбирлар амалга оширилади?
7. Атмосфера ифлосланишини нормалаштириш.
8. Санитар-химоя зонаси нима ва қандай белгиланади?
9. Ўзбекистонда атмосфера ҳавоси ифлосланишининг ўзига хос хусусиятларини очиб беринг.
10. Иқлимнинг ўзгариши ва унинг кутилаётган оқибатлари.
11. Мониторинг деганда нима тушунилади?
12. Экологик экспертиза нима ?
13. Яшаш жойингиздаги ҳавони ифлословчи асосий манбалар рўйхатини тузинг ва ҳаво ифлосланишини камайтириш тадбирларини белгиланг.

8-Боб. ГИДРОСФЕРА ЭКОЛОГИЯСИ

8.1 Гидросфера ҳақида тушунча

Ер юзидаги барча мавжуд сувлар гидросферани ташкил қилади. **Гидросфера** деганда океан, денгиз, кўл, дарё, ер ости сувлари ва музликларни ўз ичига олган Ернинг сув қобиғи тушунилади. Сайёрамизда ҳаёт дастлаб сув муҳитида пайдо бўлган ва тирик организмлар учун сувнинг аҳамияти беқиёсдир. Қуръони Каримда «**Аллоҳ ҳамма жониворни сувдан яратди**» («Нур», 45) деб таъкидланган.

Ер юзида сув суюқ, қаттиқ ва газсимон ҳолатда мавжуд бўлиб, модда ва энергия айланма ҳаракатида катта рол уйнайди. Айниқса атмосферадаги сув буглари ва тупроқ намлигининг аҳамияти катта. Дунё океани сувлари тугамайдиган ресурсларга киради ва айланма ҳаракат натижасида сув захиралари доим тикланиб туради. Инсон бевосита ишлатиши мумкин бўлган сув захиралари тугайдиган ва тикланадиган ресурс ҳисобланади. Гидросферадаги барча сувларнинг 97,2 фоизи Дунё океанининг шўр сувларига тўғри келади (7-жадвал)

Шуни таъкидлаш керакки, ер остидаги сув захираларининг аниқ миқдори белгиланган эмас. Ер юзида ҳозирги вақтда инсон бевосита фойдаланиши мумкин бўлган чучук сувлар миқдори гидросферадаги умумий сув ҳажмининг тахминан 1% дан ортиқроғини ташкил қилади.

7-жадвал

Ер юзида сув захираларининг тақсимланиши (2)

Гидросфера компонентлари	Ҳажми, минг.км ³	%	%
Бўтун гидросфера	1389000	100,0	
Океанлар, денгизлар	1350000	97,2	
Бошқа сувлар:	39000	2,8	(100,00)
Шу жумладан, материк музлари	29000		74,36
Сизот сувлари	9700		24,87
Чучук сувли кўллар	123		0,31
Шўр кўллар	100		0,26
Тупроқ ва ботқоқ сувлари	40		0,10
Атмосфера	23		0,06
Дарё ва сув омборлари	7		0,02
Биомасса	7		0,02

Сайёрамизда дарё ва қўл сувлари бир текис тақсимланмаган ва айрим ҳудудларда сув тугайдиган ҳамда жуда секин тикланадиган ресурс ҳисобланади. Дунё аҳолиси тез суратларда ўсиб бораётган ҳозирги вақтда 2 млрд. дан ортиқ киши сифатли ичимлик суви билан етарлича таъминланган эмас.

8.2 Биосферада сувнинг аҳамияти. Сувдан фойдаланиш муаммолари

Биосферадаги жараёнлар ва инсонлар ҳаётида сувнинг аҳамияти жуда каттадир. Сув биосферадаги деярли барча жараёнларда иштирок этади. Сувнинг уч хил агрегат ҳолатда (суяқ, газсимон, қаттиқ) бўлиши турли жойларнинг об-ҳаво ва иқлим шароитининг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Биосферада фотосинтез жараёни сув иштирокида амалга ошади. Сув тирик организмлар учун бирламчи ҳаёт муҳити ҳисобланади. Инсон организмнинг 65% дан ортиғи, ўсимликларнинг 85-90%, ҳайвонлар массасининг 75% сувдан иборатдир.

Инсоннинг ҳўжалик фаолиятида сув манбалари арзон транспорт ва энергия воситаси, суғориладиган деҳқончиликни ривожлантиришнинг асоси, саноат корхоналарини тўғри жойлаштиришни белгилайдиган муҳим омил ҳисобланади. Кишиларнинг кундалик ҳаётини сувсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Сув бўлмаса инсон уч кундан ортиқ яшай олмайди.

Инсонларнинг сувга бўлган эҳтиёжи тобора ўсиб бормоқда. 1 тонна пўлат ишлаб чиқариш учун 250 м^3 , мис ишлаб чиқариш учун 500 м^3 , никел ишлаб чиқариш учун 4000 м^3 сув сарфланади. Йирик корхоналар, электростанциялар бутун бошли дарёнинг сувини сарфлаб юборади.

Деҳқончилик мақсадлари учун айниқса катта ҳажмда сув сарфланади. 1 тонна бўғдой етиштириш учун 1500 м^3 дан ортиқ, 1 тонна пахта етиштириш учун 10000 м^3 , шоли учун 12000 м^3 дан ортиқ сув сарфланади.

Сувларнинг саноат ва маиший чиқиндилар билан ифлосланиши ҳам сув етишмаслигининг асосий сабабларидан биридир. Сувнинг ифлосланиши деганда унинг таркибида сифатини камайтирувчи бегона бирикмаларнинг мавжудлиги тушунилади. Қайта фойдаланиш учун, ифлосланган ҳар бир м^3 саноат ва маиший оқоваларга 10 м^3 ҳажмдаги

тоза сувни аралаштириш лозим бўлади. Ер усти ва ер ости сувларини ифлословчи манбалар жуда кўп ва хилма-хилдир.

Сувларни ифлословчи асосий манбаларга саноат корхоналари ва маиший хўжаликдан чиқадиган оқова сувлар, қазилма бойликларни ишлаб чиқаришдаги оқовалар; нефтни қайта ишлаш корхоналарида ишлатилган чиқинди сувлар; транспортнинг ташланма сувлари; шаҳарлардан, ҳамда кимёвий воситалар ишлатилган далалардан оқиб чиққан сувлар; касалхоналар ва чорвачилик комплексларидан оқиб чиқадиган тозаланмаган сувлар ва бошқалар киради. Нефть ва нефть маҳсулотлари, сунъий ювиш воситалари, феноллар, пестицидлар, рангли металллар, мураккаб кимёвий воситалар сувни ифлословчи асосий бирикмалар ҳисобланади. Оқова сувларга тушадиган минерал, органик, бактериал ва биологик ифлословчи бирикмалар ажратилади. Минерал ифлословчилар одатда кум, лой, турли минерал тузлар кислота ва ишқорлар эритмасидан иборат. Органик ифлословчилар ўсимлик ва ҳайвонларнинг қолдиқлари, инсон ва ҳайвонларнинг физиологик чиқиндиларидан иборат. Бактериал ва биологик ифлословчилар асосан маиший оқова сувларда мавжуддир.

Сайёрамизда сувларнинг ифлосланиши натижасида ҳар йили 500 миллиондан ортиқ киши турли оғир хасталикларга чалинади. Ер юзиде сувларнинг радиоактив ифлосланиши ҳам катта хавф туғдирмоқда. Қирғизистон ҳудудида, Майлисувда жойлаштирилган радиоактив чиқиндилар ҳозирда Сирдарё сувларини ифлосланишига хавф солмоқда.

Сувларнинг етишмовчилиги шароитида улардан оқилона фойдаланиш ва оқова сувларни тозалаб, қайта ишлаштириш таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Ривожланган мамлакатларда шаҳарлар ва аҳоли пунктларида сув сарфи жон бошига суткада 150 литрни, Россияда 250 литрни ташкил қилади. Сувларнинг мавжуд ўз-ўзини тозалаш хусусияти ифлословчи бирикмаларни бутунлай бартараф этолмайди.

Оқова сувларни механик, кимёвий ва биологик ва бошқа тозалаш усуллари мавжуддир. Механик усулда сувларни минерал ва органик моддалардан тозаланади. Кимёвий усулда оқова сувларга турли кимёвий бирикмалар қўшиб, зарарли моддалар билан реакцияга киритилиб (чиқиндилар чуқма ҳолига туширилади) тозаланади. Кимёвий тоза-

лаш корхоналарда сувларни такрор ишлатиш мақсадида, ҳамда оқоваларни сув хавзаларига ёки канализация тармоғига ташланишдан олдин ўтказилади. Биологик тозалаш услуги қўлланилганда, органик ифлословчилар, бактериялар ва микроорганизмлар ёрдамида минерализация қилинади. Биологик тозалаш суғориш майдонлари, биологик ҳовуз ва аэротенкларда амалга оширилади. Шундан сўнг сув хлор ёрдамида дезинфекция қилинади ва ундаги ҳамма бактериялар нобуд бўлади.

Аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Ичимлик суви махсус давлат стандартлари талабига жавоб бериши керак ва доимий соғлиқни сақлаш муассасаларининг диққат марказида бўлади. Давлат стандарти сув манбалари ва бош сув олиш иншоотларининг санитария муҳофаза минтақаларини уюштиришни талаб қилади.

Ер юзи аҳолисини сифатли ичимлик суви билан таъминлашда ер ости сувларининг аҳамияти каттадир. Турли мамлакатларда, шу жумладан Ўзбекистонда ер ости сувлари, артезиан сувлари ва минерал сувлар катта миқдорда ичимлик учун ишлатилади. Минерал сувлар чиққан жойларда махсус шифохоналар қурилади. Ҳозирги кунда ер ости сувларининг тартибсиз ишлатилиши, турли манбалар таъсирида ифлосланиши ошиб бормоқда. Ичимлик сувларнинг бебаҳо манбаи бўлган ер ости сувларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлаш энг муҳим экологик муаммолардан бири ҳисобланади. Халқ хўжалигининг турли тармоқларида сувларнинг такрор ишлатилишини таъминлаш мавжуд сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш имкониятини беради. Дехқончиликда янги, илғор суғориш услубларини жорий қилиш сувларни катта миқдорда тежашни таъминлайди. Америка Қўшма Штатларида сувни 3-5 марта кам талаб қиладиган пахта навини яратиш бир йил давомида пахта ҳосилини 52%га ортишига олиб келган (30).

Сувдаги 1300 дан ортиқ зарарли бирикмаларнинг ПДКлари ва корхоналар учун оқоваларни ташлашнинг йўл қўйилган чегаралари белгиланган. Корхоналар сувларнинг белгиланган лимитдан ортиқча ишлатгани ва оқоваларни ташлашни меъёридан оширганлиги учун жарима ва бошқа туловлар тўлайди.

Сўнгги йилларда Дунё океанининг ифлосланиши жаҳон аҳамиятига эга бўлган экологик муаммога айланди. Денгиз ва океанлар асосан нефть ва нефть маҳсулотлари, саноат ва маиший оқовалар, оғир металллар, радиоактив бирикмалар ва бошқалар билан ифлосланади. Ўрта денгиз Ер юзидаги энг ифлосланган денгиз ҳисобланади. Океан юзасининг нефть билан қопланиши «океан-атмосфера» тизимида ўзаро алоқадорликнинг бузилишига ва Ер юзида кислороднинг асосий манбаларидан бири бўлган яшил ўсимликлар - фитопланктоннинг нобуд бўлишига олиб келади. Бу ўз навбатида океандаги биологик маҳсулдорликнинг камайишига сабаб бўлади.

Дунё океани узоқ йиллардан бери ўта захарли ва радиоактив моддалар гуристонига айлантирилган. Дунё океанининг ифлосланиши нафақат глобал экологик, балки ижтимоий оқибатларига ҳам олиб келиши муқаррардир. Ер юзида ҳаёт бешиги бўлган Дунё океанини муҳофаза қилиш ва океан ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш фақатгина турли давлатларнинг ҳамкорлиги натижасидагина муваффақиятли амалга оширилиши мумкин.

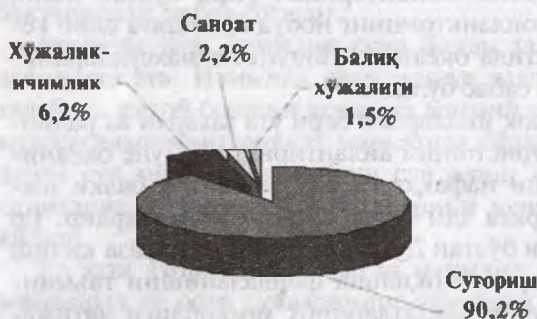
8.3 Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда сувдан фойдаланиш

Ўрта Осиё Дунё океани билан боғланмаган берк хавза бўлиб, Ер юзида сув етишмайдиган қурғоқчил зона ҳисобланади. Ўрта Осиёнинг текислик қисмида буғланиш йиллик ёғин миқдоридан кўп ва сув олтинга тенг деб баҳоланади. Ўрта Осиёнинг ер усти ва ер ости сув ресурслари чекланган ва оқилона фойдаланишни талаб қилади. Икки асосий дарё - Сирдарё ва Амударёнинг сувлари деярли тулиқ ўзлаштирилган ва ер ости сувлари ҳам тобора кўпроқ ишлатилмоқда. Сувларнинг ифлосланиши муаммоси ичимлик сувларининг етишмаслигини янада кескинлаштирди. Дарёлар сувининг суғоришга кўплаб ишлатилиши Орол денгизининг қуришига сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси йирик суғориладиган деҳқончилик районларидан бири ҳисобланади. Сув ресурслари Ўзбекистон ва бутун Ўрта Осиё минтақасининг ривожланишини белгиловчи энг муҳим омил ҳисобланади. Қадимда бу катта ҳудудда меҳнат ва мўл сув талаб қиладиган экинлар-пахта, шולי етиштириб келинган. Ўзбекистон ерлари асосан Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қашқадарё, Сур-

хондарё, Чирчиқ ва Охангарон дарёлари сувлари билан суғорилади. Дарёлар сув оқимини тартибга солиш учун республикада 50 дан ортиқ сув омборлари қурилган.

2002-2004-йилларда Ўзбекистонда ўртача 55,1 км³ сувдан фойдаланилган. Шундан ер ости сувлари 0,5 км³ни ташкил қилган. Мавжуд ишлатиладиган сувларнинг 90,2% суғоришга, хўжалик-ичимлик мақсадларида 6,1%, 2,2 % саноатга, 1,5% балиқ хўжалигига сарфланган.

20-расм. Ўзбекистонда ишлатиладиган сувларнинг тақсимланиши

Республикада шаҳарлар аҳолисининг 89% (Тошкентдан ташқари) ва қишлоқ аҳолисининг 64,5% марказлашган водопровод сувлари билан таъминланган. 2004 йили коммунал водопроводда сув си-

фатининг кимёвий кўрсаткичлар бўйича намуналарнинг 16,3%, биологик кўрсаткичлари бўйича 5,5% нормативларга тўғри келмаган. Шаҳарлар аҳолисининг 54% ва қишлоқ аҳолисининг 3% марказлашган канализация системаси билан таъминланган холос (22).

Сувлардан исрофгарчилик билан фойдаланиш натижа-сида суғориладиган майдонлар 4,2 млн. гектарга етганида мавжуд ишлатиладиган сув захираларининг тугаши кузатилади. Республикада ер ости сувларининг 95 та конлари мавжуд бўлиб, ҳозирда ер ости сувлари имкониятининг 52 фоизи ишлатилмоқда.

Сув ресурслари қурғоқчил Ўзбекистонда ҳаётий муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистондаги Чирчиқ ва Охангарондан ташқари барча дарёлар трансчегаравий ҳисобланади. Ўзбекистонда эҳтиёжлар учун ишлатиладиган сувнинг 8% мамлакат ҳудудида, 92% қўшни мамлакатлар ҳудудида шаклланади. Дарёларнинг оқими давлатлараро келишувга кўра ўзаро тақсимланади.

Сувларнинг ифлосланиши ҳам долзарб экологик муаммоларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистоннинг асосий да-

рёлари Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон ҳудудларидан ифлосланиб келади. Дарёлар суви чорвачилик комплекслари, коммунал-маиший оқовалар, саноат оқовалари ва катта ҳажмда коллектор-дренаж сувлари билан ифлосланади. Ўзбекистонда ифлосланган сувларнинг 78% суғориладиган ерларда вужудга келади, 18% саноат ҳиссасига ва 4% коммунал хўжаликка тўғри келади (2001-йил). Энг кўп сувлар даладарда ишлатиладиган кимёвий бирикмалар, пестицидлар ва бошқа захарлар билан ифлосланади.

Саноат оқоваларининг 80% Тошкент, Фарғона, Навоий ва Самарқанд вилояти саноат корхоналари ҳиссасига тўғри келади.

Коммунал-маиший оқоваларининг 50% дан ортиғи Тошкент ва Самарқанд вилоятлари ҳиссасига тўғри келади.

Сувларга пестицидлар ва захарли кимёвий бирикмаларнинг кўплаб тушиши натижасида республиканинг айрим

Коммунал
хўжалик
4%

Саноат
18%

Суғориладган
ерлар
78%

21-расм. Ўзбекистонда сувларни ифлословчи асосий тармоқлар

ҳудудларида ичимлик суви муаммоси кескинлашиб кетди. Айниқса, Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида ичимлик сув сифатининг ёмонлиги касалликларнинг ортишига олиб келди. Бухоро ва Қашқадарё вилоятларининг қишлоқ аҳолиси яхши сифатли сув билан нисбатан камроқ таъминлаган.

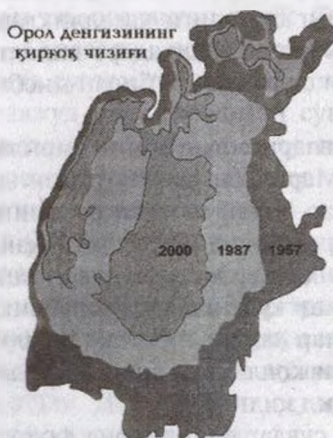
Охирги йилларда ер ости сувлари сифатининг ёмонлашуви кузатилмоқда. Фарғона-Марғилон саноат районида нефть маҳсулотлари ва феноллар билан ер ости сувининг ифлосланиши ПДК дан юз баробаргача ортганлиги қайд қилинган. Тошкент вилоятида ҳам ер ости сувларининг маҳаллий ўта юқори ифлосланиши кузатилади. Республика бўйича ифлосланган оқава сувлар ҳажми йилига 150 млн. м³ ни ташкил қилади. 2004-йили коллектор-дренаж сувлари оқими 23478 млн. м³ни ташкил қилган.

Ўзбекистон Республикасида сувлардан оқилона фойдаланиш мақсадида илғор чет эл технологиялари жорий қилинмоқда. Томчилаб суғориш, сувлардан такрор фойда-

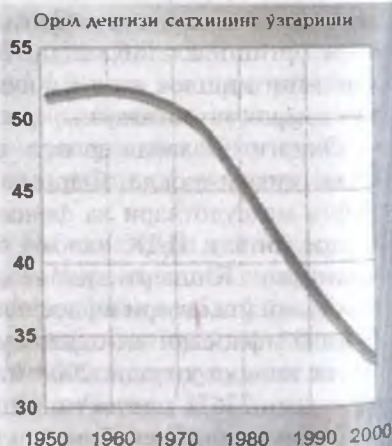
ланиш, сув ҳисоблагичларини ўрнатиш, оқоваларни тозалаш шулар жумласидандир. Сувдан фойдаланувчилар ассоциациялари фаолият олиб бормоқда. Сув ҳавзаларига тушадиган саноат оқовалари кейинги беш йил ичида икки ярим марта камайган. Сувларни меъеридан ортиқ ифлослаганлиги учун жарима ва тўловлар белгиланган. Ўзбекистон Республикасида сувдан фойдаланиш махсус «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида». (6 май. 1993 й.) қонуни асосида амалга оширилади. Ушбу қонуни такомиллаштириш, сувдан фойдаланиш тўғрисида қўшимча қонунлар, биринчи навбатда «Ичимлик сув тўғрисида»ги қонун қабул қилиниши зарурдир. Сувлардан оқилона фойдаланиш ва сув ҳавзаларини ифлосланишдан сақлашни таъминлашда кенг жамоатчиликнинг иштироки, экологик таълим ва тарбияни ривожлантиришнинг аҳамияти каттадир.

9.4 Орол ва Оролбўйи муаммолари

Орол ва Оролбўйидаги экологик аҳволнинг кескинлашуви жаҳон жамоатчилигини ташвишга солимоқда. Орол танглиги энг йирик регионал экологик халокатлардан бири бўлиб, денгиз хавзасида яшайдиган 35 миллиондан ортиқ киши, шу жумладан Ўзбекистон аҳолисининг катта қисми ҳам унинг таъсири остида яшамоқда. Яқин ўтмишда дунёдаги энг йирик қўлларидан ҳисобланадиган Орол денгизи

22-расм. Орол денгизининг қуриши

23-расм. Орол денгизи сатҳининг ўзгариши (26)

тезлик билан қуриб бормоқда. Орол денгизининг қуришига асосий сабаб Амударё ва Сирдарё сувларининг суғоришга ишлатилиши натижасида оқимининг кескин камайиб кетишидир.

Ўрта Осиёда суғориладиган ерлар майдонининг ортиб бориши ва сувдан нотўғри фойдаланиш Орол денгизининг тақдирини ҳал қилиб қўйди.

Сўнгги 40-45 йил ичида денгиз сатҳи 22 метрга (1961-йилда 53 м.) пасайди ва сув ҳажми 1064 км³дан 115 км³ га тушиб қолди, унинг ўрнида шўрхоклар ва ҳаракатчан қумлар вужудга келди. 2004-йил охирида денгиз сатҳи 28,5 метр мутлақ баландликда бўлганлиги қайд этилди.

Бунинг оқибатида унинг 45 минг км² қисми қуриб, қуруқлика айланди. Денгиз суви шўрлигининг ўртача кўп йиллик кўрсаткичи 9-11 г/литр бўлса, ҳозирда 72 г/литрдан ҳам ортган ва денгиз биомасулдор хавза сифатида ўз аҳамиятини йўқотди. Биологик хилма-хиллик кескин камайди. Денгиз минтақасидаги 174 тур ҳайвон турлари сони 38 тагача қисқарди (1).

Орол денгизининг қуриши Оролбўйи минтақасида ижтимоий экологик вазиятнинг оғирлашишига олиб келди.

Ҳар йили Оролнинг қуриган тубидан 15- 75 миллион тоннагача туз ва чанг кўтарилиб, жуда катта ҳудудда ҳаво, тупроқларнинг ифлосланишига олиб келмоқда. Оролбўйида табиий ва антропоген чўллашишнинг суръатлари ортиб бормоқда. Ичимлик сувда тузлар миқдори 2-4 г/л ни ташкил қилади ва сув сарфи айрим районларда 5 л дан ошмайди (норма-200-300 л). Аҳоли ўртасида касалланиш ва ўлим кўрсаткичлари юқори даражага етган.

Орол денгизини асл ҳолига қайтариш имкониятлари қолмади. Мавжуд шароитларда Орол денгизининг сатҳини сақлаб қолишнинг ҳам иложи йўқ.

Оролнинг қуриган ўрнида қум ва тузларнинг шамол билан учурилишига қарши чора кўриш учун сунъий ўрмонлар бунёд қилиш катта аҳамиятга эгадир. 1981-йилдан бошлаб денгизнинг қуриган қисмида дарахт ва буталар-оқ ва қора саксовул, кандим, черкез ва бошқа ўсимликлар ўстирилиши бошланди, яхши натижалар берди ва ҳозирда ҳар йили 25 минг гектар ўрмонлар ташкил қилинмоқда. Денгизнинг янги очилаётган туби туз билан қопланиб қолаяпти ва ўсимликлар мутлақо ўсмаслиги мумкин.

Орол ва Оролбўйи муаммоларини ҳал қилишда Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорликда иш олиб бормоқдалар. АҚШ, Япония, Германия, Франция ва бошқа ривожланган давлатлар, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Жаҳон Банки ва турли давлат ҳамда нодавлат халқаро ташкилотлари бу аср муаммосини ижобий ҳал қилишга ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар.

Назорат саволлари ва топшириқлар

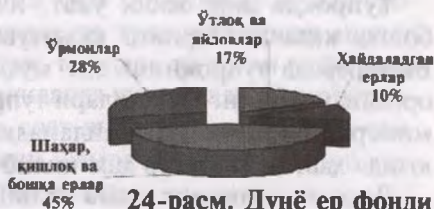
1. Гидросфера деб нимага айтилади? Унинг қандай хусусиятларни биласиз?
2. Сувнинг инсон ҳаёти ва биосферадаги аҳамиятини мисоллар ёрдамида тушунтиринг
3. Ер юзида сувларнинг етишмаслиги ва ифлосланиши муаммолари.
4. Сувларни ифлословчи асосий манбалар ва ифлословчи бирикмалар.
5. Ифлосланган сувларни тозалашнинг қандай усуларини биласиз? Сувларни такрор ишлатиш технологиясини тушунтириб беринг.
6. Ер усти ва ер ости сувларини муҳофаза қилиш тадбирлари.
7. Дунё океанининг экологик муаммолари ва уларни ҳал қилиш йўллари.
8. Ўзбекистоннинг асосий сув манбалари ва улардан оқилона фойдаланиш муаммолари.
9. Ўзбекистонда сувларнинг ифлосланиши ва унинг олдини олишни йўллари.
10. Орол денгизи муаммосининг келиб чиқиш сабабларини тушунтиринг. Денгизни асл ҳолига келтирса бўладими?
11. Яшайдиган жойингизда сувдан фойдаланиш муаммолари ҳақида реферат ёзинг.

9-Боб. ЛИТОСФЕРА ЭКОЛОГИЯСИ

9.1 Ер ресурслари. Тупроқдан фойдаланишнинг экологик муаммолари

Литосфера (литос-тош, сфера-шар, қобик) деганда ернинг 30-80 км. қалинликдаги қаттиқ қобиғи тушунилади. Жамият ривожланидиган асос- Ер пўстида микроорганизмлар 3-5км чуқурликкача учрайди. Ер усти ва ер ости ҳозирда фаол ўзлаштирилган. Ҳозирда литосферада ер ости қазилмалари 10 км.гача бўлган чуқурликлардан олиниши мумкин. ХХІ асрга келиб инсоният литосферага мислсиз таъсир кўрсатмоқда. Шаҳарлар остида ер ости шаҳарлари бунёд қилинган, чиқиндихоналар, омборхоналар мавжуддир. Ер остида ядро қуроли синовлари ўтказилади.

Ер ресурслари инсонлар ҳаётида ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ер- инсонлар бевосита яшайдиган асос, қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари етиштирилдиган замин ҳисобланади.

24-расм. Дунё ер фонди

Қуруқликнинг умумий майдони 148000 млн.га ни ташкил қилади. Шундан 4060 млн.га (28%) ни ўрмонлар, 2600 млн.га (17%)ни ўтлоқ ва яйловлар, 1450 млн.га (10%) ҳайдаладиган ерлар ва 6690 млн.га (45%)ни-чўл, чала чўллар, музликлар, шаҳар, қишлоқлар ерлари ва бошқа мақсадда фойдаланидиган ерлардир. Ер юзида деҳқончилик мақсадларида ишлатиладиган ерлар мавжуд ерлар ҳудудининг 10%ни ташкил қилади ва дунё аҳолиси жон бошига 0,5 га дан тўғри келади.

Унумдорлик хусусиятига эга бўлган ер юзасининг устки ғовак қатлами **тупроқ** дейилади. Тупроқларнинг табиатдаги ва жамият ҳаётидаги роли ғоят беқиёсдир. Тупроқ биосферадаги модда айланма ҳаракатида асосий рол ўйнайди. Тупроқ организмлар учун ҳаёт муҳити, озуқа манбаи ҳисобланади, моддаларнинг кичик биологик ва катта геологик айланма ҳаракатида муҳим роль ўйнайди. Тупроқ қаттиқ, суюқ, ва газсимон компонентлардан иборат бўлиб, иқлим, тоғ жинслари, ўсимликлар ва ҳайвонлар, микроорганизмларнинг ўзаро мураккаб таъсири натижасида ҳосил бўлади. I

грамм тупроқда миллиондан ортиқ содда ҳайвонлар ва тубан ўсимликлар учрайди.

Тупроқ тугайдиган ва тикланадиган ресурсларга киради. Тупроқ тарихий таркиб топган мураккаб, мустақил табиий жисм бўлиб, ўзгарувчан динамик ҳосилладир. Ер юзи турли қобиклари ўртасидаги алоқадорлик тупроқ орқали амалга ошади. Тупроқ табиий ландшафтларнинг асоси ҳисобланади. Биосферада бажарадиган фаолиятига қараб тупроқни органик ҳаёт занжирининг энг муҳим халқаси деб юритса бўлади. Тупроқда у ёки бу микроэлементлар етишмаслиги ёки ортиқчалиги организмларнинг ривожланиши ва инсоннинг соғлиғига бевосита таъсир кўрсатади. Тупроқ касаллик тарқатадиган кўплаб микроорганизмлар учун зарур ҳаёт муҳити ҳисобланади.

Тупроқда сил, вабо, ўлат, ич-терлама, бруцеллез ва бошқа касалликларнинг қўзғатувчилари бўлиши мумкин. Биосферада тупроқнинг энг муҳим роли шундаки, барча организмларнинг қолдиқлари тупроқда парчаланади ва яна минерал бирикмаларга айланади. Тупроқ қатламисиз ер юзида ҳаётни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

Деҳқончиликнинг юзага келиши билан тупроқнинг кишилар ҳаётидаги аҳамияти кескин ошиб кетган. Инсон ўзи учун зарур бўлган барча озиқ маҳсулотлари ва кўплаб бошқа воситаларни бевосита ёки билвосита тупроқдан олади. Ер юзидаги ҳозирги мавжуд тупроқ қатлами жамият тараққиёти натижасида кучли ўзгарган.

Инсоният тарихи давомида 2 млрд. гектардан ортиқ унумдор тупроқли ерлар яроқсиз ҳолга келтирилган. Ҳар йили сайёрамиздаги қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар майдони шўр босиши, емирилиши натижасида 5-7 млн. гектарга камаймоқда. Тупроқларга инсон таъсирининг кучайиши суғориладиган деҳқончилик ва чорвачиликнинг ривожланиши билан боғлиқ. Суғориладиган (обикор) деҳқончилик Мовароуннаҳрда ҳам қарийиб 5 минг йиллик тарихга эга.

Ер юзи тупроқ қатламининг ҳозирги ҳолати биринчи навбатда кишилик жамиятининг фаолияти билан белгиланади. Инсон тупроқларга ижобий ва салбий таъсир кўрсатади. Инсон тупроқларнинг ҳосилдорлигини ошириши, ерларнинг ҳолатини яхшилаши мумкин. Шунинг билан бирга шаҳар қурилиши, атроф-муҳитнинг ифлосланиши,

агротехник тадбирларнинг талабга жавоб бермаслиги натижасида тупроқлар бевосита йўқ қилиниши, яроқсиз ҳолга келиши, емирилиши мумкин. Ҳозирги кунда тупроқлар майдонининг камайиши унинг тикланишидан минглаб марта тезроқ амалга ошмоқда.

Табиатда шамол ва сув таъсирида тупроқларнинг емирилиши ёки эрозияси кузатилади. Инсон фаолияти натижасида тезлашган сув ва шамол эрозияси амалга ошади, жарлар ҳосил бўлади.

Антропоген эрозия тупроқ ресурсларидан нотўғри фойдаланишнинг оқибати бўлиб, унинг асосий сабаблари ўрмон ва тўқайларни қирқиб юбориш, яйловларда чорва молларини боқиш нормасига амал қилмаслик, деҳқончилик юритишнинг нотўғри методларидан фойдаланиш ва бошқалардир. Турли малумотларга кўра ҳар куни ер юзида эрозия натижасида 3500 га унумдор тупроқли ерлар ишдан чиқади. Сув эрозияси кўпроқ тоғ олди ва тоғли районларда, шамол эрозияси текисликларда кузатилади. Чанг буронлари натижасида бир неча соат ичида тупроқнинг 25 сантиметргача бўлган қатламини шамол бутунлай учуриб кетганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Эрозия жараёнларининг олдини олиш ва унга қарши кураш учун кўплаб чора-тадбирлар ишлаб чиқилган. Буларга ўсимлик қопламини тиклаш, агротехник тадбирларни тўғри олиб бориш, яшил химоя қалқонларини бунёд қилиш, гидротехник тадбирларни режали ўтказиш ва бошқалар кирази.

Суғориладиган деҳқончилик районларида тупроқларнинг шўрланиши асосий экологик муаммолардан ҳисобланади. Тупроқларнинг шўрланиши суғоришни нотўғри олиб борганда ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиши натижасида рўй беради. Бирламчи ва иккиламчи шўрланиш кузатилади. Иккиламчи шўрланишда сув капиллярлар орқали кўтарилиб тузи тупроқда қолади ёки ортиқча суғориш натижасида ер ости сувлари эриган тузлар билан шўрланади. Иккиламчи шўрланиш кўпроқ зарар етказиши. Тупроқларнинг шўрланиши Осиё, Америка ва Африканинг кўпчилиги мамлакатларида кузатилади. Шўрланишнинг олдини олиш учун зовурлар ўтказилади, ерларнинг шўри ювилади. Тупроқларнинг ботқоқланиши асосан намлик кўп жойларда кузатилади. Сув омборлари атрофида ҳам ботқоқланган участ-

калар вужудга келади. Ботқоқларни қуритиш учун махсус мелиорация тадбирлари ўтказилади.

Тупроқларни ифлосланишдан сақлаш муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқ хўжалигини кимёлаштириш тупроқларнинг турли кимёвий бирикмалар билан ифлосланишини кучайтириб юборади. Минерал ўғитлар тўғри танланмаса ва меъёрида ишлатилмаса тупроқнинг ҳолати ўзгаради, унумдорлик хусусияти бузилади. Айниқса, зараркунандаларга қарши, бегона ўтларга ва ўсимлик касалликларига чора сифатида кенг фойдланиладиган пестицидлар, гербицидлар, инсектицидлар, дефолиантларни меъёридан ортиқ ишлатиш тупроқга жуда салбий таъсир кўрсатади. Пестицидлар тупроқдаги фойдали микроорганизмларни нобуд қилади ва чириндининг камайишига олиб келади. Масалан, ДДТ пестициди ишлатилганидан 20 йил кейин ҳам тупроқ таркибида унинг ҳали мавжудлиги аниқланган. Пестицидлар озик занжири орқали ўтиб, инсон соғлиғига ҳам зарар етказиши мумкин. Ҳозирги кунда олимлар қисқа вақт таъсир этиб, сўнг парчаланиб кетадиган биоцидлар устида ишламоқдалар.

Тупроқлар саноат корхоналари, транспорт чиқиндилари, коммунал-маиший чиқиндилар билан ҳам ифосланади. Кимё ва металлургия корхоналари, тоғ-кон саноати чиқиндилари тупроқларни айниқса кучли ифлослайди ва ишдан чиқаради. Тупроқда симоб, кўрғошин, фтор ва бошқа ўта захарли бирикмалар тўпланади. Бу ўсимликларга салбий таъсир кўрсатади, баъзилари нобуд бўлади ва инсонларда турли хавфли касалликларни келтириб чиқаради.

Тупроқларни махсус тадбирлар ўтказиб тозалаш қийин. Шунинг учун тупроқларни ифлосланишидан сақлаш тадбирлари ўз вақтида ўтказилиши ва қонуний назорат ўрнатилиши керак.

Қурғоқчил ерларда чўллашиш жараёнларининг олдини олиш муҳим аҳамиятга эга. **Чўллашиш** деганда табиий жараёнлар ва инсон фаолияти натижасида ерларнинг биологик маҳсулдорлигининг пасайиши ёки табиий экосистемаларнинг деградацияси тушунилади. Чўллашиш натижасида экологик системаларнинг ўз-ўзини тиклаш қобилиятининг бутунлай издан чиқишига олиб келиши мумкин. Ҳаракатчан қумларнинг йўлини тўсиш, яшил қалқонлар бунёд қилиш тупроқларни сақлаб қолади. Тупроқ қатламининг турли йўллар билан нест-нобут қилиниши муаммоси ҳам мавжуд.

25-расм. Ҳаддан ортиқ мол боқиш ва қурғоқчил экосистемаларда чуллашиш жараёнинг бошланиши (32)

Шаҳар ва йўл қурилиши натижасида унумдор тупроқлар нобуд қилинади. Қонунга мувофиқ, бундай шароитларда тупроқлар кучириб олинади ва керакли ерларга ётқизлади. Ер ости бойликларини қазиб олишда ҳам қўплаб тупроқлар нобуд бўлади. Бундай жараёнларнинг олдини олишнинг махсус тадбирлари мавжуд, қонуний жавобгарлик бор.

9.2 Ўзбекистонда ер ресурсларидан фойдаланишнинг муаммолари

Ўзбекистон Республикаси ер фонди 44,9 млн. га ни ташкил қилади. Ер фонди қуйидаги тоифаларга ажратилади:

1. қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар;
2. аҳоли пунктларининг ерлари;
3. саноат, транспорт, алоқа, мудофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар;
4. табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар;
5. тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар;
6. ўрмон фонди ерлари;
7. сув фонди ерлари;
8. захира ерлар.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ер фонди уч тоифага бўлинади: суғориладиган ерлар, лалмикор ерлар, табиий яйловлар.

Табиий яйловлар 50,1%, суғориладиган ерлар 9,7%, лалмикор ерлар 1,7%, ўрмонлар 3,2% , бошқа ва фойдаланил-

майдиган ерлар 35,3% ни ташкил қилади. Суғориладиган ерлар 4,3 млн. га ни ташкил қилади ва қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 93%дан ортиғини беради (26-расм)

Ўзбекистонда мавжуд суғориладиган ерларнинг 50 % дан ортиғи шўрланган. Айниқса Қорақалпоғистон республикаси, Бухоро ва Сирдарё вилояти тупроқлари кучли шўрланган. Тупроқларда чиринди миқдори 30-50%гача камайган.

2 млн. гектардан ортиқ ерлар эрозияга учраган. Шамол эрозияси катта майдонни эгаллаган. Сув эрозияси асосан тоғ олди, тоғли ҳудудларда кузатилади ва яйловлардан нотўғри фойдаланиш, тик ён бағирларни нотўғри ҳайдаш ва ўсимлик қопламанинг камайиши натижасида амалга ошадди. Бундай ерлар Фарғона, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида кенг тарқалган.

Ўзбекистонда тупроқларнинг минерал ўғит ва захарли кимёвий моддалар билан ифлосланиш даражаси доимо юқори бўлган. Бундай вазиятнинг асосий сабаби узоқ вақт давомида юқор ҳосил олиш ва заракуналларга қарши кураш мақсадларида кимёвий моддаларнинг ҳаддан ташқари ортиқча ишлатилганлигидир. Охириги йилларда пахта майдонларининг камайиши, алмашиб экишнинг кенгроқ жорий қилиниши, минерал ўғитлар, пестицид ва гербицидлар ишлатилишининг меъёрлаштирилиши ва бошқа тадбирлар тупроқлар ҳолатининг яхшиланишига олиб келмоқда.

Шаҳарлар ва саноат районларида тупроқларнинг оғир металллар ва бошқа захарли бирикмалар, шу жумладан қўроғо-

шин, мис, кадмий билан кучли ифлосланиши кузатилади. Айниқса Олмалиқ, Навоий, Тошкент шаҳри ва атрофи тупроқлари кучли ифлосланган.

Ер таркибидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларга баҳо бериш, салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини тугатиш учун ер фондининг ҳолатини кузатиб туриш тизими- ер мониторинги ўтказилади.

Ўзбекистон жуда ҳам бой ер ресурсларга эга. Лекин шу кунгача улардан самарали фойдаланиш яхши йўлга қўйилмаган. Республикада 160 минг гектардан ортиқ ерлар техноген бузилгандир. Ер ва ер ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш мақсадида Ўзбекистон Республикасида 1998-йили «Ер кодекси» қабул қилинган.

9.3 Ер ости қазилмаларидан оқилона фойдаланиш муммолари

Ер ости қазилмаларини муҳофаза қилиш деганда инсоннинг кучли таъсири остида бўлган ер қатламини муҳофаза қилиш, ўзгартириш ва фойдали қазилмалардан оқилон фойдаланиш масалалари тушунилади. Инсоният ҳужалик фаолияти натижасида ернинг устки қатламига кучли таъсир кўрсатади. Ер пўсти устки қатламида жойлашган минерал ресурслар инсоният ҳаётида жуда муҳим рол ўйнайди. Минерал ресурслар деганда халқ ҳўжалигида кенг ишлатиладиган турли қазилма бойликлар тушунилади. Қазилма бойликлар халқ ҳўжалигида ишлатилишга қараб **ёнувчи** фойдали қазилмалар-кўмир, нефть, газ; **металл** фойдали қазилмалар- турли рудалар; **металл бўлмаган** фойдали қазилмалар **тоғ-кимё** хом ашёлари, оловга чидамли материаллар, қурилиш материаллари ва бошқаларга бўлинади.

Инсонлар қадимдан ер остидан керакли фойдали қазилмаларни олиб ишлатиб келган. Жамият тарихи асосий ишлатилган қазилмалар номига мос равишда «тош даври», «жез даври», «темир даври» деб номланган. Вақт ўтиши билан фойдали қазилмаларни қидириб топиш ва ишлатиш суратлари ҳам ошиб борди. Ҳозирги кунда инсоният эhtiёжлари учун йилига 120 млрд. тоннадан ортиқ фойдали қазилмалар, турли жисмлар ишга солинмоқда. Фойдали қазилмалар халқ ҳўжалигининг турли тармоқлари учун хом ашё бўлиб хизмат қилади. Фан ва техниканинг ривожланиши, инсоният эhtiёжларининг ўсиши натижасида фойда-

ли қазилмаларни қидириш, ишлатиш хажми ортиб бормоқда. Ҳозирги даврда инсоният фойдаланадиган минераллар ва тоғ жинсларининг сони 3500 дан ортиқдир. Тоғ-кон саноатида асосан 250 турдан ортиқ минерал хом-ашёлар: ёқилғи ва энергетик хом ашё — нефть, газ, кумир, уран ва бошқалар; қора ва рангли металллар; кимёвий хом ашёлар, қурилиш материалларидан фойдаланилади..

Қазилма бойликлар тугайдиган ва қайта тикланмайдиган табиий ресурсларга киради. Қазиб олиш жараёнида технологиянинг талабга жавоб бермаслиги натижасида кумирнинг 45 фоизи, нефтнинг 60 фоизигача, металлларнинг 25 фоизигача қолиб кетади. Металл рудалари бойитилганда металлнинг бир қисми ва рудамас минераллар ташлаб юборилади. Бундай нобудгарчиликлар конларнинг тезда яроқсиз аҳволга келишига сабаб бўлади. Минерал хом ашёларни очиқ ва ёпиқ (шахта) усулларида қазиб чиқарилади. Ўзбекистонда очиқ конларнинг чуқурлиги 50-350 м, ёпиқ шахталарда 100-700 м атрофида ва чуқурлиги ошиб бормоқда.

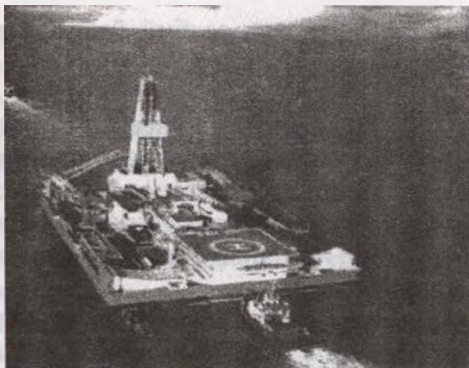

27-расм. Карьер. Очиқ усулда қазиб олиш (45)

Очиқ усулда олинганда қазилмадан анча тўлиқ фойдаланиш мумкин. Қазилмаларни йўқотиш 15-25%ни ташкил қилади. Лекин атроф муҳитга салбий таъсир жуда ошиб кетади. Қазилмаларни ёпиқ (шахта) усулида қазиб чиқарилганда атроф муҳитга

таъсир кам бўлади, лекин йўқотиш 40-60%ни ташкил қилади. Ер ости қазилмаларидан исрофгарчилик билан фойдаланиш минерал ресурслар танқислигига сабаб бўлади. Дунё океани истиқболда табиий ресурсларнинг катта манбаи ҳисобланади. Оксанлар сувида Менделеев даврий жадвалидаги барча элементлар мавжуддир. Океанлар тубида темир-марганец конкрецияларининг катта захиралари аниқланган.

Сўнгги йилларда океanning ҳаётга энг бой қирғоқ зонаси-200 м.гача чуқурликдаги шельф қисмида нефть-газ конлари тобора кўпроқ ишга солинмоқда. Бу ўз навбатида океан сувлари ифлосланишининг кескин кучайишига олиб келди.

28-расм. Океан тубидан нефть қазиб олиш

Ҳозиргача аниқланган қазилма бойлик захиралари исрофгарчилик билан фойдаланилганда тез тугаб қолиши мумкин. Баъзи ҳисобларга қараганда нефть ва газ захиралари ХХI асрнинг ўрталаригача етиши мумкин, холос. Бундай шароитларда ёқилги қазилмаларидан оқилона фойдаланиш ва янги, ноананавий энергетик манбаларни (қуёш энергияси, шамол энергияси, ернинг ички энергияси ва бошқалар) ишга солиш муҳим аҳамият касб этади.

Тоғ-кон саноатида минерал қазилма бойликлар олинганда атроф муҳитга салбий таъсир кўрсатилади ва унинг оқибатлари «занжир реакцияси» кўринишида намоён бўлади. Чиқиндилар уюмларидан гектарига 200 т. дан ортиқ чанг учурилади. Ўн минглаб гектар унумдор ерлар индустриал даштларга айланади. Сув, ҳаво, тупроқ ифлосланади, ўсимлик ва ҳайвонлар зарар кўради.

Ташландиқ ерларни тиклаш рекультивация деб юритилади. Рекультивация икки босқичда амалга оширилади: 1-кон техник рекультивация, 2-биологик рекультивация. Биринчи босқичда ер юзаси текисланади, ҳолати яхшиланади ва биологик рекультивациядан сўнг тупроқ қатлами ва ўсимлиги тикланади. Бундай участкалардан дам олиш ва бошқа мақсадларда фойдаланиш мумкин.

Ер остидан турли зарарли чиқиндиларни жойлаштиришда ва бошқа турли мақсадларда ҳам фойдаланилади. Тоғ-кон саноати чиқиндихоналарида минглаб тонна захарли бирикмалар сақланади ва атроф муҳитга доимий хавф солиб туради. Геологик муҳитга инсон таъсирини меъёрлаш-

тириш ва ундаги салбий ўзгаришларнинг олдини олиш муҳим аҳамиятига эгадир.

9.4 Ўзбекистонда минерал ресурслардан фойдаланиш

Ўзбекистон Республикаси минерал хом-ашё ресурсларига бойдир. Ўзбекистонда Менделеев даврий жадвалидаги деярли барча элементлар конлари мавжуд деса муболага бўлмайди. Ҳар йили ўнлаб минерал хом-ашё конлари ишга туширилаяпти.

Ҳозирга қадар 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конлари ва маъдан намоён бўлган истиқболли жойлар аниқланган. Улар 100 га яқин минерал-хом ашё турларини ўз ичига олади. Шундан 60 дан ортиғи ишлаб чиқаришга жалб этилган. 900 дан ортиқ кон қидириб топилган бўлиб, уларнинг тасдиқланган захиралари 970 миллиард АҚШ доллари ташкил этади. Шу билан бирга умумий минерал-хом ашё потенциал 3,3 триллион АҚШ долларида ортиқроқ баҳоланади (13).

Ўзбекистонда қазилма бойликларни қидириб топиш, ишга тушириш, қазиб олиш, ташиш жараёнларида кўплаб ерлар қазилади, кераксиз тоғ жинслари ағдармалари вужудга келади.

Зилзила, сурилма ва сел хавфи бўлган Ўзбекистоннинг тоғолди ва тоғли ҳудудларида жойлашган чиқиндихоналар экологик хавфсизлик талабларига тўла жавоб бермайди. Газ, нефть ва бошқа қазилмаларни кўплаб чиқарилиши зилзила ва сурилмаларга сабаб бўлиши мумкин.

Узоқ вақт давомида Ўзбекистон хом- ашё базаси ҳисобланиб, олтин, вольфрам, мис, уран, нефть, газ, кумирнинг кўплаб қазиб чиқарилиши қайта тикланмайдиган бу ресурслар захирасига салбий таъсир кўрсатди. Айрим конлардаги газ захираси тугаш арафасида. Қазилма бойликлардан тўлиқ фойдаланишнинг таъминланманганлиги натижасида тоғ-кон саноатида ҳосил бўладиган чиқиндилар атроф муҳитнинг кучли ифлосланишига сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистонда 60 йилдан ортиқ вақт давомида уран қазиб олинади. Бу давр ичида 150 га яқин радиоактив ифлосланган участкалар ҳосил бўлган ва уларда маҳсус дастур бўйича дезактивация, рекультивация қилиш лозимдир. Ўзбекистондан 30 км. масофада Майлисув (Қирғизистон) дарёи қирғоқларида 23 чиқиндихона ва 13 ағдармаларда катта хаж-

мдаги радиоактив чиқиндилар сақланади. Бу регионал экологик ҳалокат манбасидир. Сел ёки сурилма натижасида бу чиқиндиларнинг Майлисув, Қорадарё ва Сирдарёга тушиши Ўзбекистонда 300 км² майдонда, 1,5 млн.дан ортиқ аҳоли яшайдиган ҳудудда экологик ҳалокат келтириб чиқариш мумкин (22).

Минерал ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш учун Ўзбекистонда «Ер ости қазилмалари тўғрисида»ги (2002) қонун қабул қилинган.

Чиқиндилар муаммосини ҳал қилиш Ўзбекистондаги энг долзарб экологик муаммолардан ҳисобланади. Тоғ-кон саноати энг катта ҳажмдаги чиқиндиларни беради. Ҳар йили ўрта ҳисобда 100 млн.тоннадан ортиқ саноат, маиший ва бошқа чиқиндилар вужудга келади ва 15-20% захарлидир. Республикада чиқиндиларни жойлаштириш ва зарарсизлантириш, қайта ишлаш талабга тўла жавоб бермайди. Навоий, Тошкент, Жиззах вилоятлари ва Тошкент шаҳрида энг кўп чиқиндилар ҳосил бўлади ва жойлаштирилади. Қайта ишланадиган қаттиқ чиқиндилар 14-15%ни ташкил қилди. Бу соҳадаги фаолиятни тартибга солиш мақсадларида Ўзбекистонда 2002-йили «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонун қабул қилинган.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Дунё ер фонди қандай тақсимланган?
2. Тупроқ деб нимага айтилади? Тупроқнинг биосфера ва жамият ҳаётидаги аҳамиятини баҳоланг.
3. Инсоннинг тупроқларга таъсири ва унинг оқибатлари
4. Эрозия деб нимага айтилади? Қандай эрозия турлари биласиз? Эрозияга қарши қандай кураш чоралари мавжуд?
5. Тупроқларнинг шўрланиши ва унинг олдинги олиш муаммолари.
6. Тупроқларнинг ифлосланиш манбалари ва асосий ифлословчи модда ва бирикмалар.
7. Чўлга айланиш ва унга қарши кураш чоралари.
8. Ўзбекистон тупроқлари ва улардан фойдаланишнинг экологик муаммолари.
9. Ер ости қазилмаларини муҳофаза қилиш деганда нима тушунилади? Қандай фойдали қазилмаларни биласиз
10. Ер ости қазилмаларининг жамият ҳаётидаги ролини баҳоланг.

11. Минерал ресурсларни қазиб олиш ва унинг экологик оқибатларини тушунтириш.

12. Рекультивация деганда нима тушунилади ва у қандай босқичларда амалга оширилади?

13. Ўзбекистондаги минерал ресурслар захиралари ҳақида нмаларни биласиз?

14. Ўзбекистонда тоғ-кон саноатининг ривожланиши ва унинг экологик оқибатларини тушунтириб беринг.

15. Саноатдаги чиқиндилар муаммосини қандай йўллар билан ижобий ҳал қилиш мумкин?

10-Боб. БИОЛОГИК РЕСУРСЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ

10.1 Ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш

Ўсимлик ва ҳайвонлар Ернинг ҳаёт қобиғи-биосферанинг асосий компонентларидан бўлиб, табиий ресурслар орасида алоҳида ўринни эгаллайди. Оқилона фойдаланилганда ўсимлик ва ҳайвонлар тикланадиган ва чексиз маҳсулот берадиган манбага айланиши мумкин. Биосферадаги ўзига хос барқарор мувозанат кўп жиҳатдан ўсимлик ва ҳайвонларнинг биологик хилма-хиллигининг мавжудлиги билан боғлиқдир.

«Рухлар ва жисмлар оламини яратганидан кейин Парвардигор уч фарзанд: маъдан, ўсимлик ва ҳайвонни яратди, сўнг ниҳоясида Одамни яратди» (20) Ўсимликлар ва ҳайвонлар сайёрамизнинг генофонди ҳисобланади ва ҳар бир тур табиатдаги ўз ўрнига эга. Биосферада моддаларнинг айланма ҳаракати фақат тирик организмлар иштирокида амалга ошади. Бу жараёни биосферада углерод (CO_2)-нинг айланма ҳаракати мисолида ҳам кўриш мумкин.

Ўсимлик ва ҳайвонларнинг маҳсулотисиз инсон ҳаётини тасавур қилиб бўлмайди.

Ўсимликлар Ер юзидаги ҳаётнинг асоси ҳисобланади. Сайёрамизда 500 мингдан ортиқ ўсимлик турлари мавжуддир. Ўсимликларнинг табиат ва инсон ҳаётидаги аҳамиятига кўра бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин. Сув ўсимликларидан инсон кам фойдаланади, лекин улар табиатда кислород ва озуқа манбаи ҳисобланади. Сувларнинг нефть маҳсулотлари ва оқовалар билан ифлосланиши сув ўсимликларига зарар етказди ва муҳофаза чораларини кўришни талаб қилади.

Тупроқ ўсимликлари- бактериялар, айрим қўзқоринлар ва сув ўтлари тупроқнинг унумдорлик хусусиятига таъсир кўрсатади, организмлар қолдиқларини парчалайди. Тупроқларнинг sanoat ва маиший чиқиндилар билан ифлосланиши оқибатида ўсимликларни муҳофаза қилиш зарурати келиб чиқди.

Турлар сони энг кам ер ости ўсимликлари бўлиб, улар асосан бактериялардан иборат ва 3 км гача ва ундан ортиқ чуқурликларда учрайди.

Ер усти ўсимликлари турларга энг бой, шунинг билан бирга энг кўп ишлатиладиган ва инсоннинг кучли таъсири остидаги ўсимликлардир.

Ислом динида ўсимликни экиш ва уни ҳосил бергунича парваришlash ибратли амаллардан ҳисобланади ва албатта тақдирланиши қайд этилади. Кимдир дарахт ёки экин экса ва унинг ҳосилидан инсонлар, ҳайвонлар ва қушлар баҳраманд бўлса, у киши ҳатто вафотидан сунг ҳам қўлаб савобга эга бўлади.

Ер юзидаги яшил ўсимликлар продуцент (автотроф) организмларга киради ва биосферада моддаларнинг айланма ҳаракатида асосий рол ўйнайди. Ўсимликлар фотосинтез жараёни натижасида ҳаводан карбонат ангидрид газини ютиб, йилига 5-10¹¹ тонна кислород чиқаради ва 200 млрд. тоннага яқин органик маҳсулот яратади. Инсон ва ҳайвонлар ҳаётида асосий озуқа ва кислороднинг манбаи бўлган ўсимликларнинг аҳамияти катта. 30 мингдан ортиқ ўсимлик турлари йўқолиб кетганлиги қайд қилинади. Мавжуд 300 мингдан ортиқ юксак ўсимликларнинг 2500 туридан доимий, 20 мингга яқин турларидан эҳтиёжларга қараб фойдаланилади. Инсон ҳаётида доривор ўсимликлар ҳам муҳим рол ўйнайди. Шаҳарларда яшил ўсимликлар ҳавони тозалайди, кишиларга эстетик завқ беради, далаларни шамоллардан химоя қилади. Ўсимликлар ҳавони тозалайди, тупроқларни емирилишдан сақлайди, ёгинларни ушлаб қолади ва дарёларни сув билан бир маромда таъминлайди, кишиларга эстетик завқ беради.

Биосфера биомассасининг энг катта қисми-98,7 фоизи ўрмонларда тўпланган. Ўрмон биоценозининг ҳайма компонентлари ўзаро ва атроф муҳит билан узвий боғланган. Ўрмонларда қимматли ҳайвон ва ўсимлик турлари жамланган. Ёғочдан инсон эҳтиёжи учун зарур бўлган 20 мингга яқин турли маҳсулотлар олинади.

29-расм. Ўрмонларнинг кесилиши (45)

Инсоннинг ўсимликларга ижобий ва салбий таъсири бўлади. Ўрмонларни тиклаш, кўкаламзорлаштириш, ўсимликларининг навларини яратиш ва бошқалар ижобий таъсирга киради.

Инсоннинг салбий таъсири оқибатида охириги ўн минг йил ичида сайёрамиздаги ўрмонларнинг катта қисми йўқ қилинган, кўплаб қимматли ўсимлик турлари йўқолиб кетган. Ўрмонларнинг майдони 62 млн. км² дан 40 млн. км² (1994)гача қисқарган.

Ҳозирги вақтда ўрмонлар майдонининг кескин қисқариш жараёнлари давом этмоқда. Сайёрамизнинг «ўпкаси» ҳисобланган тропик ўрмонлар минутига 15-20 гектардан кесилмоқда. Бу жараёнлар биосферадаги барқарор мувозанат ҳолатини издан чиқариб, экологик ҳалокат хавфини кучайтириши мумкин. Янги ерларни ўзлаштириш, атроф муҳитнинг ифлосланиши оқибатида ўнлаб ўсимлик турлари йўқолмоқда.

Ҳайвонлар биомассаси тирик мавжудотлар биомассасининг 2 фоизини ташкил қилишга қарамасдан улар биосферадаги модда алмашинуви, бошқа турли жараёнларда муҳим рол ўйнайди. Биосферадаги ҳайвон турларининг аниқланган сони 1,5 млн.дан ошади. Содда ҳайвонлар тупроқ ҳосил бўлишда муҳим рол ўйнайди. Ҳайвонлар ўсимликлар ҳаётига ҳам катта таъсир кўрсатади. Ҳайвонлар консумент (гетеротроф) организм сифатида биосферада моддаларнинг айланма ҳаракатида ўзининг экологик аҳамиятига эга. Инсон учун ҳайвонлар озиқ маҳсули, хом ашё манбаи, уй ҳайвонлари зотларини яхшилаш ва эстетик завқ манбаидир.

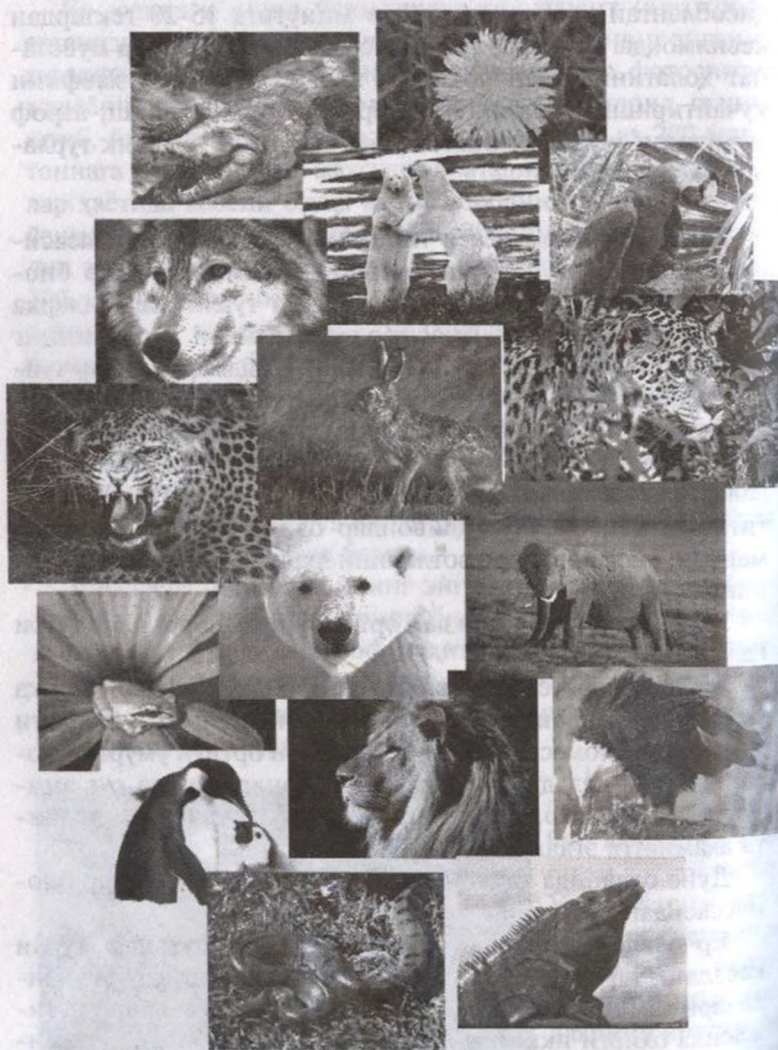
Ҳайвонларнинг 1 млн.дан ортиқ тури хашоратларга тўғри келади.

Хашоратлар ўсимликларни чанглайди, қушлар, бошқа умуртқали ҳайвонлар учун озуқа манбаидир. Ер юзидаги ҳайвонлар биомассасининг 95 фоиздан ортиғи умуртқасизларга тўғри келади. Умуртқали ҳайвонлар ичида суг эмизувчилар, қушлар, балиқлар, судралиб юрувчилар энг катта аҳамиятга эгадир.

Дунё океанида ҳайвонлар биомассаси ўсимликлар биомассасидан каттадир.

Ер юзида инсон учун зарарли бўлган йиртқичлар, турли касаллик тарқатувчи ҳайвонлар, экинларнинг зараркундалари ҳам мавжуддир. Инсоннинг бевосита таъсири натижасида охириги икки юз йил ичида 300 дан ортиқ суг эмизувчилар ва қушлар турлари йўқ қилинган. Ўрмонларнинг

кесилиши, ерларнинг ўзлаштирилиши, ҳаёт муҳитининг ифлосланиши орқали инсон катта миқёсда ҳайвонот дунёсига билвосита таъсир кўрсатади. Ер юзидаги ҳамма биологик турлар керакли ва улар ўзига хос экологик маконни эгаллайдилар.

30-расм. Биологик турлар хилма-хиллиги

Экосистемаларда организмлар қанчалик хилма-хил бўлса, унинг ташқи таъсирга чидамлилиги ҳам шунчалик кучли бўлади. Шунинг учун биосферадаги мавжуд хилма-хилликни сақлаб қолиш табиатни муҳофаза қилишнинг асосий вазифаларидан ҳисобланади. Генетик хилма-хиллик, турлар хилма-хиллиги, экосистемалар хилма-хиллиги ажратилади. Биосферадаги мувозанатни сақлаб қолишда ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Бу мақсадга эришиш учун турли тадбирлар ўтказилади. XIX асрдан бошлаб қуриқхоналар, миллий боғлар, буюртмахоналар ташкил қилиш фаолияти жадаллашган.

Қуриқхона деганда инсоннинг ҳар қандай хўжалик фаолияти тақиқланган, табиат комплекси асл ҳолида сақланадиган ҳудудларга айтилади.

Миллий боғларда табиатдан фойдаланиш, аҳоли дам олиши учун шароитлар ҳам мавжуддир.

Буюртмахоналарда қисман муҳофаза ёки тўлиқ муҳофаза таъминланиши мумкин. Бундай алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларда йўқолиб бораётган ноёб ўсимлик ва ҳайвонлар, табиат комплекси муҳофаза қилинади.

Ноёб ва йўқолиб бораётган турларнинг муҳофазасига эътиборни кучайтириш учун 1966-йили Табиатни муҳофаза қилиш Халқаро Иттифоқи томонидан халқаро «Қизил китоб» ташкил қилинган. Алоҳида давлатлар ўз «Қизил китоби»га эга. «Қизил китоб» фақатгина хатар даракчиси бўлмай, балки муҳофаза ҳаракатларининг дастури ҳамдир. Ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш фақатгина турли давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик йўли билангина муваффақиятли олиб борилиши мумкин. Кўчиб юрувчи ҳайвонлар, Дунё океани ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, чегаралараро дарёларда яшовчи ўсимлик ва ҳайвонлар давлатлараро келишув йўли билан муҳофаза қилинади. 1992-йили Рио-де-Жанейрода «Биологик хилма-хилликни сақлаш» халқаро Конвенциясининг имзоланиши бошланган ва ҳозирда бу конвенцияга дунёдаги 170 дан ортиқ давлатлар, шу жумладан Ўзбекистон ҳам қўшилган. Ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ало-

ҳида махсус халқаро ва миллий даражадаги қонунлар орқали назорат қилинади.

10.2 Ўзбекистондаги ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш

Ўзбекистон Республикаси ўзига хос ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига эга. Сўнгги йилларда инсоннинг ҳўжалик фаолияти натижасида флора ва фаунага салбий таъсир кучайди. Ўзбекистонда мавжуд 4500 га яқин ўсимлик турларининг 10-12 фоизи муҳофазаталаб. Ўзбекистоннинг «Қизил китоби»га ўсимликларнинг 301 тури киритилган. «Қизил китоб»га киритилган ўсимлик турлари Табиатни муҳофаза қилиш Халқаро Иттифоқи (ТМХИ) томонидан ишлаб чиқилган таснифга биноан 4 тоифага ажратилди:

1. Йўқолган ёки йўқолиш арафасидаги турлар. Бир неча йиллар давомида табиатда учратилмаган, лекин айрим йиғиб олиш қийин бўлган жойлардагина ёки маданий шароитда сақланиб қолиш эҳтимолига эга бўлган ўсимлик турлари.

2. Йўқолиб бораётган турлар. Йўқолиб кетиш хавфи остида турган, сақланиб қолиши учун махсус муҳофаза талаб этадиган турлар.

3. Ноёб турлар. Маълум кичик майдонларда ўзига хос шароитларда сақланиб қолган, тез йўқолиб кетиши мумкин бўлган ва жиддий назоратни талаб этувчи турлар.

4. Камайиб бораётган турлар. Маълум вақт ичида сони ва тарқалган майдонлари табиий сабабларга кўра ёки инсонлар таъсири остида қисқариб кетаётган турлар. Айни вақтда, бундай ўсимликлар ҳар томонлама назорат қилиб туришни талаб этади.

«Қизил китоб» да алоҳида ўсимлик бўйича қуйидаги маълумотлар берилади: 1. Камёблик даражаси (мақоми). 2. Тарқалиши. 3. Ўсиш шароити. 4. Сони. 5. Қўпайиши. 6. Ўсимлик сони ва ареалининг ўзгариш сабаблари. 7. Маданийлаштирилиши. 8. Муҳофаза чоралари.

Қатор сабабларга кўра ўсимлик ўз мақомини у ёки бу томонга ўзгартириб туриши, яъни ўсимлик бутунлай йўқолиши ёки муҳофазага эҳтиёж қолмаслиги мумкин.

Ўзбекистонда ўрмон ресурслари чекланган, ўрмонлик 4%га яқинни ташкил қилади. Тоғ, чўл, қайир ва водий ўрмонлари мавжуд.

Тоғ ўрмонлари 311 минг. га, ёки ўрмонларнинг 11% ини ташкил этади. Шундан арча ўрмонлари 204 минг. га ёки 7% ни ташкил қилади.

Чўл ўрмонлар майдони 2,4 млн га ёки бутун ўрмонлар ҳудудининг 87%ни ташкил этади. Асосан саксовул ва буталардан иборат.

Дарё қайирларининг ўрмонлари-туқайлар атиги 25 минг гектарда сақланиб қолган ва умумий ўрмонлар ҳудудининг 1% дан камроғини ташкил қилади. Водий сунъий ўрмонлари 12 минг га ни ташкил қилади (ўрмонларнинг 0,4%). Энг қимматли тоғ ўрмонларининг майдони ўнлаб марта қисқариб кетган. Туқайлар кўплаб кесиб ташланган. Ҳозирда ўрмонларни қайта тиклаш ишлари талабга тўла жавоб бермайди.

Ўзбекистонда доривор ва озуқабоп ўсимликларнинг турлари ҳам кўплаб учрайди ва уларнинг аксарияти ҳозирги вақтда муҳофаза талаб қилади. Ҳар йили республикада юзлаб тонна доривор ва озуқа ўсимликлари тайёрланади (8-жадвал).

8-жадвал

Ўсимлик хом ашёсини тайёрлаш хажмлари(тонна)			
Ўзбекистон бўйича жами:	2002 й.	2003 й.	2004 й.
Тайёрлаш нормаси(квота)	508,3	491,7	581,76
Амалда тайёрланган	490,3	250,6	301,3

Ўзбекистонда яйловлар 23 млн. гектарни, ёхуд мавжуд майдонларнинг ярмини ташкил этади. Чорва молларини ҳаддан ташқари боқилганлиги натижасида 70% яйлов яроқсиз аҳволга тушиб қолган. Тоғ яйловларидан меъёрдан ортиқ фойдаланиш ўсимликларнинг нобуд бўлиши, ерларнинг бузилиши, эрозия, сел тошқинларининг кўпайишига олиб келмоқда.

Республикада ўсимлик ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни таъминлаш мақсадада турли тадбирлар ўтказилмоқда.

Ўзбекистон фаунаси 677 тур умуртқали ҳайвонлар (сүтэмизувчилар-108, қушлар-432, судралиб юривчилар-58, амфибиялар-2 ва балиқлар-77) ва 32484 тур умуртқасиз ҳайвон турларидан иборат. Ўзбекистонда турон йўлбарси, қизил бўри, гепард, йўл-йўл гиена каби турлар қирилиб кетган. Устюрт қўйи, морхўр, илвирс (қор қоплони), бухоро бугуси, қоплон ва бошқа айрим турлар йўқолиш арафасидадир. Ўзбекистоннинг «Қизил китоби»га ҳайвонларнинг 184 тури киритилган.

31-расм. Тоғ ўрмони (45)

Орол денгизининг қуриши, дарёлар сувининг ифлосланиши ва сув омборларининг қурилиши кўплаб қимматли балиқ турларининг камайишига олиб келди.

Ўзбекистонда ҳар йили маҳсус руҳсатномалар асосида турли ҳайвонлар ов қилинади. Руҳсатсиз ов қилиш айрим ноёб ҳайвон турларининг йўқолишига олиб келмоқда. Ўзбекистонда ноёб ўсимлик ва ҳайвонлар қонун томонидан химоя қилинади ва улардан оқилона фойдаланиш, муҳофаза қилиш учун хилма-хил тадбирлар ўтказилмоқда.

Ўзбекистонда Биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича Миллий стратегия ва ҳаракат режаси қабул қилинган (апрел, 1998) ва зарур тадбирлар амалга оширилмоқда.

«Ўрмон тўғрисида» (1999 й.), «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997 й.), «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997 й.) қонунлари қабул қилинган. Ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш учун қўриқхоналар ва буюртмахона, парваришхоналар ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги кунда 9 қўриқхона (9-жадвал), 2 миллий боғ, 9 давлат буюртмаҳоналари, 1 экомарказ фаолият кўрсатаяпти.

Ажойиб табиат гушалари, тоғ, қайир ва тўқай ўрмонлари муҳофазага олинган. Алоҳида аҳамиятга эга бўлган шар-

32-расм. Илвирс

шаралар, қоя, кекса дарахтлар ва бошқлар табиат ёдгорликлари сифатида қўриқланади. Алоҳида қўриқланадиган ҳудудлар 2 млн. гектардан ортиқ майдонни эгаллаган бўлиб,

бу республика ҳудудининг 5% дан зиёдини ташкил қилади.

Мамлакатнинг бар-

қарор ривожланишини таъминлаш учун алоҳида қўриқланадиган ҳудудлар майдони 10% дан кам бўлмаслиги керак.

33-расм. Бухоро бугуси (32)

34-расм. Морхўр (16)

9-жадвал

Ўзбекистондаги алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар

№	Номи	Ташкил этилган йили	Майдони га	Ихтисослашуви	Вилоят
Қуриқхоналар					
1.	Зомин	1926	21 735	Тоғ-арча қуриқхонаси	Жиззах
2.	Чотқол биосфера қуриқхонаси	1947	35 724	Тоғ-арча қуриқхонаси	Тошкент вилояти
3.	Бадай-туқай	1971	6 462	Қайир-туқай қуриқхонаси	Қорақалпо- ғистон
4.	Қизилқум	1971	10 311	Қумли-туқай қуриқхонаси	Хоразм, Бухоро
5.	Зарафшон	1971	2 352	Қайир-туқай қуриқхонаси	Самарқанд
6.	Китоб	1979	3 938	Геологик қуриқхона	Қашқадарё
7.	Нурота	1975	21 137	Тоғ-ёнғоқ мевали	Жиззах
8.	Хисор	1983	80 986	Тоғ-урмон	Қашқадарё
9.	Сурхон	1987	28 895	Тоғ-урмон	Сурхондарё
Миллий боғлар					
1.	Зомин	1976	24 110	Тоғ-урмон, Рекреация	Жиззах
2.	Уғом-Чотқол	1990	574 590	Тоғ экосистема- лари билан сақлаш, Рекреация	Тошкент

Ўзбекистоннинг қуриқхоналарида 350 дан ортиқ ҳайвон турлари, 700 дан ортиқ ўсимлик турлари ҳимояга олинган. Улардан қоплон, бухоро буғуси, Мензбир суғури, ил-вирс халқаро (ТМХИ) «Қизил китобга» киритилган. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тартибини бузганлиги учун моддий ва жиноий жавобгарлик белгиланган. Мамлакатимиздаги мавжуд қуриқланадиган ҳудудлар тури биологик хилма-хилликни самарали муҳофаза қилиш имконини бермайди. Сақланиб қолган табиий ландшафтларда янги қуриқланадиган ҳудудларни ташкил қилиш лозимдир.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ўсимлик ва ҳайвонларнинг биосфера, ва инсон ҳаётидаги аҳамияти ҳақида нималарни биласиз?
2. Ер юзиди қанча ўсимлик ва ҳайвон турлари мавжуд? Ўсимлик ва ҳайвонларнинг биомассалари қандай тақсимланган?
3. Инсоннинг ўсимлик ва ҳайвонларга қандай таъсир шакллари мавжуд?

4. Усимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилишнинг қандай йўллари мавжуд?

5. Нима учун ўсимлик ва ҳайвонларни популяция даражасида муҳофаза қилиш керак

6. «Қизил китоб» ва унинг аҳамияти.

7. Ўзбекистоннинг ўсимлик ва ҳайвонлари ва улардан фойдаланишнинг экологик муаммолари.

8. Усимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилишда қуриқхоналарнинг аҳамияти. Ўзбекистон қуриқхоналари.

9. Ўз яшайдиган жойингиздаги ноёб ўсимлик ва ҳайвон турлари бўйича маълумотларни тўплаг ва уларни муҳофаза қилиш тадбирларини белгиланг.

III. ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ

11-Боб. ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИКНИНГ ХУҚУҚИЙ, ТАШКИЛИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ

11.1 Экологик хавфсизликни таъминлашнинг хуқуқий асослари

Экологик хавфсизлик деганда атроф табиий муҳит ҳолатини организмларнинг ҳаёти учун эҳтиёжларига жавоб бера олиши, ёки инсонлар учун соғлом, тоза ва қулай табиий шароитга эга атроф-муҳит тушунилади. Экологик хавфсизликни таъминлаш учун ҳар бир алоҳида давлат маълум экологик сиёсатни олиб боради.

Экологик таҳдидлар деганда атроф-муҳит ҳолати ва инсонларнинг ҳаёт фаолиятига бевосита ёки билвосита зарар етказадиган табиий ва техноген характердаги ҳодисалар тушунилади. Экологик таҳдидларнинг маҳаллий, миллий, регионал ва глобал даражалари ажратилади. Ўзбекистондаги экологик хавфсизликка таҳдидлар 35-расмда берилган. Экологик таҳдидлар даражалари шартли ажратилган. Аҳолининг ичимлик сув билан таъминланиши, ҳавонинг ифлосланиши, чиқиндилар муаммосини маҳаллий даражадаги экологик таҳдидлар қаторига ҳам киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасида экологик хавфсизликни таъминлаш стратегияси экология соҳасидаги шахс, жамият ва давлатнинг Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик Концепцияси ва Конституциясида белгиланган ҳаётий зарур манфаатларидан келиб чиқади (22).

Шахснинг ҳаётий зарур манфаатларига:

- инсоннинг ҳаёт фаолияти учун оптимал экологик шароитларни таъминлаш, аҳоли саломатлигини химоя қилиш киради;

Жамиятнинг ҳаётий зарур манфаатларига:

- барқарор экологик вазиятни қарор топтириш, аҳоли саломатлигини таъминлаш, соғлом авлодни шакллантириш киради;

Жамиятнинг ҳаётий зарур манфаатларига:

- барқарор ривожлантириш, регионда экологик вазиятнинг барқарорлиги, соғлом турмуш тарзини шакллантириш;

ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК ТАҲДИДЛАРИ

Глобал

* Иқлим ўзгариши

* Озон омили

* Орол денгизи муаммоси

Минтақавий

* Оролбўйи муаммолари

* Сув ресурсларидан фойдаланишнинг минтақавий муаммолари

* Атроф-муҳитнинг трансчегаравий ифлосланиши

* Чўллашиши

* Юқумли ва бошқа ўта хавфли касалликларнинг тарқалиши

* Табиий ва техноген тусдаги катаклизмлар

Миллий

* Сув ресурслари етишмаслиги ва буланганлиги

* Аҳолининг ичимлик суви билан таъминланиши

* Кучлилар ва сув тошқинлари

* Ҳавонинг ифлосланганлиги

* Биохилмаҳилликни сақлаб қолиш

* Аҳоли саломатлиги ҳолатининг ёмонлашиши

* Ҳалокатлар

* Табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик

* Саноат ва маиший чиқиндилар

Локал

* Муайян ҳудудларнинг радиацион ифлосланиши

* Ерости сувларининг ифлосланиши

35-расм. Экологик хавфсизликка таҳдидлар (22)

- иқтисодиётнинг устувор тармоқларида илмий-техник ривожлантиришнинг юқори даражасини таъминлаш;

- миллий хавфсизликнинг самарали тизимини яратиш, Ўзбекистоннинг коллектив хавфсизлик ва ҳамкорликнинг регионал ва глобал тизимлари таркибига табиий қўшилишини таъминлаш киради.

Ҳар бир алоҳида мамлакатда экологик хавфсизликни таъминлашнинг устувор йўналишлари мавжуддир. Ўзбекистонда, бозор иқтисодига ўтиш шароитида табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳитни ифлосланишдан сақлаш борасида ижобий ўзгаришлар амалга ошди.

Экологик хавфсизликни таъминлаш ва экологик таҳдидларнинг олдини олиш учун Ўзбекистонда биринчи навбатда қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

1. Табиий ресурслардан, шу жумладан, сув, ер, минерал хом-ашё ва биологик ресурслардан комплекс фойдаланиш;
 2. Республика ҳудудида атроф-муҳит ифлосланишини эколого-гигиеник ва санитар меъёрларгача камайтириш;
 3. Экологик фалокат зонаси-Оролбўйида, шунингдек мамлакатнинг бошқа экологик номақбул ҳудудларида экологик ҳолатни тиклаш ва соғломлаштириш бўйича комплекс тадбирларни амалга ошириш;
 4. Республика аҳолисини сифатли ичимлик суви, озиқ-маҳсулотлари, дори-дармонлар билан таъминлаш;
 5. Экологик тоза ва кам чиқитли технологияларни жорий қилиш;
 6. Экология соҳасида илмий-техник салоҳиятни ошириш, фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш;
 7. Аҳолининг экологик таълими, маданияти, тарбияси тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш;
 8. Экологик халокатлар, офатлар, фавқулодда вазиятлар, аварияларнинг олдини олиш ва оқибатларини тугатиш;
 9. Экологик муаммоларни ҳал қилишда жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорликни чуқурлатиш ва бошқалар.
- Мамлакатнинг ташқи ва ички экологик сиёсатини жаҳон талаблари доирасида олиб боришда қонуний ҳужжатлар ҳал қилуви рол ўйнайди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда 120 дан ортиқ қонун ва қонун ости ҳужжатлари қабул қилинган.

Экологик қонунчиликнинг мақсади инсонларнинг саоматлиги, меҳнат ва маиший шароитлари тўғрисида ғамхўрлик қилиш ҳисобланади.

Экологик қонунчилик бир неча даражаларни ўз ичига олади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг нормалари экологик қонунчиликнинг асосини ташкил қилади. 1992- йил 8- декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республика Конституцияси асосий қонун ҳисобланиб, ҳамма учун мажбурий ва олий юридик кучга эгадир.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш масалалари Конституциянинг 50, 54, 55 ва 100-моддаларида берилган. Конституциянинг 50-моддасида «Фуқаролар атроф-табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар» деб таъкидланади. Ушбу талабга кўра Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиши ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш талабларига тўла амал қилиши шартдир.

Асосий қонуннинг 54-моддасига кўра, жамиятнинг иқтисодий негизларидан бири бўлган мулк муносабатлар бозор иқтисодиёти қонуниятларига мос равишда эътироф этилади. Лекин мулкдор ўз хоҳишича эгаллик қилиши, фойдаланиши ва уни тасарруф этиши ҳеч қачон экологик муҳитга, яъни атроф-муҳит ҳолатига зарар етказмаслиги керак.

Конституциянинг 55-моддасига мувофиқ «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий заҳиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир».

Умуммиллий бойлик тушунчаси Ўзбекистон конституциялари тарихида биринчи бор қўлланилган бўлиб, у барча турдаги мулк шаклини инобатга олади. Лекин барча табиий объектлар ўзбек халқининг мулки бўлиб, уни Ўзбекистон Республикаси илк бор мустақил тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлди. Эндиликда миллий бойлик бўлган барча табиий заҳиралардан ўта самарадорлик билан фойдаланиш мамлакатимиз ривожининг заминидир. Шунинг учун ҳам давлат уларни ўз муҳофазасига олади (23).

Конституциянинг 100 моддасига биноан илк бор шаҳар, туман, вилоят маҳаллий ҳокимиятларига ўз маъмурий-ҳудудий бўлинмаларида атроф-муҳитни муҳофаза

қилиш ваколати топширилган. Уларда яшовчи аҳолини экологик жиҳатдан хавфсизлигини таъминлаш, иқтисодий-экологик тадбирларни уйғунлаштириш, ҳамда келажак истиқболларни белгилаш мақсадида табиий объектларни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини тегишли ҳудудлар бўйича ишлаб чиқиш, улардан фойдаланиш, эгаллаш, ижаралаш ва мулк сифатида бериш ҳуқуқини яратди, назорат-жавобгарлик механизмини такомиллаштиришга имкон берди.

1992-йил 9-декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонун экология соҳасидаги асосий қонун ҳисобланади. У қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади: «Умумий қоидалар; давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг табиатни муҳофаза этишга тааллуқли ҳуқуқий муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари; Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари; атроф табиий муҳит сифатини нормативлар билан тартибга солиш; табиий ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш; экология экспертизаси; экологик назорат; табиатни муҳофаза қилишни таъминлашнинг иқтисодий чора-тадбирлари; фавқуллодда экология вазиятлари; ҳўжалик фаолияти ва бошқа йўсиндаги фаолиятга доир экология талаблари; табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарлик, табиатни муҳофаза қилишга оид низоларни ҳал қилиш».

Илмий-техник тараққиёт ва унинг билан боғлиқ табиий муҳитнинг бузилиши муҳофазани кучайтириш, алоҳида ресурслардан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш учун «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» (1993); «Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тўғрисида» (1993); «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида» (1996); «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997) ва бошқа қонунлар қабул қилинган. Мавжуд қонунлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатларда фуқароларнинг экологик ҳуқуқларига катта ўрин берилган.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг муқаддимасида-«Қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини, экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан, фуқароларнинг

кулай атроф-муҳитга эга бўлиши ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир» деб таъкидланади. Қонуннинг 12-моддасига биноан «Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ўз саломатлиги ва келажак авлоднинг саломатлиги учун қулай табиий муҳитда яшаш, ўз саломатлигини атроф муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга».

Ана шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоат ташкилотларига бирлашиш, атроф табиий муҳитнинг аҳволи ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирларга доир ахборотларни талаб қилиш ва олиш ҳуқуқига эга».

Демак, ҳар бир фуқаро ўзи яшайдиган жойдаги экологик вазият ва унинг келгуси ўзгариши бўйича мутассадди ташкилотлардан мавжуд маълумотларни олиш, ўрганиш ва ундан фойдаланишга ҳақлидир. Ҳар бир киши ўз ҳоҳиши бўйича атроф-муҳитни муҳофаза қилишга ҳиссасини қўшиши учун барча имкониятлар мавжуд. Бирор корхона ёки бошқа объектлар фаолияти натижасида инсонлар саломатлигига зарарли таъсир кўрсатаётган бўлса шикоят орқали, ҳокимият, бошқарув ва табиатни муҳофаза қилиш идораларнинг қарори билан уларнинг фаолияти чекланиши, тўхтатиб қўйилиши, тугатилиши ёки ўзгартирилишига эришиш мумкин. Юридик ва жисмоний шахслар экологик зарарли корхона фаолиятини тўхтатиш тўғрисида судга даъво билан мурожат қилишга ҳақлидирлар.

Захарли чиқиндиларни ташлаш натижасида экинларни, балиқларни нобуд қилиш, табиий объектларни бузиш, етказилган зарар учун корхоналар, мансабдор шахслардан ва фуқаролардан белгиланган тартибда товон пулини ундириш мажбурийдир.

Мавжуд қонунчиликда табиатдан оқилона фойдаланиш, янги, кам чиқитли технологияларни жорий қилиш чора-тадбирларини амалга оширган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар учун рағбатлантириш кўзда тутилган.

Асосий қонунда табиатдан умумий ва махсус йўсинда фойдаланиш шартлари берилган. Табиатдан умумий тарзда фойдаланиш-табиат қўйнида дам олиш, балиқ овлаш, ўсимликлар териш ва бошқалар фуқаролар учун текинга, ҳеч қандай руҳсатномаларсиз амалга оширилади. Табиатдан махсус фойдаланиш корхоналар, ташкилотлар ва фуқароларга ишлаб чиқариш ва ўзига хос фаолиятни амалга оши-

риш учун табиий ресурслардан ҳақ олиб ва махсус руҳсатномалар асосида эгалик қилишга, фойдаланиш ёки ижарага берилади. Табиий ресурслардан фойдаланишда махсус меъёрлар (лимит) белгиланади. Табиатдан фойдаланишда ижарага олиш, лицензия, шартнома ва бошқа шакллари мавжуддир. Табиатдан фойдаланиш талаб ва меъёрлар даражасида бўлмаса руҳсатномалар ва ижара шартномалари бекор қилинади ва табиатдан фойдаланувчи келтирилган зарарни қоплаши мажбур бўлади.

Атроф-муҳит ва инсон саломатлигига зарар етказадиган фаолият, экологик қонунбузарликлар учун мансабдор шахслар ва фуқаролар Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ интизомий, фуқаровий, маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 47-моддасига кўра-

«Тубандаги ҳолларда:

-табиатни муҳофаза қилишнинг стандартлари, нормалари, қоидалари ва бошқа норматив-техник талабларни бузишда, шу жумладан корхоналар, иншоотлар, транспорт воситалари ва бошқа объектларни режалаштириш, қуриш, реконструкциялаш, улардан фойдаланиш ёки уларни тугатиш чоғида, экология нуқтаи назардан хавfli маҳсулотларни чет элларга чиқариш ва чет эллардан олиб келишда ҳудуднинг белгилаб қўйилган экология сифимини, экология нормалари, қоидаларини бузишда;

-табиий бойликлардан ўзбошимчалик билан фойдаланишда, давлат экология экспертизаси талабларини бажармаганликда;

-табиий ресурслардан фойдаланганлик учун, атроф табиий муҳитга зарарли моддалар чиқарганлик ва оқизганлик, қаттиқ чиқиндилар жойлаштирганлик, бу муҳитни ифлослантирганлик ва унга зарарли таъсир кўрсатишнинг бошқа турлари учун белгиланган ҳақни тўлашдан бош торганликда;

-табиатни муҳофаза қилиш объектларини қуриш режаларини, табиатни муҳофаза қилишга доир бошқа тадбирларни бажармасликда;

-атроф табиий муҳитни тиклаш, унга бўладиган зарарли таъсир оқибатларини бартараф этиш ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш чораларини кўрмаганликда;

-табиатни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошираётган идораларнинг кўрсатмаларини бажармаганликда;

-алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ва объектларнинг ҳуқуқий тартиботини бузганликда;

-ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини, кимёлаштириш воситаларини, шунингдек радиоактив ва зарарли кимёвий моддаларни сақлаш, ташиш, улардан фойдаланиш, уларни зарарсизлантириш ва кўмиб юбориш вақтида табиатни муҳофаза қилиш талабларини бузганликда;

-атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини амалга оширувчи мансабдор шахсларнинг объектларга боришига, айрим шахслар ва табиатни муҳофаза қилиш жамоат ташкилотларига эса ҳуқуқ ва вазифаларини рўйбга чиқаришларига тўсқинлик қилинганда;

-атроф табиий муҳитнинг ҳолати ва унинг ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида ўз вақтида ва тўғри ахборот беришдан бош тортганликда айбдор бўлган шахслар Ўзбекистон Республикасининг қонунларига биноан интизомий, маъмурий, жиноий ва бошқа йўсиндаги жавобгарликка тортиладилар».

Экология соҳасида ҳуқуқбузарлик содир этилганда қуйидаги маъмурий жазо чоралари қўлланилиши мумкин:

- 1) жарима;
- 2) маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевоста шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш;
- 3) муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (масалан, ов қилиш ҳуқуқидан) маҳрум этиш.

Экология соҳасидаги ижтимоий хавфли, оғир оқибатларга олиб келадиган қонунбузарликлар учун мансабдор шахслар ва фуқаролар жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Табиатдан фойдаланиш талабларини қўпол бузиш, атроф муҳитнинг ифлосланиши оқибатида аҳолининг оммавий касалланиши ёхуд nobуд бўлиши; ҳайвонлар, паррандалар, баллиқларнинг қирилиб кетиши; сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш тартибини бузиш; «Қизил китоб»га киритилган турларни nobуд қилиш ва бошқалар шундай жиноятларга кирди.

Экологик жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсларга нисбатан қуйидаги асосий жазолар қўлланилиши мумкин:

- 1) жарима;

- 2) муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- 3) ахлоқ тузатиш ишлари;
- 4) қамоқ;
- 5) озодликдан маҳрум қилиш.

Қўшимча тариқасида мол-мулкни мусодара қилиш ҳам қўлланилиши мумкин.

Экологик қонунбузарликларнинг олдини олиш катта аҳамиятга эгадир. Бунда аҳоли ўртасида зарур таълим-тарбия, тарғибот ишларини мунтазам олиб бориш, оммавий ахборот воситаларида бу масалаларни ёритиб бориш ижобий натижаларни беради.

Экологик қонунчиликни ривожлантириш, қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларга тегишли ўзгартиришлар киритиб бориш, шу соҳадаги янги қонунларни қабул қилиш катта аҳамиятга эгадир. Ҳар бир фуқаро ўзининг экологик ҳуқуқ ва мажбуриятларини билиши, қонунларга риоя қилиши лозимдир.

11.2 Экологик хавфсизликни таъминлашнинг ташкилий асослари

Экологик хавфсизликни таъминлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш атроф муҳитни муҳофаза қилишни бошқаришни такомиллаштириш билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси табиатни муҳофаза қилиш сиёсатининг асосий йўналишларини белгилайди, қонун ҳужжатларини қабул қилади ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолиятини мувофиқлаштириб туради. Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақ олишнинг энг кўп-кам ҳажмини, шунингдек, тўловларини ундириб олишдаги имтиёзларни белгилайди. Шунингдек, ҳудудларни фавқулодда экология ҳолати, экология офати ва экология фалокати минтақалари деб эълон қилади ва бундай минтақаларнинг ҳуқуқий режими ва жафо кўрганларнинг мақомини белгилайди.

Ўзбекистон Республикасининг Президентига давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи сифатида қуйидаги вазифалар берилган:

- экологик ҳавфсиз муҳитни таъминлаш учун зарурий чора-тадбирлар кўради;
- экология борасидаги қонунларни имзолайди ва уларга оид фармон, фармойиш ва қарорлар қабул қилади;

-экологик қонун меъёрларини бузувчи давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ноэкологик ҳужжатларини бекор қилади;

-Олий Мажлис сенати тасдиғига Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг раиси лавозимига номзод тақдим этилади;

-экологик инқироз ёки талофот курган ҳудудлар ёки бутун ҳудуд бўйича фавқулодда ҳолат жорий этади;

-республика ички ва халқаро экологик сиёсатига доир ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси **Вазирлар Маҳкамаси** давлатнинг табиатни муҳофаза қилиш сиёсатини амалга оширади, экология соҳасидаги давлат дастурларини қабул қилади, уларнинг бажарилишини назорат қилади, табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва баҳолашни ташкил этади, экология маорифи ва тарбияси тизимини яратади ҳамда унинг амал қилишини таъминлайди.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишдаги давлат бошқаруви **Вазирлар Маҳкамаси**, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан амалга оширилади.

Бир қатор вазирликлар ва муассасалар, корхоналарида табиатни муҳофаза қилишни бошқариш бўлимлари иш олиб боради.

Ўзбекистонда атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича бош ижро этувчи орган **Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси** бўлиб, у бевосита Олий Мажлис Сенатига бўйсунди. Қўмитанинг ваколатларига қуйидагилар киради:

-вазирликлар, идоралар, корхоналар ва фуқаролар, табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонун ҳужжатларига риоя этишлари устидан давлат назоратини амалга ошириш;

-табиатни муҳофаза қилиш дастурларини ишлаб чиқиш;

-давлат экология экспертизасини ўтказиш;

-атроф муҳит сифатининг меъёрларини тасдиқлаш;

-ифлослантирувчи моддаларни ҳавога чиқариб ташлаш ва сувга оқизиш, шунингдек, чиқиндиларни жойлаштиришга руҳсатномалар бериш ва уларни бекор қилиш;

-экология масалаларида халқаро ҳамкорликни ташкил этиш.

Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси Қорақалпоғистон Республикасида, Тошкент шаҳри ва вилоятларда, маъму-

рий туманлар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталаридан иборат тузилмага эга.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назорати-ни Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасидан ташқари Ички ишлар вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Геология ва минерал ресурслар қўмитаси амалга оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назорати амалга оширилади.

11.3 Табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий чора-тадбир-лари

Бизнинг мамлакатимизда узоқ вақт давомида табиатдан фойдаланиш бепул бўлган. Корхоналар ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланишган, атроф муҳитни иф-лослантирганлар ва бунинг учун ҳеч қандай тўлов тўлама-ганлар. Фақатгина атроф муҳитнинг жуда кучли ифлосла-ниши кузатилган айрим ҳолларда корхоналар жарима тўлаш билан чекланганлар. Табиатдан хўжасизларча фойдаланиш экологик инқироз вазиятлари вужудга келишининг асосий сабаби ҳисобланади. Табиий ресурсларни қидириш, қазиб олиш ва атроф- муҳитни муҳофаза қилиш харажатлари дав-латнинг зиммасида бўлган. Лекин ҳозиргача бу харажатлар табиий муҳитга етказилган зарардан анча кам ва фарқ чу-қурлашиб бормоқда.

Табиий ресурслардан фойдаланиш, атроф-муҳитни иф-лослаганлиги, чиқиндиларни жойлаштиргани ва бошқа таъсир турлари учун тўловларни жорий қилиш иқтисодий-экологик муаммоларни ҳал қилишнинг самарали йули ҳисобланади.

Иқтисодий услублардан фойдаланиб халқ хўжалигига етказилаётган экологик зиённи баҳолаш мумкин. Бу қуйи-даги формула орқали ифодаланади:

$$Z_{xx} + Z_a + Z_k + Z_k + Z_c$$

Бу ерда: Z_{xx} - халқ хўжалигига зиён;

Z_a - аҳоли саломатлигига зиён;

Z_k - қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалигига зиён;

Z_k - коммунал, турар жой, маиший хўжаликка зиён;

Z_c - саноат, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш объек-тларига зиён.

Табиатга фойда келтирадиган, унинг ҳолатини яхши-
лайдиган фаолияти учун корхоналар, муассасалар ташки-
лотлар ва алоҳида шахсларга турли имтиёзлар берилади.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга му-
вофиқ Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишни таъмин-
лашнинг иқтисодий тартиботи:

-табиий ресурслардан махсус фойдаланганлик учун, ат-
роф табиий муҳитни ифлослантирганлик (шу жумладан
чиқиндиларни жойлаштирганлик) ва атроф табиий муҳитга
бошқача тарзда зарарли таъсир кўрсатганлик учун тўлов
ундиришни;

-камчиқитли ва ресурсларни тежайдиган технологиялар-
ни жорий этилганида, табиатни муҳофаза қилиш ва таби-
ий ресурсларни қайта тиклашда самара берувчи фаолият
амалга оширилганида корхоналар, муассасалар ва ташки-
лотларга солиқ, кредит имтиёзлари ва ўзга имтиёзлар бе-
ришни;

-экология нуқтаи назаридан хавфли технологияларни
қўлаганлик ва ўзга фаолиятни амалга оширганлик учун
корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга нисбатан мах-
сус солиқлар жорий этишни;

-табиий муҳитнинг қулай ҳолатини бузган корхоналар,
муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар зиммасига уни
тиклаш вазифасини юклашни;

-табиат объектларини бузиш ёки йўқ қилиб юбориш
оқибатида етказилган зарар учун белгиланган тартибда то-
вон пули ундиришни ва бошқаларни кўзда тутати».

Ушбу қонунга мувофиқ табиатдан махсус фойдаланган-
лик учун тўловлар атроф табиий муҳитни ифлослантирган-
лик (ифлослантирувчи моддаларни чиқарганлик, оқизган-
лик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик) учун тўланадиган
тўловлардан, табиий ресурсларни муҳофаза қилганлик ва
қайта тиклаганлик учун тўланадиган тўловлардан иборат
булади. Атроф табиий муҳитга ифлослантирувчи моддалар
чиқарганлик ва оқизганлик ҳамда ишлаб чиқариш ва истеъ-
мол чиқиндиларини жойлаштирганлик учун тўлов табиат-
ни муҳофаза қилиш жамғармасига келиб тушади ва унинг
бир қисми экологик мақсадларга сарфланади.

Ўзбекистонда атроф табиий муҳитни белгиланган нор-
матив (лимит)дан ортиқча ифлослантирганлик (ифлослан-
тирувчи моддаларни чиқарганлик, оқизганлик ва чиқин-

диларни жойлаштирганлик) учун, норматив ифлослантирганлик ва табиий ресурслардан нооқилона, комплекс бўлмаган фойдаланиш учун тўловлар мавжуддир.

Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши ва табиий ресурслар сифатининг ёмонлашуви оқибатида зарар етиши ҳолларини назарда тутиб корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг мол-мулки ҳамда даромадлари, фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги ва мол-мулки ихтиёрий ҳамда мажбурий суғурта қилинади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Экологик ҳавфсизлик деганда нима тушунилади?
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида табиатдан фойдаланиш масалалари қандай акс эттирилган?
3. Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишнинг давлат бошқаруви тизимини таҳлил қилинг?
4. Ўзбекистонда табиат муҳофазаси соҳасида қабул қилинган қандай қонунларни биласиз?
5. Ўзбекистонда экологик ҳуқуқбузарликлар учун қандай жазо чоралари белгиланган?
6. Табиатни муҳофаза қилишнинг қандай чора-тадбирлари мавжуд?
7. Табиатдан махсус фойдаланганлик учун қандай тўловлар жорий қилинган?
8. Ўзбекистонда табиатдан фойдаланиш соҳасида қандай тўлов турлари мавжуд?

12-Боб. ЭКОЛОГИЯ ВА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК

12.1 Экологик ҳамкорликнинг зарурияти

Ер сайёраси инсониятнинг умумий яшаш жойи, ягона уйи ҳисобланади ва ер юзида экологик халокатни барта- раф қилиш мавжуд 200 дан ортиқ давлатларнинг, 6,5 млрд. дан ортиқ инсонларнинг умумий вазифасидир. Мавжуд эко- логик муаммоларни ҳал қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш халқаро келишув асосида, умумжа- ҳон миқёсида амалга оширилгандагина ўз самарасини бе- риши мумкин. Давлатлараро ҳамкорликнинг зарурлиги сай- ёраимизда биосферанинг ягоналигидан ва инсонларнинг таъсири ҳеч қандай давлат чегаралари билан чекланмасли- гидан келиб келиб чиқади. Охириги йилларда инсониятни ташвишга солаётган кўплаб регионал ва умумсайёравий эко- логик муаммолар фақатгина давлатлараро ҳамкорлик йўли билан ҳал қилиниши мумкинлиги маълум бўлиб қолди.

Ҳозирги вақтда табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳамкорликнинг икки асосий шакли ажратилади: 1. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва ресурслардан оқилона фойда- ланишга қаратилган икки томонлама ва кўп томонлама шартнома ва конвенциялар; 2. Халқаро экологик ташки- лотлар фаолияти.

Турли давлатларнинг атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш учун давлатла- раро шартномалар ва конвенциялар кенг қўлланилади. Бун- дай ҳамкорлик дастлаб XIX асрнинг биринчи ярмида ҳай- вонот дунёсидан фойдаланишни тартибга солиш йўнали- шида вужудга келган. Айниқса кўчиб юрувчи ҳайвонларни муҳофаза қилишга катта эътибор берилган. Фақатгина ба- лиқ, кит ва бошқа океан ҳайвонларини овлашни тартибга солиш ҳақида 70дан ортиқ шартномалар, конвенциялар мавжуд. Китларни овлашни чеклашга оид биринчи халқаро конвенция 1931-йилда тузилиб, унда Анктарктида атрофи- даги сувлардан ҳар йили 15 мингдан ортиқ кит овланмас- лик кўрсатилган эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги вақтда табиатни му- ҳофаза қилишга оид 300 га яқин турли шартнома ва кон- венциялар тузилган. Уларнинг орасида 1963- йили Москва- да тузилган атмосфера, сув ости, космик фазодаги ядро

синовларини таъқиқлаш ҳақидаги шартнома алоҳида аҳамиятга эга.

1973 йилда нодир ҳайвон ва ўсимлик турлари билан савдо қилишни чегаралаш тўғрисидаги (СИТЕС) халқаро конвенция тузилди.

1972 йили Стокгольмда атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ўтказилган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг I-Умумжаҳон конференциясида 5-июн Халқаро табиатни муҳофаза қилиш куни деб эълон қилинган. 1973-йили Лондонда денгизларни нефть ва бошқа захарли химикатлар билан ифлосланишининг олдини олиш юзасидан янги халқаро конвенция қабул қилинди. 1978-йили Ашхободда ўтган Халқаро Табиатни Муҳофаза қилиш Иттифоқи (ХТМИ) бош ассамблеясида Жаҳон табиатни муҳофаза қилиш стратегияси қабул қилинди.

1982 йил БМТда Табиатни муҳофаза қилишнинг умумжаҳон Хартияси қабул қилинди. Бу муҳим ҳужжатларда табиатни муҳофаза қилишнинг принциплари ва кўп йилга мўлжалланган асосий йўналишлари белгилаб берилган.

Атроф муҳитга инсон таъсирининг кучайиши 1985-йили Венада озон қатламини муҳофаза қилиш конвенцияси, 1992 йили Рио-Де-Жанейрода Биологик хилма-хилликни сақлаш, иқлимнинг ўзгариши, чўллашиш бўйича ва бошқа конвенцияларнинг тузилишига сабаб бўлди.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик турли давлат ва нодавлат ташкилотлари фаолиятида ҳам амалга оширилади. Бундай ҳамкорлик мақсадлари, тузилиши ва фаолияти билан фарқланади, ҳамкорлик характери га кўра икки томонлама ёки кўп томонлама, регионал ва субрегионал бўлиши мумкин.

БМТ атроф муҳит муҳофазаси масалаларига катта аҳамият беради. БМТнинг 1972 йилда ташкил қилинган атроф муҳит бўйича махсус дастури- ЮНЕП халқаро ҳамкорликни амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. 1948 йили тузилган нодавлат ташкилот-Табиатни Муҳофаза қилиш Халқаро Иттифоқи (ТМХИ) юздан ортиқ давлатлар, 300 га яқин миллий, давлат ва жамоат ташкилотларини бирлаштиради. Ҳозирги вақтда табиат муҳофазаси соҳасида 250 дан ортиқ йирик халқаро нодавлат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. БМТ нинг фан, маориф, таълим ва санъат масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти-ЮНЕСКОнинг

14 лойиҳадан иборат «Инсон ва биосфера» дастури кўп йиллардан бери халқаро ҳамкорликда амалга оширилаётган энг йирик дастурлардан биридир.

ТМХИ 1966 йилдан халқаро «Қизил китоб»ни эълон қилиб келади. Биологик ресурсларни химоя қилишда унинг аҳамияти каттадир.

Табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар энг зиддиятли босқичига етган ҳозирги даврда атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида барқарор халқаро ҳамкорликни янада ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Марказий Осиёда «Оролни қутқариш халқаро фонди», Марказий Осиё Минтақавий Экологик Маркази ва бошқа ташкилотлар фаолият олиб бормоқда.

12.2 Ўзбекистоннинг экология соҳасидаги халқаро ҳамкорлиги

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йили 2 мартда БМТга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиши экология соҳасидаги халқаро ҳамкорлик учун ҳам кенг йўл очиб берди. Биринчи навбатда Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш катта аҳамияга эгадир. Айниқса, Орол ва Оролбўйидаги экологик муаммолар Марказий Осиё давлатлари, халқаро ташкилотларнинг диққат марказида бўлиб, ушбу йўналишда турли тадбирлар ўтказилди ва амалга оширилмоқда. Оролбўйи аҳолисини сифатли ичимлик суви билан таъминлаш, уларга тиббий ёрдам кўрсатиш ҳамкорлигининг асосий масалаларидан ҳисобланади.

Жаҳон Банки, Европада ҳавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ) ва бошқалар Ўзбекистондаги экологик муаммоларни ҳал қилиш ишига катта ҳисса қўшмоқдалар. Ўзбекистондаги Экология ва саломатлик фонди- «Экосан», нодавлат ташкилотлари экологик муаммоларни ҳал қилишда, халқаро ҳамкорликни мувофиқлаштириш ишига ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатлари қелишувига биноан экология соҳасидаги ҳамкорлик 1992-йил тузилган Давлатлараро Экологик Иттифоқ (ДЭИ) орқали амалга оширилади. Экология ва табиатни муҳофоза қилиш муаммоларини ҳал қилишда Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё давлатлари, Осиё, Европа, Америка

ва Тинч океани минтақаси мамлакатлари билан икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантирмоқда. Халқаро ҳамкорликни амалга оширишда экологик таълим ва тарбияни ривожлантириш масалаларига ҳам алоҳида эътибор берилади.

Ўзбекистон Республикаси 1985-йилги озон қатламини химоя қилиш бўйича Вена конвенцияси, 1987-йилги озон қатламини емирувчи бирикмалар бўйича Баённома (Монреаль), 1989-йилги (Базель) хавфли чиқиндиларни чегаралараро ташишни назорат қилиш конвенцияси, 1992-йилги Иқлим ўзгариши тўғрисидаги конвенция, Киото Баённомаси (1998), Чўллашишга қарши кураш (1992), Биологик хилма-хилликни сақлаш (1993) каби ўнга яқин конвенцияларга қўшилган. Ушбу йўналишда фаол ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Экология ва табиатни муҳофазаси соҳасидаги ҳар қандай давлатлараро ҳамкорлик экологик вазиятни маҳаллий, миллий, регионал ва глобал даражада яхшилашнинг асосидир.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Давлатлараро экологик ҳамкорликнинг зарурлигини асослаб беринг.
2. Табиатни муҳофаза қилиш масалаларини ҳал қилишда халқаро ҳамкорликнинг қандай шакллари мавжуд?
3. Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг тарихи.
4. Экология ва табиат муҳофазаси фаолияти билан шуғулланувчи қандай халқаро ташкилотларни биласиз?
5. Табиат муҳофазаси соҳасидаги асосий конвенция ва шартномалар.
6. ЮНЕСКОнинг «Инсон ва биосфера» дастури тўғрисида нималарни биласиз?
7. Фақатгина халқаро келишув, ҳамкорлик йўли билан ҳал қилса бўладиган қандай минтақавий ва глобал муаммоларни биласиз? Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган, экология масалалари билан шуғулланувчи қандай давлат ва нодавлат ташкилотларини биласиз?
8. Ўзбекистон қайси халқаро конвенцияларга қўшилган?

13-Боб. БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ: МУАММОЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР

Ҳозирги авлод кўз ўнгида маҳаллий ва регионал экологик инқироз вазиятлари кузатилмоқда. Бунда инсон томонидан ўзгартирилган табиатнинг ижтимоий тараққиётга таъсирининг кескин ортиши кузатилади.

Инсоният тарихида экологик инқирозлар кўплаб кузатилган. Уларнинг натижасида миллионлаб гектар ерлар чўлга айланган, минглаб ўсимлик ва ҳайвон турлари қирилиб кетган, ўрмонларнинг майдони қисқарган, гуллаб яшнаган цивилизациялар инқирозга юз тутган.

Атроф муҳитдаги катта қўламидаги салбий экологик ўзгаришлар XVII асрдан бошланган ва XX асрнинг бошларига келиб ер юзидаги экологик системаларнинг 20% бузилган. XX асрнинг иккинчи ярмига келиб қисман ва тўла бузилган экосистемалар ҳиссаси 63% дан ошди.

1960-йиллар охирида ривожланган ғарб мамлакатларида атроф муҳитнинг ифлосланишига қарши кучли жамоатчилик ҳаракати вужудга келган, дастлабки экологик қонунлар қабул қилинган, мингга яқин экология ва ривожланиш масалалари билан шуғулланадиган ташкилотлар тузилди.

1968- йили 10 та давлатдан 30 кишидан иборат фан, маданият, маориф, бизнес вакиллари «Рим клуби» деб номланган нодавлат ташкилотини тузишди. Клуб аъзолари инсониятнинг ҳозирги ва келажакдаги мураккаб аҳволини муҳокама қилиш ва инқироздан чиқиш йўлларини ўрганишни асосий мақсад деб белгиладилар. 1972 -йил 13 -мартда «Рим клуби» учун тайёрланган «Ўсиш чегаралари» маърузаси эълон қилинди. Маърузада сайёрамиз келгуси экологик ҳолатини башорат қилиш бўйича глобал модел таҳлил қилинган. Моделда сайёрада ўсишни ва унинг чегарасини белгилайдиган беш асосий омил: аҳоли сони, қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариши, табиий ресурслар, саноат ишлаб чиқариши ва атроф муҳитнинг ифлосланиши асос қилиб олинган. Маърузада аҳоли сонининг ортиши суръатлари ва истеъмол модели ўзгармаса XXI асрнинг 30-йилларига келиб чуқур экологик инқирозлар башорат қилинган.

«Рим клуби»нинг эълон қилинган кейинги глобал моделларида (1974; 1990; 1992) янги шароитлар ҳисобга олин-

◆ Барча турдаги ўрмонлардан унумли фойдаланиш, уларни сақлаш ва ўзлаштириш принципиари тўғрисидаги Баённома;

◆ “XXI асрга Кун тартиби” - жаҳон ҳамжамиятининг яқин келажакнинг экологик-иқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилишга тайёргарлигига йўналтирилган ҳужжат.

Бундан ташқари Конференция доирасида Иқлим ўзгариши бўйича чегаравий Конвенция ва Биологик хилма-хилликни сақлаш Конвенциялари тайёрланди.

27 принципдан иборат «Рио декларацияси» халқаро ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, унга кўра давлатлар бошқа мамлакатларнинг муҳитига зарар етказадиган ҳар қандай фаолият учун жавобгарликни тан олиши, экологик қонунчиликнинг самарадорлигини ошириш, фалокатлардан огоҳлантириш, экологик ҳавф манбаларини бошқа давлатлар ҳудудига ўтказмасликка чақиради.

«XXI асрга Кун тартиби» инсониятнинг янги асрда барқарор тараққиётини таъминлашга қаратилган муҳим ҳужжат бўлиб, унда атроф муҳит муҳофазаси ва ривожланишга доир муаммоларни ҳал қилиш йўллари ва воситалари кўрсатилган. Конференция қарорларида ҳар бир алоҳида мамлакатда барқарор ривожланиш концепцияси ва миллий даражада «XXI асрга Кун тартиби» ни ишлаб чиқиши ва амалга ошириш мажбурияти юкланган.

«Рио-92» Конференциясида ўрмонларнинг тартибсиз кесилишининг олдини олиш ва уларни муҳофаза қилишга қаратилган муҳим Баённома қабул қилинди. Конференцияда энг долзарб глобал муаммолар- иқлимнинг ўзгариши ва биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича Конвенцияларнинг имзоланиши бошланди.

«Рио-92» Конференцияси алоҳида давлатлар ва жаҳон ҳамжамияти барқарор ривожланишининг стратегик вазифаларини белгилаб берди ва уни амалга оширишнинг ташкилий, ҳуқуқий ва молиявий асосларини ишлаб чиқди.

Ўзбекистон Республикаси Рио декларациясини ратификация қилди. Ўзбекистон Иқлимнинг ўзгариши тўғрисидаги Конвенция ва Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенцияларга қўшилди. 1998-йили Барқарор ривожланиш Концепцияси тайёрланди. 1999-йили Барқарор ривожланишнинг Миллий стратегиясини ишлаб чиқилди. 2002-йили

Ўзбекистонда «XXI асрга Кун тартиби» қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасида барқарор ривожланишни таъминлаш устувор масалага айланди.

90-йилларда алоҳида давлатлар, жаҳон ҳамжамияти, ҳалқаро ташкилотлар «XXI асрга Кун тартиби»ни амалга ошириш бўйича ҳаракатларни амалга оширдилар.

2000-йили Нью-Йоркда Минг йилик Саммити бўлиб ўтди ва унда «Минг йиллик Декларацияси» қабул қилинди. Минг йиллик ривожланиш мақсадларига эришиш бўйича жаҳоннинг барча мамлакатларида саъйи-ҳаракатлар бошланди.

Қилинган ишларни сарҳисоб қилиш мақсадида 2002-йил Йоханнесбургда БМТнинг Барқарор ривожланиш бўйича Бутунжаҳон Саммити бўлиб ўтди. Унда «Барқарор ривожланиш Бутунжаҳон Саммити қарорларини бажариш режаси» ва «Йоханнесбург декларацияси» қабул қилинди. Саммит режасида сайёрамизнинг турли минтақаларида барқарор ривожланишни таъминлашга асосий эътибор берилди ва унинг принциплари барқарор ривожланишнинг уч таркибий қисми: иқтисодий ўсиш, ижтимоий ривожланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси талабларига жавоб беради. Бутунжаҳон Саммитида қашшоқликни йўқотиш ва атроф муҳит муаммоси бош масалалар сифатида таҳлил қилинди. Дунёдаги ривожланаётган камбағал мамлакатларда 1 млрд. дан ортиқ аҳоли доимий овқат етшмаслиги шароитларида яшайди. Бу давлатларга молиявий ёрдам бериш масалалари кўрилди. Йоханнесбург Саммити барқарор ижтимоий-иқтисодий-экологик ривожланиш йўлидаги муҳим қадам бўлди.

Ривожланган давлатлардаги юқори ҳаёт даражасини таъминлаш табиий ресурслардан катта миқдорда фойдаланиш ва ўз навбатида атроф муҳитни кучли ифлослаш ҳисобига амалга ошади. 36-расмда ривожланган мамлакат- Германия Федератив Республикаси (ГФР) ва ривожланаётган мамлакат фуқаросининг атроф-муҳитга таъсири солиштирилган.

Ҳозирги вақтда ривожланаётган мамлакатлар аҳолиси ГФР ёки АҚШ аҳолиси ҳаёт даражасига етишиши учун яна бир Ер сайёраси ресурсларини ўзлаштириш лозим бўлади. Ер эса Коинотда ягонадир. Табиат ва жамиятнинг мутаносиб, бир-бирига мос ривожланиши - **коэволюция** деб юритилади. Жамиятнинг ривожланиши суръатлари жуда юқори,

табиат эволюцияси тезлиги ўзгармайди. Коэволюцияга эришиш учун жамият ўзининг айрим эҳтиёжларидан воз кеча олиши лозимдир.

36-расм. ГФР ва ривожланган мамлакат фуқаросининг атроф-муҳитга таъсирини солиштириш (Гладкий, 2002).

XXI асрга келиб, атроф муҳитга таъсир суръати юқори-лигича қолмоқда. Дунё океанининг ифлосланиши, чўлла-шиш, биологик хилма-хилликнинг камайиши, чучук сув етишмаслиги ва бошқа муаммолар тезкор чоралар кўриш-ни талаб этади. Аҳоли сонининг ўсиш суратлари юқорили-гича қолмоқда. Экологик ҳавфсиз, барқарор ривожланиш йўлидаги сазйи-ҳаракатлар ўзининг ижобий натижалари-ни ҳам бермоқда. Ривожланган мамлакатларда атроф-му-ҳит муҳофазасига сарфланадиган маблағлар ошмоқда ва ижобий ўзгаришларни кўриш мумкин (37-расм).

37-расм. Ривожланган мамлакатларда атроф-муҳитни муҳофаза қилишга сарфланган (1994) маблағлар (Ички Ялпи Маҳсулот (ИЯМ)га % ҳисобида, млрд.доллар). (9)

XXI аср бошларига келиб ривожланган давлатларда экологик инқирознинг олдини олиш тадбирларига Ички Ялпи Маҳсулот (ИЯМ)нинг 1,5-2,5% улуши сарфланиши лозим. Атроф-муҳит анча аянчли аҳволга тушиб қолган мамлакатларда эса бу кўрсаткич 4-5%дан кам бўлмаслиги кераклиги таъкидланади.

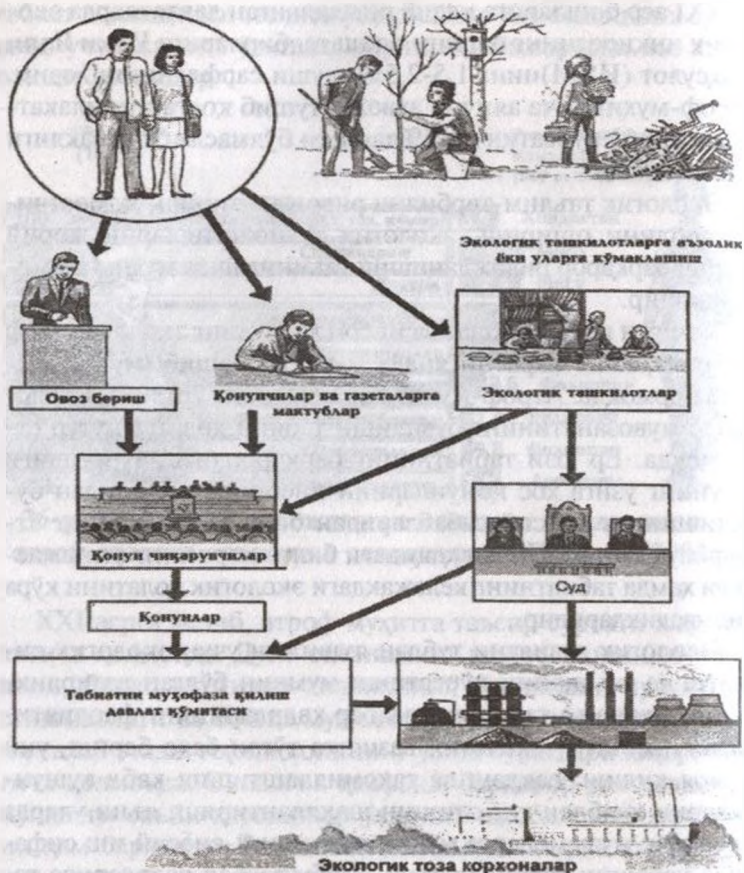
Экологик таълим-тарбияни ривожлантириш, жамоатчилик ролини ошириш, экологик технологияларни жорий қилиш барқарор ривожланишни таъминлашда муҳим аҳамияга эгадир.

Ҳозирги вақтда табиат ва инсон ҳаётининг экологик хавф остида қолиш жараёни янада мураккаблашиб, мушкуллашиб бормоқда. Атроф-муҳит билан жамият ўртасидаги алоқалар мувозанатининг бузилиши табиий ҳолатга путур етказмоқда. Ер юзи табиатининг барқарорлиги, турғунлиги ва унинг ўзига хос қонунларини инсоният томонидан бузилишининг асосий сабабларидан бири кишиларнинг атроф-муҳит муҳофазаси ҳақидаги билимларининг етишмаслиги ҳамда табиатнинг келажакдаги экологик ҳолатини кўра билмасликларидир.

Экологик вазиятни тубдан яхшилаш учун экологик сиёсатга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин бўлган вазирликлар, корхона ва ташкилот раҳбар кадрларининг фаолиятида ижтимоий — экологик вазиятга тўғри баҳо бериш, уни химоя қилиш, сақлаш ва такомиллаштириш каби тушунчаларни қалбдан ҳис этишни шакллантириш, яъни уларда экологик муаммоларга муҳим ижтимоий-сиёсий иш сифатида қарашни тарбиялашдир. Ушбу раҳбар кадрларида табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини тўғри ечиш ва башорат қилишни уддалаш, юзага чиқиши мумкин бўлган ижтимоий-иқтисодий зиддиятларни олдини олиш шароитларини яратиш каби ҳислатларни барпо этиш ҳисобланади.

Экологик тарбия оиладан бошланиши лозим. Ота-оналар экологик саводхон бўлишлари лозимдир. «Боғча-мактаб-олий мактаб-малака ошириш» тизимида узлуксиз экологик таълимни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Узлуксиз экологик таълим қуйидагича бўлмоғи зарур: 1- босқич — оилада ва мактабгача таълим муассасаларида; 2-босқич мактаб-академик лицей ва касб-хунар коллежларидаги экологик таълим; 3-босқич — олий ўқув юртларида-

38-расм. Экологик фаолият имкониятлари (18)

ги таълим; олий таълимдан кейинги босқич — кадрларни қайта тайёрлаш ва мунтазам равишда малакасини ошириб бориш; олий босқич - аспирантура, докторантура.

Ўзбекистонда «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда «...барча таълим муассасаларида экологик таълим мажбурий» деб белгиланган. Ўрта мактаб, лицей ва коллежларда экология бўйича алоҳида фан ўқитилиши зарурдир. Бу барқарор ривожланиш учун таълимнинг асосини ташкил қилиши лозимдир. БМТ барқарор ривожланиш учун таълимни 2005-2014 йиллар давомида ҳар бир мамлакатда амалга оширишни режалаштирган.

XXI аср-экология асри бўлиши шубҳасиздир. Ҳар бир инсон она сайёрамиз табиатига зиён етказмасдан ўзгартириши, табиий бойликлардан оқилона фойдаланиши ва яшаш муҳитини сақлашдек муқаддас ишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиши лозимдир.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Инсоннинг табиатга таъсирининг ҳозирги замон босқичи хусусиятларини тушунтиринг.

2. Экологик билимларни ривожлантириш зарурияти сабабларини очиб беринг.

3. Барқарор ривожланиш тушунчасининг вужудга келиш шарт-шароитларини тушунтиринг.

4. Биосфера барқарорлигини нима таъминлайди?

5. Барқарор ривожланиш бўйича қандай конференциялар ўтказилган ва уларда қандай ҳужжатлар қабул қилинган?

6. Ўзбекистонда барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича қандай ҳужжатлар, қарорлар мавжуд?

7. 49-расми таҳлил қилинг. Яшайдиган жойингиздаги экологик муаммолар ва уларни ҳал қилишда, атроф-муҳит масалалари бўйича қарорлар қабул қилишда иштирокингиз ҳақида маъруза тайёрланг.

8. Яшайдиган жойингиз (шаҳар, қишлоқ, туман)ни экологик барқарор ривожлантириш масалаларини ўрганиб чиқинг ва реферат ёзинг.

«Экология» курси бўйича тест саволлари

1. Тартибга солинган Коинот нима деб аталади?
А. Галактика В. Сомон йўли
С. Космос D. Метагалактика
2. Инсон қандай моҳиятга эга?
А. Биосоциал В. Биоэкологик
С. Биологик D. Ижтимоий
3. Экология алоҳида фан сифатида қачон вужудга келди?
А. Эрампиздан аввалги II-III асрларда. В. XVIII асрда
С. XIX асрда D. XX аср бошида
4. Экология фанининг асосчиси ким?
А. Ч.Дарвин В. В.Вернадский
С. Э.Геккель D. Ж.Ламарк
5. Экологик омиллар таъсирига чидамли организмлар гуруҳини ажратинг.
А. продуцентлар В. эврибионтлар
С. стенобионтлар D. автотрофлар
6. Абиотик омиллар гуруҳини ажратинг.
А. рельеф, ўсимлик таъсири В. ҳайвон, тупроқ таъсири
С. инсон таъсири D. ёруғлик, намлик, ҳарорат
7. «Экосистема» термини ва тушунчасини фанга ким киритган?
А. К.Мебиус В. А.Тенсли
С. Э.Геккель D. Ж.Ламарк
8. Популяциялар экологиясининг асосчиси ким?
А. К.Рулъ В. К.Мебиус
С. Ч.Элтон D. А.Тенсли
9. Биоценоздаги иккала организм учун ҳам фойдали бўлган муносабат
А. Мутуализм В. Нейтрализм
С. Рақобат D. Паразитизм

10. Экосистемада моддаларнинг айланма ҳаракатида организмларнинг нечта гуруҳи иштирок этади?

- A. 2 B. 3
C. 4 D. 5

11. Ернинг «ҳаёт қобиғи»ни ажратинг

- A. Гидросфера B. Литосфера
C. Атмосфера D. Биосфера

12. Биосфера ҳақидаги таълимотнинг асосчиси

- A. В. Докучаев B. В. Вернадский
C. А. Гумбольдт D. Э. Зюсс

13. Ер юзидаги барча тирик организмлар йиғиндиси

- A. биотоп B. биогеоценоз
C. биота D. экотоп

14. Тугайдиган, тикланмайдиган ресурсларни ажратинг

- A. сув, ҳаво, тупроқ B. ўсимлик ва ҳайвонлар
C. ер ости қазилмалари D. тупроқ, сув, ўсимликлар

15. Биосферанинг янги сифат ҳолати

- A. тропосфера B. литосфера
C. ноосфера D. ионосфера

16. Асосий иссиқхона газларини ажратинг

- A. CO_2 , N_2O , CH_4 B. SO , CO , CO_2
C. SO_2 , O_2 , NO_2 D. CO_2 , SO , NO_2

17. Ер юзида сўнгги 100 йил ичида ҳаво ҳарорати неча градусга ошган?

- A. 0,8- 1°C B. 2-3°C
C. 3-4°C D. 4-5°C

18. Ўзбекистонда атмосферани ифлословчи асосий тармоқ

- A. қишлоқ хўжалиги B. саноат
C. транспорт D. коммунал-маиший

19. Ўзбекистонда атмосферани ифлословчи асосий газ
А. углерод оксиди В. азот оксиди
С. олтингугурт қушуксиди Д. метан

20. Иқлим ўзгариши бўйича Халқаро Конвенциянинг имзоланиши қачондан бошланган?
А. 1985 –йилдан В. 1990-йилдан
С. 1992- йилдан Д. 1993- йилдан.

21. Океан ва денгизлар суви гидросферанинг неча фоизини ташкил қилади?
А. 65,5% В. 80,7%
С. 93.8% Д. 97,2%

22. Ўрта Осиёдаги энг серсув дарё
А. Сирдарё В. Зарафшон
С. Амударё Д. Чирчиқ

23. Орол денгизини тиклаш мумкинми?
А. Сибир дарёлари суви билан тўлдирса бўлади
В. Каспий денгизидан сув келтириб, тиклаш мумкин
С. Ер ости сувларини чиқариб, тикласа бўлади
Д. Мавжуд сув ресурслари билан тиклаб бўлмайди.

24. Ўзбекистонда сувларни ифлословчи асосий тармоқ
А. Саноат В. Энергетика
С. Коммунал-маиший Д. Қишлоқ хўжалиги

25. Ернинг қаттиқ қобигни ажратинг
А. гидросфера В. литосфера
С. атмосфера Д. биосфера

26. Ўзбекистонда суғориладиган ерлар неча фоизни ташкил қилади?
А. 8,5% В. 9,7%
С. 35,3% Д. 50%

27. Тоғ-кон саноатида асосан неча турдаги минерал-хом ашёлардан фойдаланилади?
А. 150 В. 200
С. 250 Д. 300

28. Ўзбекистоннинг минерал хом-ашё салоҳиятини баҳоланг
А. 2,3 трил. АҚШ доллари В. 2,8 трил. АҚШ доллари
С. 3,3 трил. АҚШ доллари D. 4 трил. АҚШ доллари
29. Ўзбекистонда ҳар йили қанча чиқиндилар вужудга келади?
А. 65 млн. т В. 75 млн.т
С. 86 млн.т D. 100 млн.т
30. Дунё ўсимлик ва ҳайвон турлари хилма хиллиги
А. ўсимликлар 250 минг, ҳайвонлар 600 минг
В. ўсимликлар 350 минг, ҳайвонлар 800 минг
С. ўсимликлар 400 минг, ҳайвонлар 1 млн
D. ўсимликлар 500 минг, ҳайвонлар 1,5 млн
31. Қўриқхоналарда:
А. Ўсимлик ва ҳайвонлар муҳофаза қилинади ва дам олиш мумкин
В. Ноёб турлар муҳофаза қилинади ва иқлимлаштирилади
С. Ноёб турлар муҳофаз қилинади ва чекланган фойдаланилади
D. Ҳар қандай хўжалик фаолияти таъқиқланади
32. Ўзбекистондаги алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларни ажратинг
А. 8 қўриқхона, 10 буюртмахона, 1 миллий боғ
С. 9 қўриқхона, 9 буюртмахона, 2 миллий боғ
D. 9 қўриқхона, 10 буюртмахона, 3 миллий боғ
E. 10 қўриқхона, 12 буюртмахона, 4 миллий боғ
33. Ўзбекистон Конституциясининг қайси моддаларида атроф-муҳит масалалари кўрилган?
А. 50,54,55,100 В. 50, 53, 58, 102
С. 49, 51, 53, 100 D. 50, 53, 55, 105
34. Ўзбекистонда «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун қачон қабул қилинган?
А. 1990 йил, 2 август В. 1991 йил, 12 ноябр
С. 1992 йил, 9 декабр D. 1993 йил, 12 декабр
35. БМТнинг барқарор ривожланиш бўйича Конференцияси қачон ва қаерда бўлиб ўтган?
А. Берн, 1990 йил В. Рио-де-Жанейро, 1992 йил
С. Лондон, 1995 йил D. Нью-Йорк, 2001 йил

**«Экология» курсидан реферат ва маърузаларнинг
мавзулари**

1. Табиат ва инсон
2. Коинот, инсон, экология
3. Инсон — биосоциал мавжудот
4. «Табиат ва жамият» муносабатлари эволюцияси
5. Экологиянинг фан сифатида шаклланиши
6. Биосфера ва инсон
7. Биосфера ва ноосфера
8. Глобал экологик муаммолар
9. Барқарор ривожланиш
10. Табиий ресурслар таснифи
11. Табиий ресурслар ва улардан оқилона фойдаланиш
12. Ўзбекистондаги экологик муаммолар
13. Урбанизация ва атроф-муҳит
14. Демография ва экология
15. Экология ва ҳалқаро ҳамкорлик
16. Атмосферанинг ифлосланиши муаммолари
17. Ўзбекистонда атмосферанинг ифлосланиши ва унинг олдини олиш чоралари
18. Атмосферани тозалаш методлари
19. Транспорт ва атроф-муҳит
20. Атмосфера ифлосланишининг олдини олиш тадбирлари
21. Ўзбекистонда атмосфера ҳавосининг ифлосланиши муаммолари
22. Кам чиқитли ва чиқиндисиз технологиялар
23. Атмосфера ҳавоси ифлосланишини меъёрлаштириш
24. Иқлимнинг ўзгариши муаммолари
25. Ўзбекистонда иқлимнинг ўзгариши ва унинг кутилаётган оқибатлари
26. Сувдан фойдаланиш муаммолари
27. Сувларни тозалаш методлари
28. Сувларнинг етишмаслиги муаммолари
29. Дунё океанининг ифлосланиши муаммолари
30. Ўзбекистонда сувларнинг ифлосланиши муаммоси
31. Ўзбекистонда сувдан фойдаланиш масалалари
32. Орол денгизи муаммолари
33. Тупроқларни муҳофаза қилиш муаммолари
34. Ўсимликларни муҳофаза қилиш
35. Ҳайвонларни муҳофаза қилиш

36. «Қизил китоб» ва унинг аҳамияти
37. Ўзбекистоннинг «Қизил китоб»лари
38. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар
39. Ўзбекистоннинг қўриқхоналари
40. Экологик хавфсизликни таъминлаш масалалари
41. Экологик жиноятлар
42. Экология ва халқаро ҳамкорлик
43. Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолатини бошқариш муаммолари
44. Экология ва қонун
45. Экологик мониторинг
46. Экологик экспертиза
47. Чиқиндилар муаммоси
48. Қишлоқ хўжалиги ва атроф-муҳит
49. Экологик таълим ва тарбия
50. Барқарор ривожланиш
51. XXI асрга Кун тартиби
52. Барқарор ривожланиш учун таълим
53. Алоҳида ҳудудни барқарор ривожлантириш масалалари
54. Экология ва ахлоқ

ЭКОЛОГИК АТАМАЛАР ЛУҒАТИ

Автотроф — организмларнинг фотосинтез ёки хемосинтез йўллари билан ҳаво ва тупроқдаги анорганик моддалардан фойдаланиб озиқланиши.

Антропоген таъсир — инсоннинг ҳўжалик фаолияти натижасида табиат ва унинг ресурсларига кўрсатадиган таъсири

Аутэкология — экологиянинг айрим турларнинг ташқи муҳит шароитига мослашишини ўрганадиган бўлими

Биоген моддалар — тирик организмларнинг яшаши учун зарур бўлган ва уларнинг ҳаёти фаолияти натижасида синтезланадиган моддалар

Биогеоценоз — 1. Ер юзаси маълум ҳудудидаги бир ҳил табиат элементларининг йиғиндиси; 2. муайян тупроқ шароитида ўсимликлар, ҳайвонлар ва замбуруғлар ҳамда айрим содда ҳайвонлардан ташкил топган микроорганизмларнинг биргаликда яшаши

Биологик маҳсулдорлик — экосистемаларнинг ҳаёт фаолияти натижаси ҳисобланиб, маълум вақт оралиғида экосистемадаги организмлар томонидан тўпланган органик моддалар

Биологик хилма-хиллик — турларнинг хилма-хиллиги, генетик хилма-хиллик, экосистемалар хилма-хиллиги.

Биомасса — тирик организмларнинг маълум майдон бирлигига тўғри келувчи оғирлик ёки энергия бирликларида ифодаланган умумий вазни

Биосфера — ҳозирги даврда яшаб, фаоллик кўрсатиб турган организмлар тарқалган қобик

Биота — флора (ўсимлик турлари) ва фауна (ҳайвон турлари)нинг йиғиндиси

Биотоп — нисбатан бир хил абиотик муҳит билан тавсифланувчи биоценоз эгаллаган майдон

Биотик алоқалар — биоценоздаги организмларнинг турли шакллардаги ўзаро муносабатлари.

Гетеротроф — тайёр органик моддалар ҳисобига ҳаёт кечирувчи организмлар, уларга барча ҳайвонлар, текинхўр ўсимлик турлари, замбуруғлар ҳамда кўпчилик микроорганизмлар киради.

Генофонд — маълум гуруҳдаги индивидларнинг (популяциялар, популяциялар гуруҳи ёки турнинг) барча генлари йиғиндиси

Генотип — организмнинг барча генлари йиғиндиси

Гомойотерм — ташқи муҳит ҳароратига боғлиқ бўлмаган ҳолда тана ҳарорати доимий бўлган (иссиқ қонли) ҳайвонлар

Канцерогенлар — ҳавфли ўсмалар келиб чиқишига сабабчи бўладиган моддалар ёки физик омиллар

Консументлар — фотосинтез ёки хемосинтез йули билан тупланган тайёр органик моддаларни истеъмол қилувчи организмлар йиғиндиси

Козволюция — табиат ва жамиятнинг бир-бирига мос, ўзаро мутаносиб ривожланиши

Литосфера — Ернинг устки «қаттиқ» қобиғи

Мониторинг — атроф-муҳит ҳолатининг кузатиш, баҳолаш ва олдиндан башорат қилиш тизими

Мутаген — мутацияни келтириб чиқарувчи ҳар қандай омил

Ноосфера — «ақл қобиғи», биосфера тараққиётининг юқори босқичи

Озуқа занжири — бири иккинчисига озуқа бўладиган организмларнинг кетма - кет келадиган занжир

ПДК- атмосфера ҳавосидаги зарарли моддаларнинг инсон, тирик жонзотларнинг ҳаёти учун хавфсиз бўлган юқори концентрацияси чегараси

ПДВ- Атмосфера ифлосланишини меъёрлаш учун саноат ва транспортда чиқинди чиқариш миқдорлари чегараси

Продуцентлар — аорганик моддалардан органик моддалар яратувчи автотроф организмлар

Популяция — бир турга мансуб бўлган индивидлар йиғиндиси ҳисобланиб, умумий генофондга эга, муайян шароитда ва майдонда тарқалган бўлади.

Редуцентлар — ҳаёт фаолияти давомида (бактериялар, замбуруғлар) органик қолдиқларни аорганик моддаларга парчаловчи организмлар

Реинтродукция — организмларни йўқолиб кетган жойларда сунъий қайта тиклаш

Синэкология — экологиянинг ҳамжамоалар тузилиши, энергетикаси, динамикаси, шакилланиши, ташқи муҳит билан ўзаро алоқаси кабиларни ўрганадиган бўлими

Сукцессия — муайян ҳудудлардаги биоценозларнинг табиий омиллар ёки инсон таъсирида кетма-кет алмашиниши

Табиий ресурслар — жамиятнинг моддий, илмий-маънавий эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган ёки фойдаланиш мумкин бўлган табиий объектлар, жараёнлар

Трофик алоқа — бир турнинг иккинчи тур билан озиқланишидаги муносабат

Тупроқ эрозияси — тупроқнинг табиий ёки инсон ҳужалик фаолияти натижасида емирилиш жараёни. Табиий эрозия одатда жуда секин боради ва хавfli эмас. У сув ва шамол эрозияларига ажратилади

Фотосинтез — ёруғлик энергияси ёрдамида органик моддалар синтезини амалга оширувчи оксидланиш-қайтарилиш реакцияси

Экологик императив — табиат қонунларига бўйсунуш талаби

Экологик инқироз — экологик система, табиат комплексидаги мувозанат ҳолатининг қайта тикласа бўладиган ўзгаришлар

Экологик омил — тирик организмнинг мослашиш харирига жавоб берадиган ташқи муҳитнинг ҳар қандай элементи. Унинг абиотик, биотик ва антропоген турлари ажратилади

Экосистема — организмлар ва уларнинг яшаш муҳитидан иборат табиий ёки сунъий антропоген мажмуи; ундаги тирик ва нотирик экологик таркибий қисмлар бир-бирлари билан чамбарчас боғланган

Улик модда — В.И.Вернадский таълимоти бўйича, унинг ҳосил бўлиш жараёнда тирик модда иштирок этмайди.

Фойдаланилган манбалар

1. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология- М.: 1998.-455с.
2. Акимова Т.А., Кузьмин А.П., Хаскин В.В. Экология- М.: ЮНИТИ, 2001.
3. Баратов П. Табиатни муҳофаза қилиш. Тошкент, Ўқитувчи, 1991.
4. Бекназов Р.У., Ю.В. Новиков. Охрана природы Т."Ўқитувчи" 1995.
5. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Иқлим ўзгариши бўйича рамкавий конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Миллий ахбороти. Тошкент., 1999.
6. Борейко В.Е. Постигжение экологической теологии. Киевский эколого-культурный центр, 2000.
7. Валуконис Г.Ю, Мурадов Ш.О. Основы экологии. Том I Общая экология, Ташкент, «Мехнат», 2001.
8. Горелов А.А. Экология. —М.: «Центр», 1998.
9. Гладкий Ю.Н., Лавров С.Б. Глобальная география.- М.: Дрофа, 2002.
10. Данило Ж.Маркович Социальная экология. М.: «Промсвещение», 1991.
11. Данилов- Данильян В.И.,Лосев К.С. «Экологический вызов и устойчивое развитие » М.: 2000.
12. Демина Т.А. Экология, природопользование, окружающая среда М., Аспект Пресс 1996.- 143с.
13. Каримов И.А.. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон. 1997 .
14. Клечек Й., Якеш П. Вселенная и Земля. Артия
15. Коробкин В.И., Передельский Л.В. Экология в вопросах и ответах. — Ростов-на-Дону.: Феникс, 2002.
16. Красная Книга Узбекской ССР. Том I. Ташкент., «Фан», 1983.
17. Красная Книга Узбекской ССР. Том II. Ташкент., «Фан», 1984.
18. Криксунов Е.А., Пасечник В.В.,Сидорин А.П. Экология. -М.: Дрофа,1995.-240с.
19. Мавришев В.В. Основы общей экологии. Минск.: «Вышэйшая школа», 2000.

20. Насафий А. Зубдат ул ҳақойиқ. Тошкент. «Камалак», 1995.
21. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республики Узбекистан (2001 г.). Т. Chinor ENK,- 2002.
22. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республики Узбекистан (2002-2004 год). Т. Chinor ENK,- 2005.
23. Нигматов А. Экология нима?- Т, 2002.
24. Общая экология. Автор- составитель А.С.Степановских.- М.: ЮНИТИ.-2001.508с.
25. Одум Ю. Экология. В двух томах. М: Мир, 1986.
26. Ососкова Т.А., Спекторман Т.Ю., Чуб В.Е. Изменение климата. Т.: 2005.
27. Охрана окружающей среды: Учебник для вузов / Автор-составитель А.С.Степановских.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.-559 с.
28. Постнова Е.А., Коротенко В.А., Домашов И.А. В мастерской предмета «Экология»: пособие для учителей. Б.: 2003.-168с.
29. Раҳимбеков Р.У. Отечественная экологическая школа: история её формирования и развития. Тошкент, 1995.
30. Реймерс Н.Ф. Природопользование.- М.: «Мысль», 1990.
31. Сайдо ал-Жазарий М.Н. Ҳақиқатлар уруғи. Тошкент.,2003.
32. Сохранение биологического разнообразия. Национальная стратегия и план действий. Ташкент, 1998.
33. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабр Қонуни// Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Тошкент., «Адолат», 1993.
34. Табиий муҳитни муҳофазалашнинг геоэкологик асослари. Қодиров Э.В. ва бошқалар. Тошкент, «Ўзбекистон»,1999.-158 бет.
35. Турсунов Х. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997.
36. Тўхтаев А.С. Экология. Тошкент., Ўқитувчи, 2001.-144 бет.
37. Чернова Н.М, Галушин В.. Константинов В.М. Основы экологии.- М.: «Просвещение», 1995.

38. Экологические основы природопользования. Под ред. Ю.М.Соломенцева.- М.: Высшая школа, 2002.
39. Экология. Интерактив қўлланма. Тошкент., ЮНЕСКО
40. Энциклопедический словарь юного биолога. М.: «Педагогика», 1986.
41. Ўзбекистон Республикаси Қизил Китоби. Том I. Ўсимликлар, "Chinor ENK", 1998.
42. Ўзбекистон Республикаси Қизил Китоби . Том II. Ҳайвонот олами, "Chinor ENK", 2003.
43. Куръони Карим.-Тошкент, Чўлпон.
44. Umumiy biologiya. Toshkent, "SHARQ", 2004.
45. Environmental Science: A Global Concern, Fifth Edition-1999.
46. www.nature.uz
47. www.uznature.uz
48. www.carec.kz
49. www.ecoforum.sk.uz

Х.Т.Турсунов, Т.У.Рахимова

ЭКОЛОГИЯ

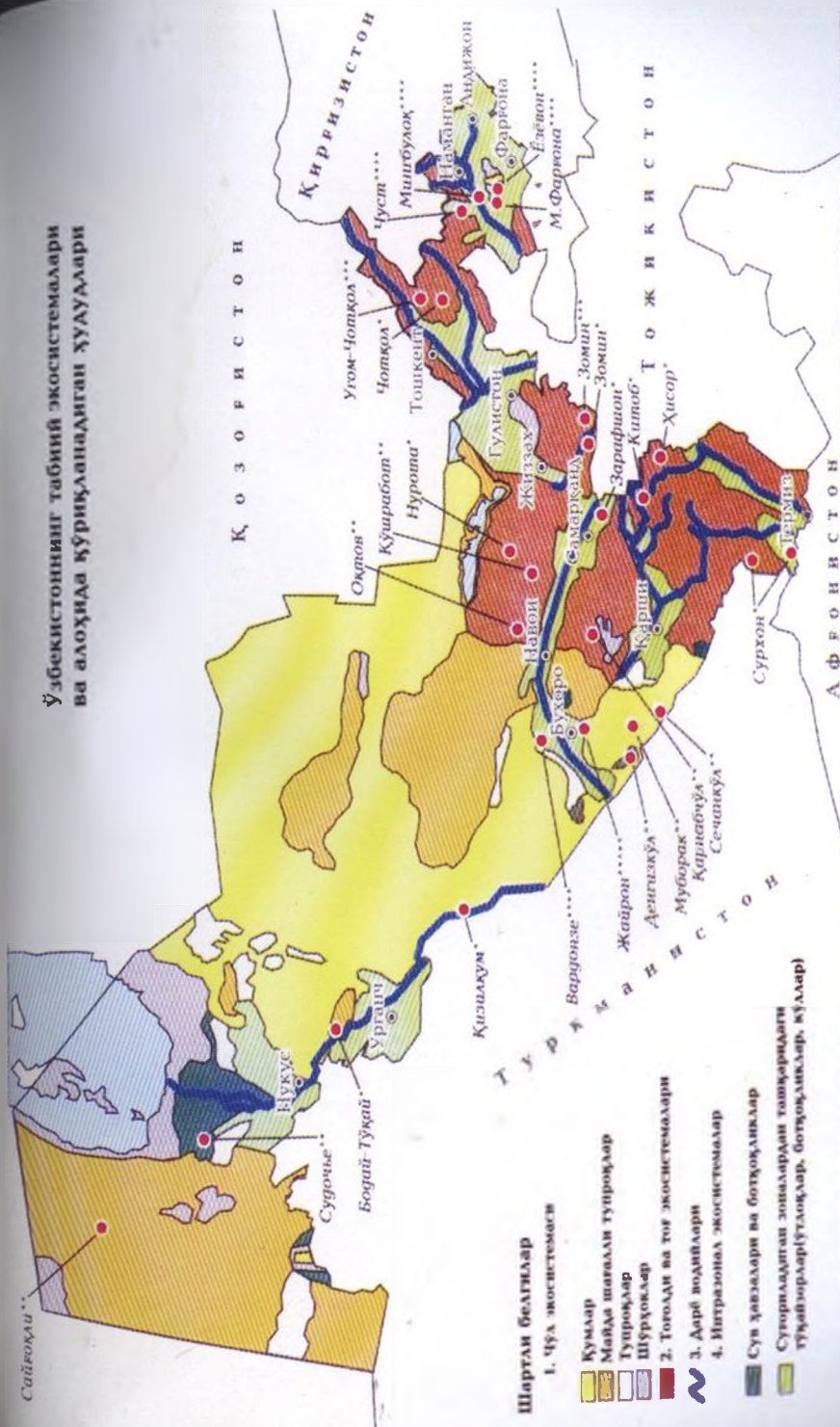
Ўқув қўлланма

«Chinor ENK» экологик нашриёт компанияси.
Манзили: Тошкент ш., Сугаллий ота кўч., 7.
www.econews.uznature.uz

Босишга рухсат этилди 03.11.2006. Ўлчами 60 x 84/16.
Ҳажми 10 б.т. Гарнитура Times.
Офсет усулида босилди. Адади 500 нусха.

ДП «POLI-PRESS» босмахонасида чоп этилди.
Корхона манзили: Тошкент ш., Авлиё ота кўч., 93

Сайфоқани

Күрікхоналар .. – Бүртмахонлар ... – Миллий бозлар – Табиат ёдгорликлари – Реинтродукция маркалари